T.C.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

AHMED NAZİF'İN HAYATI, HAKİKAT-İ MÜŞRİKA ADLI ESERİNİN ÇEVİRİ YAZISI VE DEĞERLENDİRİLMESİ

YUSUF ATICI

Danışman : Dr. Öğretim Üyesi Hakan ÇOŞAR
Jüri Üyesi : Prof. Dr. Hasan AKKANAT
Jüri Üyesi : Doç. Dr. M. Fatih KALIN

KASTAMONU-2024

TAAHHÜTNAME

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu; ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını, bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini bildirir ve taahhüt ederim.

Yusuf ATICI

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

AHMED NAZİF'İN HAYATI, HAKİKAT-İ MÜŞRİKA ADLI ESERİNİN ÇEVİRİ YAZISI VE DEĞERLENDİRİLMESİ

YUSUF ATICI

KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DANIŞMAN: DR. ÖĞRETİM ÜYESİ HAKAN ÇOŞAR

Tezimizde Ahmed Nazif'in Hakikat-i Müşrika esrinin çeviri yazısını, sadeleştirme ve değerlendirmesini işledik. Giriş bölümünde Ahmed Nazif'in hayatı ve eserleri hakkında bilgi verdik. Birinci bölümde Ahmet Nazif'in Hakikat-i Müşrika eserini latin harfleriyle çeviri yazısını oluşturduk. İkinci bölümde Ahmed Nazif'in çeviri yazısını oluşturduğumuz eserini sadeleştirdik. Sadeleştirmeyi günümüz Türkçesiyle yapmaya çalıştık, kullandığımız kavramların günümüz Türkçesinde kullanılan kavramlar olmasına dikkat ettik. Üçüncü bölümde; yaratılış, tabiat ve insan tabiatı Ahmed Nazif'in görüşleri doğrultusunda incelenmiştir. Hakikat-i Müşrika eseri esas alınarak ahlakın tanımı ve konusu, ahlakın kaynağı konuları işlenmiştir. Ahlaki duygu ve düşüncelerimizde etkili olan davranışlar, mizaç meyl, haz ve elem konuları müellifin görüşleri doğrultusunda karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Müellifin eleştirdiği; faydacılık, bireysel hazcılık, hedonizm teorileri ve temsilcileri hakkında bilgi verilmiş olup müellifin eleştiri noktaları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ahlakın kaynağı, dini ahlak, İnsan fıtratının özellikleri, ahlakın şekillenmesinde aklın, çevrenin, hislerin, mizacın ve dinin ahlaka etkileri incelenmiştir.

ANAHTAR KELİMELER: Ahmed Nazif, Hakîkat-i Müşrika, Tabiat, Hurafe, Ahlak, Ahlakın Kaynağı

Ekim 2024, 162 Sayfa

ABSTRACT

MSC THESIS

AHMED NAZIF'S LIFE, TRANSLATION AND EVALUATION OF HIS WORK TITLED HAKIKAT-I MUSRIKA

YUSUF ATICI

KASTAMONU UNIVERSITY INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCE
DEPARTMENT OF PHILOSOPHY AND RELIGIOUS SCIENCES
SUPERVISOR: ASSIST. PROF. DR. HAKAN ÇOŞAR

In our thesis, we covered the translation, simplification and evaluation of Ahmed Nazif's work Hakikat-i Müşrika. In the introduction section, we gave information about the life and works of Ahmed Nazif. In the first part, we created the translation of Ahmet Nazif's work Hakikat-i Müşrika in Latin letters. In the second part, we simplified Ahmed Nazif's work, for which we created the translation text. We tried to simplify the simplification in today's Turkish, and made sure that the concepts we used were concepts used in today's Turkish. In the third part; Creation, nature and human nature were examined in line with the views of Ahmed Nazif. Based on the work Hakikat-i Müşrika, the definition and subject of morality and the source of morality are discussed. Behaviors that affect our moral feelings and thoughts, temperamental tendencies, pleasure and pain issues are discussed comparatively in line with the author's views. The author criticizes; Information was given about the theories and representatives of utilitarianism, individual hedonism, and hedonism, and the author's criticism points were tried to be revealed. The source of morality and religious morality issues are discussed. The characteristics of human nature and the effects of mind, environment, feelings, temperament and religion on morality in shaping morality have been examined.

KEYWORDS: Ahmed Nazif, Hakikat-i Müşrik, Capabılıty, Mythıcısm, morality, Source Of Morality

October 2024, 162 Page

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın gerçekleşmesinde desteklerini esirgemeyen görev arkadaşlarım Mesut Yüzbaşıoğlu ve Harun Yapar hocalarıma, değerli bilgi birikimini benimle paylaşan araştırmacı yazar Fazıl Çiftçi hocama, kaynak ve fikir olarak bana mihmandarlık yapan ve desteğini esirgemeyen danışmanım Dr. Öğretim Üyesi Hakan Coşar hocama teşekkür ederim. Kıymetli zamanlarını bana ayırdıkları için şükranlarımı sunarım.

Yusuf ATICI

Kastamonu, 2024

İÇİNDEKİLER

Sayfa

TEZ ONAYI ..... **ii**
TAAHHÜTNAME ..... **iii**
ÖZET ..... **iv**
ABSTRACT ..... **v**
TEŞEKKÜR ..... **vi**
İÇİNDEKİLER ..... **vii**
1. GİRİŞ **1**
1.1 Tezin Amacı, Önemi, Yöntemi ve Sınırlılıkları 1
1.2 Ahmet Nazif Hayatı ve Eserleri 2
1.2.1 Ahmed Nazif'in Hayatı 2
1.2.2 Ahmed Nazif'in Eserleri 3
2. HAKİKAT-İ MÜŞRİKA'NIN ÇEVİRİ YAZISI **5**
2.1 Kanunu Tabiat 6
2.2 Eşyayı Tabiiyyenin Tertibatı Esâsiyyesi 7
2.3 Kabiliyet-i İstikmal 9
2.4 Tabiatın Terbiye-i İbtidaiyesi 16
2.5 Maişet-i Evveliyin 20
2.6 Temayulat-ı İçtimaiyye 27
2.7 Kavanin-i Kudemâ 31
2.8 Ahlak-ı Beşeriye 34
2.9 Esbab-ı Nufur 37
2.10 Lezaiz-i Basita 37
2.11 Âlâm-ı Basita 38
2.12 İhsasa Tesiri Olan Şeyler 40
2.13 Şerai't 43
2.14 Din Yahut Fikri Hâlık 47
2.15 Hurufat-ı Eevveliyn, Cahiliyet-i Ula 49
3. HAKİKAT-İ MÜŞRİKA'NIN SADELEŞTİRİLMESİ **63**
3.1 Tabiat Kanunu 63
3.2 Tabiattaki Düzenin Esasları 65
3.3 Mükemmelleşme Yeteneği 66
3.4 Tabiatın İlk Yaratılışı (Eğitimi) 74
3.5 İlk Yaşam 78
3.6 Toplumsal Eğilimler 85
3.7 Kadim Kanunlar 89
3.8 Ahlâk-ı Beşeriye 92
3.9 Nefretin Sebepleri 94
3.10 Basit Lezzetler 95
3.11 Basit Elemler 96
3.12 İhsâsa (Hislere) Tesiri Olan Şeyler 97
3.13 Şerâi' (Şeriatlar) 101
3.14 Dîn Yahut Yaratıcının Fikri 104
3.15 İlk Hurafeler İlk Cahiliyet Devri 107
4. HAKİKAT-İ MÜŞRİKA'NIN DEĞERLENDİRMESİ **121**

4.1 Yaratılış, Tabiat ve İnsan Tabiatı 125
4.1.1 Tabiat 126
4.2 Ahlakın Tanımı ve Konusu 127
4.3 Ahlakın Kaynağı 129
4.4 Ahlaki Duygu ve Davranışlarda Etkili Olan Hususlar 133
4.4.1 Mizaç ve Meyl 134
4.5 Haz ve Elem 138
4.5.1 Faydacılık 140
4.5.2 Bireysel Hazcılık, Hedonizm 141
4.6 Ahlakın Kaynağı 143
4.7 Dini Ahlak 146
5. SONUÇ 155
KAYNAKLAR 158
EKLER 161
EK A: Mir'ât-ı Sicil-i Memurin-i Osmaniye 162

1. GİRİŞ

1.1 Tezin Amacı, Önemi, Yöntemi ve Sınırlılıkları

İslam Düşünce geleneği içerisinde ortaya konmuş olan ahlak ve siyasetten müteşekkil pratik felsefenin son dönem Osmanlı düşüncesindeki seyrini ortaya çıkarmada katkı sağlamaktır. Bu çerçevede inceleyeceğimiz eserin öncelikle çeviri yazısını gerçekleştirmek, eseri günümüz Türkçesine uygun olarak sadeleştirmek, akabinde eserleri değerlendirmek ve tahlil etmek, nihayetinde ise eserlerin İslam Düşünce geleneği ile son dönem Osmanlı düşüncesindeki yerini tespit etmektir.

Ahlak, insanlık tarihinin her döneminde önem arz eder. Birçok açıdan ele alınan Ahlak, insanların ilişkileri, topluma karşı sorumluluk, aile ahlakı vb. birçok açıdan dönemlere ışık tutmuştur. İslam düşüncesinde ahlak alanında özellikle 14-15 yüzyıla kadar olan süreç ile ilgili çok sayıda akademik çalışma yapılmıştır. Fakat Osmanlı düşüncesindeki ahlak alanı ile ilgili olarak ve özellikle de son dönem hakkında akademik çalışmalar yeterli seviyede değildir. Tez olarak çalışacağımız eser son dönem Osmanlı düşüncesine ait olup, eşya, yaratılış, insanlığın bireyden topluma geçişi ve ahlak alanında bu dönemin özelliklerini taşıması, sistematik ve bütüncül bir şekilde ilk yaratılıştan itibaren ele almış dönemin düşünceleriyle kadim düşünceleri karşılaştırmıştır. Bu sebeple ahlak düşüncesinin devamlılığını ortaya koymak ve Osmanlı Türkçesinde yazılan eserleri tespit edip çeviri yazısını yapmak önem arz etmektedir.

Tezimizde genel olarak literatür taraması ve değerlendirilmesi, tezin konusu olan eserin Latin harflerine çevirisi ve tahlili yapılacaktır. Öncelikle bu dönemdeki ahlak konusu betimleme yöntemiyle ele alınacaktır. Daha sonra eser Latin harflerine çevrilip değerlendirilecektir.

Osmanlı'nın son dönemlerinde ahlak düşüncesi ile ilgili çok sayıda eser yazılmıştır. Ahlak konusunu nazari ve pratik her iki yönden de detaylı ve dönemin düşüncesini aksettirecek şekilde ele aldığı için konumuzu Ahmet Nazif'in Hakikat-i Müşrika adlı eseri ile sınırlandıracağız.

1.2 Ahmet Nazif Hayatı ve Eserleri

1.2.1 Ahmed Nazif'in Hayatı

Trabzon ve Kastamonu adliye müfettişi Ahmet Nazif Efendi 1276 (1859) Yılında doğmuştur babası Mehmet efendidir ilk eğitimini Sıbyan mektebinde görmüştür sonra Kız taşı medresesinde Arapçadan tasavvurata kadar ders görüp mektebi hukuku Şahane ye dâhil olmuştur, eğitimini tamamlayıp mezun olmuş ve mezuniyet belgesini almıştır. Türkçe ve Arapça Eser yazabilecek derinliğe sahiptir.

1302 (1885) Dersaadeti Bidayeti Ceza (Tanzimat'tan sonra kurulan ve önemsiz davalara bakıp bunları karara bağlayan, istinaf ve temyiz mahkemelerinden daha alt kademedeki mahkemelerdeki davalar). Birinci hukuk ve İstinafı ticaret (birinci derecedeki bidayet mahkemeleriyle temyiz arasında bulunan ve bidayet mahkemelerince verilen kararlara yapılacak itirazlar için başvuru mercii olan bir üst mahkeme) mahkemelerine bakmaya başlamıştır. 1305 (1888) de zevri müddei umumi (Devlet adına ve yararına davalar açan, kamu haklarını ve hukuku yerine getirmek üzere yargıç katında sanıkları kavuşturan görevli, savcı ve başsavcı yardımcısı) muavinliğine getirilmiş ve bu görevde iki yıl devam etmiştir. 1307 (1890) Urfa Bidayet mahkemesi Ceza Riyasetine (**ceza** hukuku bakımından tüm tebaa için, tek yetkili) tayin olup iki yılda ceza hâkimi olarak bu görevde devam etmiştir. 1309 (1892) Bağdat Bidayet mahkemesi müddei umumi muavinliğine (Başsavcı yardımcısı) olarak görev yapmış1312 (1895) aynı mahkemede (Bağdat Bidayet mahkemesi) ceza riyasetine (ceza hâkimi) getirilmiş dört yıl bu görevi sürdürmüştür.

1316 (1899) da Beyrut bidayet mahkemesi ceza riyasetine gedilmiş bir yıl bu görevi sürdürmüş ardından1317 (1900) de Musul müddei umumi (başsavcı) ligine getirilmiş iki yıl bu görevde devam etmiş ardından1319 (1902) de Bağdat müddei umumi ligine (başsavcı) tayin olmuş iki yılda bu görevi sürmüş ardından…

1321 (1904) Suriye istinaf müddei umumi ligi (başsavcı) ne getirilmiş iki yılda bu görevde kaldıktan sonra 1324 (1907) Halep aynı sene içerisinde Kosova istinat ceza riyasetine ardından Suriye ve Beyrut'ta da görev yapmış.

Eserinde Trabzon ve Kastamonu Adliye Müfettiş sabıkı olarak tanıttığı müfettişlik görevine 1326 (1909) da Trabzon ve Kastamonu adliye müfettişi olarak tayin olmuştur. Müfettişliklerin kaldırılmasına kadar bu görevini sürdürmüştür. İkinci rütbe hâkimdir. [1]

Bu bilgiler İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Mir ’at-ı Sicil-i Memurin-i Osman’ı kayıtlarından alınmış olup aynı kayda İsam dijital veriler kataloğundan da ulaşılabildiği tespit edilmiştir. Sözü edilen kaynakta yazarın nerede doğduğundan bahsedilmemiş olup kız taşı medresesinde eğitim görmesi kız taşı medresesininse İstanbul’da bulunması yazarın İstanbul doğumlu olması ihtimalini kuvvetlendirmiştir. Ayrıca Mektebi Hukuku Şahane mektebinin kurulmasına 1878 tarihinde karar verilmiş, iki yıllık yapım aşamasının ardından 17 Haziran 1880 de öğrenci alımına başlanmıştır. Mektebin eğitim süresi üç yıl olarak belirlenmiştir. Yazarın Mektebi Hukuku şahanenin ilk yâda ikinci yılında kayıt olduğu öngörülmekte olup, açılıştan haberdar olma bakımından İstanbul da doğmuş olabileceği ihtimalini artırmaktadır.

Yazarın ölüm tarihi hakkında bilgiye ulaşılamamıştır.

1.2.2 Ahmed Nazif’in Eserleri

1.Usul-i Aşair (Aşiretlerin Usulü) Suriye ve Beyrut Adliye Müfettiş Esbak Ahmed Nazif, (Dersaadet 1331 53 s.)

Eserde ilk önce adaleti ifade-i mahsusa başlığıyla “insanlığın mükemmelleşmesine hizmet eden vasıtalardan en mühimi adalettir” diyerek başlamıştır. Hâkimlerde bulunması gereken özelliklerden, kanunların muhite uygunluğundan, aşiretlerin usul ve kaidelerinden bahsedilmiştir. Bu usul ve kaidelerin başlıkları şu şekildedir. Aşiretlerin İdare Usul Komisyonu, Adliye İdare Usul Komisyonu, Aşiretlerin Usulünde Istılahat (kavramlar), Genel Örfi Kurallar, Tahkikat Usulleri, İthamı kaldırmak, Girişimle Diyetin Nasıl Ödeneceği, Hüküm Verme Usulü, Hâkimlerin Sınıfları Ve Vazifeleri, Müşteki İle Şüphelinin Karşılıklı Görüştürme Usulü, Yemin

[1] “Mir’ât-ı Sicil-i Me’mûrîn-i Osmâniyye”, *Târîh-i İnkılâb-ı Osmânî* (10 Temmuz 1324): 35. Metnin orijinal görseli için bknz. Ek A.

Usulü, Katl Cezası (Öldürme Cezası), Diyetin Bedeli, Beraatin İlanı, Yaralama ve Darp Cezaları, Bedelin Altındaki Diyet, Akrabalık Hukuku, Kız, Kadın kaçırma Ve Yüz Kızartıcı Fiillerin Cezaları, Tazminat, Hırsızlık Cezası, Kazanılan Haklar, Koruma Hakkı, Savaş Sebepleri, Yenen Tarafın Hakkı, Aşiret Usullerinin Önceki Milletlerin Kanunlarına Benzeyen Yönleri, Başlıklarından oluşmaktadır.[2]

2. Hakikat-i Müşrika: tezimize konu olan bu eser hakkında ileride detaylı bilgi verilecektir.

Katalog taramalarında yazarın Usul-i Aşair ve Hakikat-i Müşrika'dan başka eserine rastlanmamıştır.

[2] Ahmed Nazif, *Usul-i Aşair* (İstanbul: Dersaadet, 1331) 1-53.

2. HAKİKAT-İ MÜŞRİKA'NIN ÇEVİRİ YAZISI

İnsanın şekl-i hâriciyesine bakılsa görürüz ki yed-i kudret bir takım a'sâb ve uzlât ve 'izâmî kemâl-i derece bir hikmet ve mârifetle yekdiğerine rapt ederek her birine birer vazife-i tab'iyye tahsis etmiş. Eşyanın ziyâ, sadâ, raiha misullu evsaf-ı zahiresini bilmek için görmeye, işitmeye, koklamaya anlamaya memur buyurduğu kuvâ-yi hissiyenin nevâhi-i vücûttan aldığı malûmatı merkez cümle-i asabiyesine arz ve îsâl ile orada eşyanın münasebât-ı garîbe ve ba'îdesini mülâhaza edebilecek bir kabiliyet-i tefekkür ihsan buyurmuştur. Mevcûdat-ı mümkine ki serâpâ alel ve esbabdan ibarettir. Bunların mebde-i evveli bizâtihi müntehî alacağı bu kabiliyetle anlaşılır. Ecrâm-ı ulviye arasında mevcut nizam ve mutabakat, havâdis-i cevviye, ecsâm-ı arziyede meşhut âhenk ve muvâfakat yine bununla tetkik ve muhâkeme edilerek tabi'attan mâfevgıt-tabi'iyete bil intikal vasıl-ı menzil-i kemal olur. Hayvanat belki bizden ziyade görür, işitir, koku alır. Ölümden korkmak, şehevâtını su-i istimal etmemek, köprü yapmak, hâne inşa etmek, suda yüzmek, birlikte gezmek gibi mukaddimât-ı levazım-ı hayatiyeyi his eder. Bilhassa güvercinlerde erkek dişisine, dişisinin erkeğe alaka-i aşıkâne suretinde bir meyli şedid. Maymunlarda fevkalede (s.3) bir ist'idad-ı taklid görülür. Yavrularına karşı şevkat-i ebeveyne müşabih birer hiss-i mahsus müşâhade olunur. Karıncalarda teavüne, taksimi e'mâle, terbiye-i etfale benzer bazı hasais-i medeniye dahi bulunur ise de âlem-i insaniyette kanun-i hayat başka türlü cereyan etmekte, ruhu beşer tariki tekemmülatta başka türlü hatve endaz terakki olunmaktadır.

Fırtatı âliyesinde bir hiss-i ihtiyacı takdim var. Âlemi tabiat fevkinde bir âlem araştırır. Ruhunda bir 'izzet ve ala mefhûmu olduğundan daima terakki etmek, daima esbab-ı saadetini teharri eylemek, daima vâsılı kemâl olmak ister. Sadaka-i maişeti evvelîn ile asrı hâzırın tekemmulât-ı ahiresi arasında kat'i olunan mesafe-i terakkiyâtı tasvir, insanın nâmahiyetinde bir hârika nemâ-yı kudret olduğunu ispat eder.

2.1 Kanunu Tabiat

Kuvâ-yı tabi'yenin keyfiyet-i cereyanını müşâhedeye müsâit bir mevki'de bulunduğumuz zaman görürüz ki, âheste âheste ve zan eden nesim-i sükûn-i âvar tedricen yükseliyor. Giderek kesb-i şedit eden bu hevâ-yi latîf bir rîh-i âsife tehavvül ediyor. Müteâkiben şimşekler çakarak birçok gürültüler oluyor. Sonra yağmurlar başlıyor. Tebettulât-ı vâkianın esasını tetkik edersek anlarız ki harâret-i şemsin (s.4) rutubet-i arza temasından baharlar sisler tesaid ederek sehâp oluyor bunlarda mütekevvin-i kuvve-i kehribâriyyeden yıldırım, yıldırımın havayı şiddetle sarsmasından ra'dlar husule gelerek yağmurlar nüzûl ediyor. Bunun üzerine hüküm ederiz ki kuvve-i tabi'iyenin bir kere harâreti, bir kere kehribaiyede, bir kere diğer bir kuvvete tehavvül etmesi gibi vukua gelen tagayyürât-ı mütevâliye bir gâyete hâdim vesâita müstenit vâkâ göre mürtepdir. Tertibât-ı mezkûreye dikkat sayesinde mağlûlâtın illetlerine merbûtiyyeti anlaşılarak vazıhdan vazıha, basitten mürekkebe intikal suretinde silsile-i alel incele incele akl-ı beşer eşyanın tabiâtı haricinde görünen ve fakat hakikatte yine hilkat-i eşyaya mübtenî bulunan bir takım hakâik-i-âliyeye vâsıl olur.

Hâdisât-ı kevniyyenin hudûsuna ait olan iş bu usûl-i matrudeye, tabir âhirle eserin müessirine olan alaka ve nisbet-i tabi'iyesine (kanun-i tabiat) tabir olunur. Bu kanun kâinat-ı mahsuseye münhasır olmayıp âlem-i akıl ve ahlakın dahi kendilerine göre birer kanunu vardır. Bu âlemler arasında birer münâsebet bulunduğu gibi kanunları beyyininde dahi i'dâddan evvelin saniyyi iştimali gibi bir ittisali zatı mevcuttur. Bazısı maddi ve bazısı 'akli ve ahlaki olan, kendi âlemleri dâiresinde muhteviyatını haddi kemâle sevk ve tevcih eyleyen kavânin-i mezkûrenin müstenit olduğunu vesaiti hiçbir kuvvet tağyir edemez. Hatta avalimi mevcûdeden başka bir âlem tasvir edilse onda dahi (s.5) bazı kavâniynin mevcut olduğuna ve o âleminde bir nisbet-i sabite ve mahkemeye merbut ve müstenid bulunduğuna gail olmalıyız.

Mevcudât-ı mümkine görmekte olduğumuz suretle zuhur etmeden evvel bulundukları âleme göre adalet-i muhkeme nisbetleri mevcut idi. Bu nisbetlere tealluk eden ahkâm-ı ezeliyyeye "kaza" ahkâm-ı mezkurenin vaktinde zuhuruna "kader" denilir. Eşyanın vücut icmâlileri zamanındaki mevcûdiyetleri ki hikmetçe

“keynûnet-i evvel” sufice “teayyün-i evvel” yahut hazreti ilmiyye derler. Bunlara ait hükümlerde eşyayı tabiyenin ittiradını temin eden kavanini tabiyye gibi gayet hakimane verilmiş. Her şey hilkat-i ezeliyyesiyle arz edilmiş olduğu halde bu ahkâm-ı evveliyye kısmen bilinmesi gayrı mümkün ahvale ibtina etmiş olduğundan aklımızla ihata edemediğimiz bazı şeylere dehan-ı keşâyı itiraz olmaktayız. Şurasını bilmeliyiz ki her şey ne olmak icap ederse öyle olmuş. Her şey yerli yerine konulmuş. Her kuvvet nokta-i matlûbasında bulundurulmuştur. Fakat biz aklımıza göre yolsuz bulunduğumuz hadisat-ı garibeyi harika yahut tesadüf addederiz. Hâlbuki kâinat-ı mevcûde ve gâibede asla tesadüf yoktur. Harika zannettiğimiz şeyler hep kuvve-i hadisede dâhil, hilkati mevcuttur.

2.2 Eşyayı Tabiiyyenin Tertibatı Esâsiyyesi

Hükemâdan bazıları eşyayı tabiiyyenin gayri kabil tadadı mütecanisi (s.6) evsaf. Mütebeyyinü’l eşkâl cevahiri ferdiyeden ibaret bulunduğuna, suverı muhterifeninde ihtilafı terkibden bittesadüf vücut bulduğuna kail oldular. Bazıları cevahir madde bir şeye maddi olmayıp nekâd-ı hendeseyi gibi nekâd-ı vehmiyyeden ibaret olduğunu ve her nokta birer merkez olup cezb ve def kuvvetleriyle muhat bulunduklarını ve cevahir-i ecsam yekdiğerine temas ve tedahül etmeyerek birinin diğerinden tebâid halinde kuvve-i defianın kuvve-i cazibeye inkılap ettiğini ve Allah’u Teâla hazretleri o nekâtın halıgı ve mürettibi evza-ı olduğunu beyan ederler. Bazıları dahi birinci reyi kısmen tasdik suretinde eşyayı mezkurenin cevahiri ferdîyeden ibaret olduklarını ve suveri ve eşkâlin ihtizatı eseriye ile içtima ettiklerini suveri ve eşkal-i muradı asliyeden birinin diğerinden ekal veya ekser eşed veya ekaf olmasının icap ettirdiği bir keyfiyet-i terkip den husule geldiğini istilzam eylemişlerse de diğerleri eşyayı terkip eden eczanın hacim ve şekilleri halk ve icat olundukları gayete muvafık bir surette bulunduklarını ve buda eşyanın tabiatı mahsusasından müstenit bir sırrı ilahi olduğunu meydana koymuşlardı. Reis-i İşrakıyyun Pisagoros “eşyanın aslı adettir.” Eşyanın yek değerine zaman ve mekânca olan revâbıt ve münasebâtı adedi insafından ibarettir. Mesela vahid hattı zatında vahiddir. Bu vahid bir hususiyetle iki olur. İki ise birin iki defa tekrarından, üç kezalik birin üç defa tekrarından başka bir şey değildir. Aşerât ve mîât ve ulûfda cemi meratıp müşterekül hakaik beyninde bir emri müşterektir (s.7) dedikten sonra “vahidi ağla mağbudu bilhak olan cenabı

vacibül vucuddur. Her şey o mebde-i âlâdandır. Mebde-i ala vahdete münkasımdır. İnsan dahi bir adedi müteharriktir. Akıl ve irade ise ancak rabıta-i cismaniyye dairesinde amel edilebilir" demiş. Platon eşyanın bir madde-i kadimeden ibaret olduğunu icadı eşyada mebde-i fâile meşârik bir mebde-i mefulün bih bulunduğunu beyan ile beraber bu âlemin fevkinde bir âlemi misal ve hayal olup mahiyeti insaniye ile mahiyeti sâirenin hep o âlemden ettiğini ve eşhası beşeriye o mevcudatı ruhaniye "hakıkıyye" nin zil ve suretleri olduğunu dermiyan etmiştir.

Aristo dahi eşyanın aslı maddedir dedikten sonra maddeyi de süver-i mutlâkıyye kabil maıneye gayrı muhtas bir şey sabit olmak üzere tarif etmişti. Aristo dedi ki bir muharrik-i evvel bir âlemi birde bir şeyden bir şeyi muntekil merci-i hareket bir masdar-ı âm vardır. Hatta ecram ve avalimi ulviyyenin tahtında mevcut işbu âlemin hareketi de ondandır.

Kadı Ebul Velit Muhammed İbn Ahmet İbn Rüşd Meleki ki Aristo'nun mesleki felsefiyyesini iltizam ile iştihar eden İbn Rüşd Kurtubi'dir. Aristo'nun "madde-i amme yalnız hariçden her suret kendine tari olur ve o suretlerle teşhis eder bir kuvvetten ibarettir" kavline muhalefetle "maddede suretin bir nefse mevcud bulunduğuna" zahib oldu. Muharriki evvel, âlem, masdar-ı amm nazarisine ulemayı islamiyeden (s.8) bazılarının mebde-i hayr şer ile itiraz ettiklerini görünce burada dahi Aristo'dan ayrılarak kuvve-i mimza, maddeleri amme ile halık vardır demeye mecbur kalmış. Semanın eksilmez, ziyade olmaz zi hayat bir mevcudu mürekkep olduğuna, semanın maddesi madunundaki eşyadan âlâ bulunduğuna, illet-i evveliden gelen illeti evvelinin muharrik evvele milinden husul bulan hareketin bu eşyada sudur eylediğine zahip olmuş idi. Eşyanın aslı ne olursa olsun esir istediği kadar ihtizaz etsin suretler maddeye ister hariçten gelsin ister derununda mevcut bulunsun şurası aklen sabittir ki bidunil halik bunca mahlûkatı bedia vücuda gelemez. Hiçbir kuvve kâinat-ı gaye-i sahihasına göre idareye, maksad-ı hilkati intaca illet-i kafiye itibar edilemez. Envaı ve keyfiyatı idameye tavassut eden müessirat-ı tabiyenin daire-i matlubede temini cereyan-ı herhalde bir kudreti mafuk-ı tabiyenin taht-ı tekeffül ve murakabesinde idareye mütevakkıftır. Eşya hudut-u muayenesi haticine çıkacak olursa derhal bir ikab-ı tabii ona musallat olur.

2.3 Kabiliyet-i İstikmal

Âlemde her şeyin nev'ine göre bir kemali olduğu gibi o kemalin temini esbabı istihsali emrinde de bir kuvve-i ve havli imkânı vardır ki buna şemme-i şuur yahut kabiliyet-i istimal tabir olunur. Bu cihetle her şeye kendinden âlâ bir şeye ya tabii "zaruri" veya ihtiyari bir surette müştak ve müncezip bulunur. Bu şevk ve incizabın (s.9) bulunması âlemde bir saadeti asliyenin bir gayeti ve nihayeti zaruriyyenin vücudunu ispat edecek delaili tabiyedendir bu gayet ve nihayet ise bazı şeylerde hissen ve ayânen bilindiği halde bazı yerde aklen ve burhanen anlaşılır. Şu hâlde mümkünat-ı kâsıranın kemali ağlaya meyl ve incizabında iki silsile tasvir olunur. Biri etrafımızda meşhut tağayürât-ı mütevaliyyeyi vucuda getiren hadisâttan müteşekkildir ki bu hâdisat, yani bu süver-i müteakıbe-i müttezâda biri diğerine sebep veya illeti gaiyye olmak suretiyle fikrimizi alır mebde-i hayra isal eder. Diğer silsile ise her halde bir hadda vasıl olmak ve her birinin bir gayeti bulunmak icap etmeyen muaddat-ı müteâkibe-i gayrı müctemiâdan ibarettir ki buda sunuhat gibi bila vasıta ağmak ruhumuzdan neban eyler. Evet hadisatı kevniyenin cümlesi binefsihi kâim olmayan ve iki üçü görünemeyen bir takım ilelü ve malulatdan müteşekkil bir silsiledir. Fakat bu silsilenin ila malanihaye gitmesi selbi vucudu istilzam edeceğinden hilkatı ilel ve esbabın bir noktada durması lazım gelir ki ona men vechi aklımız taalluk etsin. Hikmetce bu mertebe-i ulya, bu mebde-i ağla cenab-ı vacibul vucuddur. Cenab-ı hakka vücudu evvel, İllet-i ula, sebebi evvel, muharriki evvel, mahbubi evvel, mağşugı evvel derler ve yine akıl külli ruhu mahzı, hayrı mahzı, hayrı aksı, ilmı mahzı, kudreti mahza, hayatı mahza, dedikleri gibi sufiyede vucudu mutlak, gaybilgayb, ıtlak etmektedirler. Bütün mevcudatı tabiyyeyi muhteri olan (s.10) âlem ki sufice vücudu mutlak-ı ilahinin sureti celileti olmak üzere tarif olunur. Evsaf-ı Rabbaniye inikaz etmiş bir mirâta benzer. Bu cihetle Cenab-ı Hakk mazharın kabiliyetine göre birer ismi ile yâd ve tezkar olunur. Hukema derler ki yukarıdan aşağı doğru uzanarak arza ittisal etmiş bir silsile farz edilse bunda ki birinci halkanın ikinci halkaya, birinci ve ikinci halkaların üçüncü halkaya, birinci ve ikinci ve üçüncü halkaların dördüncü halkaya vehmi car yekdiğerini alaka ve arıza ittisali kâfi olmaz. Bu halkanın teşkil ettiği silsilei kevni sukuttan menk ile göremekte olduğumuz nispette hıfz eyleyecek bir kudret ister ki bu da ancak silsilei mezkurei

tutan mabde'i ala da tazfir olunabilir. Şu hâlde bu nazariyeden bir kudret sıfatı çıkarır. Allahü Teâlâ kadirdir deriz aksi aleyhil bi vaki...

Ecsam-ı Uzviyede her cüz bir alakai kimyeviyye ile nasıl yekdiğerine merbut ise bütün umur ve hadisatı âlemde birbirimize merbut olmak üzere bir illet, diğer illete, bir sebep diğer sebebe ve cümlesi müsebbibü'l-esbaba vasıl olur. Hakikat-ı mizaç ki bir halden diğer bir hale bir zıddan diğer bir zıdda intikal suretinden mevadı asliyenin keyfiyeti tağyirinden ibarettir. İş bu tağyirat-ı mütevayiyede bari talanın bir gayette husulu hükemine tevassuttan başka bir şey değildir. Bunların cümlesi bir kudret-i ebediyeye hiçbir sebep illete muhtaç olmayan bir vücudu alaya müntehi olur ki o vücudu ala müsebbibül esbabdır. (s.11)

Müsebbibül esbabın kudret ve kemaline, hüsün ve cemaline nihayet yokdur. Her şey o mebdeden feyz alır. Her şey evfad-ı mutlakın imdad ve edasıyla durur. Ezelidir, ebedidir, hikmeti baliga, kemalat-ı gayrı mütenahi ile muttasıftır.

İlletin mağlülden mukaddem olması, illetsiz mağlülün münteniül vucut olması, bir şeyin kendi zatına illet olmaması, iki şeyden birinin diğerine mebde olması, iki şeyin yekdiğerine illeti mütebadile olmaması, her şeyin illeti olduğu gibi illet olmayan binaen aleyh fiilinde bir şeyden müteessir bulunmayan bir zat-ı vacibü'l-vücudun bulunması luzumunu aklımızla istıhrac edebiliriz. Ve yine illetlerin ya cazibe-i arzın sukut-i ecsama mucip olması gibi bir illet-i zaruriye olur. Yahut irade ve faliyet-i beşeriyenin zuhur-i efali icap etmesi gibi bir illet-i ihtiyariye olur. Ya hararet ve ziyayı şemsin nemvü nebatın illet olması gibi malüller mütenevvi' olur. Yahut kermenin yalnız üzüme illet olması gibi illet-i vahdet-i nevıyye tahsinde bir mağlüle münhasır bulunur. Birinin diğerini darp etmesi gibi mağlülü matlup olur. Ya ateşin harîka illet olması gibi illeti mağlülün tabiatından sudur eder. Yahut bir harp kumandanının askere hucum emri vermesi gibi o emri hucumu efali katlin manevisi olur suretinde birtakım oluyacağına idrak eyleriz. Bunların cümlesi mevcudat-ı hissiyyenin tabi olduğu kanunlardan istinad edilebilecek netaic-i nazariyedir. Şu hâlde bize vacibu'l-vucud fikri ilel-i eşyayı (s.12) ve bunların tegayyürünü öğrendiğimizdenmi vucuda geldi? Bedaı' ve nefaisi ilmi göre göre bizde vucuda gelen bir bedi'-i fikriyyemidir? Hayır, malümatımız yalnız hariçten gelmiş kemal-i

fikri mehasini tabiyyeye göre göre zihnimizde rusuh bulmuş şeylerden ibaret değildir. Suret-i maddede binefsihi mevcut olduğu gibi hubbu hak, meyli kemal ki bizaa'i esasiyede ruhumuzda matbu'dur. Havassımızla alınan malumat üzerine faliyet-i dimagımız ihsas-ı dâhiliyemize ikaz etti. İkaz ve izhar ise icad demek değildir. Muhitimizden bize mağlumat veren havası kapatılsa yine bu hiss-i ali ruhumuzda mevcut, fıtratımızda merkuzdur. Etrafımızdaki eşyayı gece görmediğimiz halde gündüz olunca müşahede ediyoruz. Hiç şüphe yokki eşyayı mezkureyi ziyayı şems yahut gözümüz vücuda getirmedi. İhsas-ı ahlakıyyeye mağlumatı hariciyyenin tesiride mücerret hareketi zatıyyeyi iktiza eden bir kuvveti tahrikten ibaret kalır. Yoksa hiçbir şeye az çok kendinde olmayan bir şey verilemez. Eşyayı tabiiyyeye bir cismi ecnebi kabül ettirebiliyormuyuz.

Epikür "akıl bir şey-i madidir, ecsamı hariciyye turuk-u havastan akla suri ve eşkâli muhtelif bir takım zerrat-ı cüziyye gönderir ve bu zerrat orada suri zihniyye-i aslıyye husule götürerek sonradan gelecek diğer suretleri teşkil hususunda esbab-ı mahrıke vazzifesini ifa eder."

Aristo'da "akılda asli bir şey yoktur. Malumatımız tariki (s.13) havastan girerek zihinde rusuh bulmuş şeylerden ibarettir" dediler. Platon dahi malumatı zihniyemiz âlemi mahiyenin akusu zaifası olduğunu, havasın cüziyyat-ı mahsusadan başka bir şey bilemeyeceğini beyan ettikten sonra efrat-ı adedi mefhumede müteşarik olmadıkça bunların idrakatı bir hakıkat vucuda getiremeyeceğini, teakkulun dahi bir hayatı kadimin eddigüni ilave eyledi.

Pisagor ise akılda birtakım süveri garizenin mevcut olduğuna ve insanın bu suretlerle mahlûk bulunduğuna ve aklın resel mali olan iş bu suru asliyeye hariçten bir güne tabiri arz olunamayacağına kail idi.

Mütekaddimin bu mezhepler üzerine pek çok uğraştılar. Gerek aslı eşya ve gerek ilim ve esbab-ı ilm meselelerinde aksam-ı muhtelifeye ayrıldılar. Bazıları âlemi mevcudatı hissiyyeden ibarettir. Havası zahire ile bilinen şeylerden başka bir şey yoktur. Hak ve batılı temyizi kabiliyeti mücerredi havası mezkurenin verdiği malumat üzerine zihne tedricen tevarid eden mearifle husule gelir demiş ve havas.

Eşyayı hazır olduğu surette tasavvur ettirdiği halde akl-ı gaibi hazır tasavvur ettirmesinden dolayı hazırdan gaibe, malumdan meçhule intikalde bazen nefsi emmarede mevcut olmayan şeylerde tasvir edilebileceğinden bahisle beraheyn-i akliyye ile hükmün mucibi itimad olamayacağından beyan eylemişler idi. (s.14)

Bazıları vucud mevcudatı hissiyyeye munhasır değildir, kuva-i hissiyemizle anlaşılmayacak mevcudatta vardır. Ezcümle maddi ve maddetden mücerret levazımı mahsusa ve avrad-ı cismiyyeden münezzeh olan cenab-ı hakkın hasen bilinmesi kabil olamaz. Kezalik ruh gibi zevrat-ı mücerrede hasen fevkında bir ali kabiliyetle teakkul olunabilir. Mevcudat-ı hissiyye bile gayri mütenahi sur ve eşkâlden mürekkeptir. Kuvve-i hissiyemiz bu kesreti gayri mütenahiyeyi ihata edemez dediler. Şunu da ilave ederler ki havasımızın en emini gözümüzdür. Hâlbuki göz gayet garip olan ve bilakis baid bulunan eşyayı göremiyor. Uzakta bulunan büyük bir cismi ufak görüyor. Ucu yanmakta olan bir ağaç müstakımen hareket ettirilse bir dire-i nariyye müşahede ediyor. Arz ve gölge-i müteharrik iken dakin biliyor. Sefine yürürken rakip sefine sahili müteharrik zan ediyor. Suya batırılan müstakım bir ağaç münkeser görünüyor. Hâlbuki bunların hakıkatte vucudu yoktur binanaleyh bu hata akıl ile tashih olunmalıdır. Birde havasın idraki mahdud olup yalnız cüziyyatı tahsis edebileceğinden bu hislerden başka bir his tevellüt etmez demişler.

Bazıları ise her iki mezhebe muhalif bir halde havassı zahire ve akıl ile alınan malumatın hatta eşyanın aslı olmadığını, âlemde hiçbir şey bilmediğimizi, hatta hılkat-i beşeriyyenin hakıkati odur ki gayri mus'de belkide mâni olduğunu beyan ile diğer bir mazhebi (s.15) garip meydana çıkarmış. Bir takımları da her şeyin insanın zan ve itkadına tabi olduğunu, yani her şey nasıl zan olunursa öyle iduğunu iddia etmişler idi. Hükemanın hülasa-i akvali.

1. Her tasavvurumuzun masdarı havastır. Ecsamdan başka bir şey bilmek kabil değildir. Taht-ı havasta olmayan bir şeyin vucudu yoktur. Tarik-i tahkik dikkat ve tahlilden ibarettir. Allah'u Teâla ancak ma kavnül tabiyyet-i vasıta-i ve hayvel ilham ileyhi bilinir.

2. Bil cümle tasavvuratımız akıldan sudur eder. Akıl her şeyi fehmi idraki muktedirdir. Hatta esrar-ı vahyin bile akıl ile anlaşılması mümkündür.

3. Akıl ile bazı şeylerin bilinmesi mümkündür. Aklen zahir olmayan bir şeye inanmamalıdır.

4. Hakikat hissi amm ile yani ifrat-ı beşeriyyenin tasdiki umumisiyle anlaşılır.

5. Min dunil tekellüm eşyayı tasvire muktedir olamayacağımızdan vasıta-i kelam ile bize talim olunan şeylerden başka bir şey bilemeyiz.

6. Cenab-ı hakkı tassvvur etmeksizin hiçbir şeyi idrake muktedir değiliz.

7. Âlemi maddinin haricinde vucudu yoktur. Mücerret bizim tasvirimizde mevcuttur. Tasvirat ve efkârımız bir takım tesirat mütegayyinatül eşkâlden başka bir şey değildir. (s.16)

Sokrat, Eflatun, Aristo gibi muhakkık-ı evvelin hakıkatin ve bilhassa Cenab-ı Hakkın akıldan başka bir tarik ile bilinemeyeceğinden bahisle aklı keşfi hakıkatte mürşit yegâne ittihaz ettikleri gibi muhakkıkını İslam ve hatta eşyanın her halde bir hakıkati olduğunu ve bunun havas-ı selime, akıl, haberi sadık ile vasıta-i vahiy ile bilineceğini beyan etmiş, kuvve-i hissiyemizle anladığımız gibi aklın mertebe-i idraki haricinden ve ferasetin fevkinde bazı ulum olup bunun da vahiy ve ilham ile anlaşılabileceğini dermiyan eylemişler idi.

Cenab-ı hakkı idrak konusunda İbn Rüşd "insan vucudu hakkı ilim ile idrake muktedirdir, tasvir ile bilmesi kabil değildir. Derece-i kemale vusul ise ders ve bahse şehevattan firağ nefse nefse mütevekkıftir. Başka surette bu gubate vusul gayrı mümkündür" dedikten sonra "derece-i kemale vusul isteyenler akl-ı nazarı tarikini ıslah etmelidir" reyinde bulunmuş ve seadet-i ittihadın imkânına kail olarak "akıl failul amm ile ittihad kuvveti herkeste bir nisbetle değildir. İnsanı derece-i kemale isali akıl madde-i aslinin kuvvetiyle aklı muktesibin kemaline, birde akıl madde-i aslinin aklı müktesibe tahvili için suri ma'denin sürati inkişafına muhtaçtır" demiştiki bunların üçüncüsü ile inayeti ezeliyeden sudur eden müsa'de-i

mafevkattabia kıtabiyyeti kast eder. Müsa'de-i fevkattabia ise fıtrata ait bir kabisiyyet-i ezeliyye "hidayettir." (s.17)

Üçüncü sebebi beyan sırasında kaza ve kader meselesine nakli kelam ederek "birçok ayeti kerimede insanın bildiği şeylerce yed-i iktidarı olduğunu göstermekte olmasıyla eğer insan bazılarının dediği gibi fiilinin halıkı ise bu mezhep müsebbibül esbab için bir tesir ve iktidar olmamasını, hükmü kaderin zaruriyyüz-zuhur olması kaziyeside bilakis hayır ve salah hususunda sa'yinin boş ve beyhude kalmasını istizam edeceğinden hakıki bu iki kavlin vusulünde aramak icap eder" İbn Rüşd sözüne devam ile "insanın bir kısım efali sırf kendi iradesi ile vusule gelmekte olduğu gibi diğer bir kısım efalide esbap ve ilel-i hariciyye ile vucut bulmaktadır. İradenin merbut olduğu yani alel hariciyye dahi kavaney-i tabiiyyeyi umumiyye müstenit ve onunla mahduttur. Haliki teala hazretlerinin o illetler hakkında mağrifet-i ezeliyyesi sebegat etmiş isede bu cihet bize gizlidir" dedi.

Akl-ı umuru kesireyi idrak ile beyinlerindeki nisbet-i icabiye ve selbiye ile hüküm eder. Havası ise bir şey diğerine isnat ve izafe ile kıyasın ondan bir hüküm çıkarmak kabiliyeti haiz değildir. Akıl bir şeyin suretini hıfz ettiğinden sonra muhafaza etmesiyle beraber bunları bilterkip kendince meçhul olan ikinci bir sureti zihniyyenin iktisabına muvaffak olur. Böyle böyle ilmi tezayut ettikce istihsal edeceği neticeler dahi tevali eder. (s.18)

İnsanın mahsusat-ı aresinde birçok muhalefetlerde zuhur ederek bunlardan bazısına meyl ve rağbet, bazısından görev nefret husule gelebileceğinden bunları tefrik ile bu babta bir tedbir ve tasvir kabiliyetinde malik olmalı ki, onunla mahfu zatından bazısının bazısıyla muhtelif suretlerde terkip veya tefrik ile zihnen nefsül emre muvafık bir suret bularak ona göre hüsn ve gabhi temiz etsin. Bu kuvve-i temyiziye eşyayı mevcudiyenin yekdiğerine ve cümlesinin kendilerine egta-i vücut iken bir vücudu mutlaka mümtehi bulunduklarına anlarsın.

Aklın gerçi her hüküm ettiği şeyler ayn-ı hakıkat olamazsa da delaleti akıl ile bulunan birçok tedkikatı ilmiye muhtarat-ı zayiden müstefit olduğumuza nazaran akıl ile hakıkat arasında bir münasebet bulunduğunda kani olmalıyız. Aklımızın

yürüyebileceği yere kadar gitmeye, kudretimizin tevkıfe mecbur olduğu noktada durmaya mecburuz. Akıl ki gaibi ve sait ile mahsusatı müşahede ile idrak eden yahut nefsi müdrikene müsteid kılan bir kuvvet olmak üzere tarif olunur. Beşeriyet avalimi ulviyeye bu kuvvetle kesp irtibat etmiş, hasais-i kainât, suri terkib-i mükevvinat bununla öğrenmiştir. Eşyada cereyan eden ahkâm-ı mulahaza ile tabiatın kavaid-i külliyesinin vucut ve ehaid-i mutlaka yollar bulunan delaili vahdaniyet-i idrak eden budur. (s.19)

Bir fezayı vasiul-inhada hareket eden bir kurre-i devvar üstünde bulunduğumuzu semt-i re'simizde devran eden ecram-ı felekiye ile aralarındaki cesamet seyir ve sürat, miktar-ı hararet ve sikletce mevcud ihtilaf ile beraber birinin devri diğerinin hareketini ihlal etmeyecek bir incizap-ı tekabül bunları yerli yerinde nasıl durdurduğunu, bunca sevabet ve seyyarat-ı azimenin mahsusaları dairesinde vezaif-i mükellefiyelerini nasıl ifa ettiklerini, bilhassa üzerinde bulunduğumuz arzı yirmi dört saatte garptan şarka doğru yuvarlayan kuvvet. Arzın şems ve kamerle müşahede olunan münasebeti sayesinde evkat-ı mevasimce vuku bulan tebeddülatı idrak eden budur. Ancak eşyanın suru zahiresi mahiyet-i zatiyesinden bazen tahallüf ettiğinden esbab-ı baide-i idrak hususunda akıl düçare müşkilat olur. Çok yerde illetler mağlülün mesahibatıyla karışır. Bu bapta verilecek hükümlerin temini isabeti için iltizam edilecek şey, eşyanın mümkün olduğu derece tertibatı hariciyesine diktedir. Zihnen vucuda gelecek suretler, eşyanın tertibine muvaffakat ederse haricindeki nizam dâhildeki mucip intizam olur.

Esbab tearuz ederse bilmeliki onda herhalde etba' ehak bir cihet vardır. Mukteza-i hikmet hangi sebeb-i hayrı mutlaka daha garip ise ona müracaat edilmeli, tearuz esbabın halinde ise kavisinin, asar-ı mertebesinin halinde vuku bulursa infaının tercihi kanun-u tabiata muvafık olacağından o yolda hareket olunmalıdır. (s.20)

İnsanın hevası zahiresi vasıtasıyla aldığı malumatı kıyas ve muhakeme ki muamele-i mahsusa ile netaic-i nazariye husule getiren kuvvetten başka sırf kendi tesirat-ı dâhiliye ve teressüdat-ı zatiyesine ait bir hali dahi vardır. Bunlardan birine akıl diğerine kalp tabir olunur. Biri harice nazır diğeri müteveccihdir. Basireti kabiliyye bir keyfiyeti vicdaniyyedir ki vahiy ve ilham ile husule gelir bir itminân yahut verayı

akıldan tulu' eden bir nuru irfandır. Burada hakıkat istidadı kalbe mustenit bir inadın zevki demektir. Tefekküre teemmüli batni, istidlale itibar derler. Kalbin dahi akıl gibi tassavvuratı ve tasdikatı vardır. Tasviratı tasavvur ve temsilden ari bir intibahı mahsus, tasdikat-ı yakını mutlak bir hissi manevidir. Ruhu beşer havası cesimeden başka kuvvetlere dahi malik olduğundan hariçten bir şeyin muavenetine muhtaç olmaksızın levhi damirine birtakım hakaiki aliyye münakis olur. Evet, biz vasıta-i akıl ile âlemde bir külliyet tassavvuru gibi tefekkürü hılkate mütevekkıf bazı hakıkatler buluruz. Fakat dikkat edilirse anlaşılır ki bunları bir hadis ilmi, bir şeyi harici gibi değil, insan bu hakaiki zatın kendinde mevcut bir şey gibi, kendi malı gibi alıyor, bizzat a'mak ruhunda tereşşüh ediyor.

Rahmi maderden kademnihade-i alem-i şuhut olan nevzat doğar doğmaz teneffüs etmesi, gözlerini açıp etrafına bakması, hariçten (s.21) öğrenmesi gayrı mümkün bir zamanı kasır içide memeyi tutup emmesi insanda tefekkürden ol nevanma bir mağrifeti asliye olduğunu göstermekte ve bir müddet sonra yanında bir portakal kesilse parçasının aslından ufak olduğunu suhuletle anlamaya zihninin hazır bulunmasıda eşyayı hariciyenin tayin münasebetinden evvel bir reksülmal malumatı haiz bulunduğunu ispat etmektedir. Eşyanın eşkâl ve evsaf-ı tabiyyesi arasındaki nispetleri gördükçe mefkûresinin tevsiat-ı tedriciesiyle bu şuur-u zatide hayır ve şerri temyiz edebilecek bir kuvvete tehavvül etmektedir.

Binananaleyh ruh sade bir levhadan ibaret değildir. Malumat-ı hariciyesini dimağından çıkarsak derununda yine gaye-i hilkatine saik bir kuvve-i hafiyye – mevad-ı malumat-ı hariciyyesinden hariç bir takım temayulat-ı esasiyye buluruz. Bahusus mabade-i ahlakıyye sırf ruhani ve vicdanidir.

2.4 Tabiatın Terbiye-i İbtidaiyesi

Tuluğ ve gruba, ihtilafı mevasimin izhar ettiği sair menazırı tabiiyyeye karşı, ruhumuzda bir tesiri garîp duyarız. Bedâyıı tabîiyyeye meftun olduğumuz güllere, bişâşeti masumane ile gülüşün çiçeklere bizde bir incizap gayrı ihtiyarı var. Henüz raihalarını (s.22) almadan, ne olduklarını anlamadan onda bir nesim-i maksadı istişmam ederiz.

Burada tabiattan maksat, hareket vesukun-u hariciden olmayan, tağyir ve diğerle hareket ve sukunu iradeden tevellüt etmeyen mebde-i evvel dâhili yahut eczam-ı müfrede ve merkebe ile bunların esbab-ı tağyir ve imtizacı olmak üzere târif edilen asıl tabiat değildir. Suver ve ayandır, mahsusat ve makulattan, cevahir ve ârazdan mecmug hakaık-ı vucud murâd edilmektedir ki bu tarife göre bütün dağlar, denizler karalar, yağmurlar, şafaklar, şimşekler gibi besait ve mürekkibatın cümlesi tabiattır.

Letafet-i kâinata iptila bizim ihtirag ettiğimiz bir şey değildir. Ezmine-i ibtidaiyyede asumane doğru yükselip giden dağlar, dağlarda hayal hayal diyarı gibi eşkâli mütenevviada tecessüm eden sehabı meyer, geceler, meclub meali olan nazarını, bir rehberi semavi gibi alıp götürür. Oralarda arzı didar ibtisam eden kemer-i müniri, kab-ı muhteşeme-i semada bir tak-ı mualla teşkil eden kehkeşanları gösterirdi. Agmak-ı fezada nuru emel gibi yükselen, battıkça bir tebessümü aşina-i ile uzaklaşır gibi görünen encam-ı nevvar dahi eşkâl-i muhtelifede suru zihniye husule götürdükten bir müddet sonra gözden nihan olurdu. Müşahedat-ı semaiyye, yalnız münazırı leyalden ibaret kalmayıp şafak söküpte sabah olunca daha kuvvetli bir ziya neşr ede ede heyet-i azametnuması ile ufkun müntehi olduğu zirve-i cebelde nemayan olan âfıtab âlem arada, arzın en müntefik noktalarından başlayarak derece, derece her tarafa (s.23) yayılan, ovalara doğru uzanıp giden hududu şeaiyenin döktüğü nurları, bu nurların vücuda getirdiği elvan-ı güna günü.

Nesimi sefa avrak-ı sath-ı bahirde hâsıl ettiği temevvücat-ı tenviat-ı gayri mütenahiyeyi, cabica toplanan çiçeklerle meşhun bedeynemen sahraları ref-i aglam-ı kudret eden eşcardan asare-i sekrin almak emeliyle birer canlı çiçek letafetinde uçuşan rengarenk hevamı, puşide-i zümrüdin ile meşkûr ve müzeyyen sahie ve seyyia-i tabiyyat-ı görür. Âheste âheste cereyan eden nehrin zemzemesini, güvercinlerin hu hularını, aşağı yukarı şitap eden kuşların cıvıltılarını, kekliklerin taşlıklarda kahkahalarla karşılıklı gülüştüklerini, güllerin demi ibtisamını bekleyen bülbüllerin nigamatını işittirdi. Ancak insan zekasına göre muhitinden müteessir olacağı, kabiliyeti derecesinde iktisabı feyz ve kemal edebileceği bir emri tabîi olduğundan ol vakitler tabiat ile şimdiki kadar neşedar-ı hayat olacak bir istığdat hâsıl edememiş etti ise de menazır-ı bedia esvat-ı latifeden mütehassıl tecelliyat-ı ruhperurane az çok tenbihe kavasına yardım ettiği gibi zirvesi karlarla mestun dağlar,

dağların eteklerinde ağlaya ağlaya akan dereler ahvaninelerle geçen rüzgarlar, gök gürültüleri, gece uzaklarda parlayan şimşekler, öteye beriye çarpan sakalar, leyal-i muzlimede yanar dağlardan fırlayan mevadı bir bürkaniyenin neşr ettiği şerâikler, emvacı bahrin kayalara çarpmasından husule gelen sedalar, hayvanat-ı müfteri sesleri gibi insana insana hayatını muhafaza esbabını düşündürmeğe (s.24) sevk eden istidatlar dahi faaliyet dimağıyesini ittihaz tedabire tahrikten geri durmadı.

Beşeriyetin avan-ı tufuliyeti, böyle tuluğlar, gruplar, şefaklar, şimşekler, güller, çiçekler içinde güzeran eyledi. Bir taraftan bunların husule getirdiği inbisatlar, inşirahlar, iştiyaklar diğer taraftan kavflar, tereddütler, tehessürler gibi indibaat-ı mütevaliye fikrir-i beşerî bir halden diğer hale, bir âlemden diğer âleme nakil ve isra ede ede mader-i tabiatın âguş-u şefkatinde perveriş-yap-ı kemal olmakta. Tecdid ihtisasat-ı muttasıl ve ray-ı hisse doğru çıkıp götürmekte idi. Edvar-ı ibtidaiyyeye kadar çıkmağa ne hacet bugün yedi kudretin, o dar'ül tedris-i tabiiyyenin inzar-ı intibahımıza açmış olduğu sahaif-i fiyadaneden en ziyade nasibedar-ı şiir ve nezahet olan baharı göz önüne getirelim. O mevsim neşe neşşarın sabah-ı latifinde tuluğ eden güneşin neşr-i envar ettiğini o nurların eşyaya inikâsından mutehassıl olduğunu görmek. O teceliyat-ı temaşa etmek, insana ne kadar inşirah verir. O sabah-ı feyyaz birazda şair olmak şartıyla ruha ne tesirler bırakır. Nereye gitsen, kaderine mutehassır didar olduğun bir eşyayı nihane tesadüf edeceksin. Neye baksan onu göreceksin zan olunur. Her yer onun nuruyla münevver, her şey onun hayal-i hüsnüyle gülümser. Her şey bir nesim-i meserretle memlü, her şeyden bir raiha-i hayat alınır. Her taraftan lahut-i sedalar gelir. Sahralar beyazlı, kırmızılı mavili çiçeklerle mamül bir kisve-i hazaraye bürünmüş yatıyor. Güller bülbülün hüsnü ve aşka ait neşidesini bir hissi rakıkı mütebessimane ile (s.25) dinliyor. Hulasa her şeyde bir âşinalık var. Hatta yalçın kayalar gibi en hırçın şeylerde bile az çok bir cazibe-i hafiyye bulunur.

En mütebayin, en dargın dargın kuvvetler arasında bile bir nevı mahremiyet his olunur. Eşcârın nesimi ruh perverle ihtizaz eden evrak-ı arasindaki hışıltılardan kulak kulağa bir fısıltı işitilir. Rüzgâr estikçe ağaçlar baş başa eğilerek anlaşılmaz bir lisan ile gizli gizli bir şeyler söylüyor. Her şey bir hissi mübhemle bize bir şeyler anlatmak istiyor zan olunur. Yukarıdan aşağıya aşağıdan yukarıya uçarak ufuklara doğru

tebâut eden kuş olaylarıyla uzaklarda yükselen bulutların arkasına düşüp gitmek iştiyakı gibi ruhumuzda birtakım arzular peyda olunur. Vakit gurup takrib edince dağların etekleri uzun uzun gölgelerle esmerleşir. Kars-ı şems birazda başka birileri tenvir. Bu hislerden birazda diğer bir kısım beşerî fizab-ı kemal olmak üzere yavaş yavaş uzaklaşarak ufka garbıda menzil-i muğtadına çekildiği zaman, eşya kurşun rengine müşabi bir surete gir. Hafif bir tül gibi her tarafı kaplayan bu rengi siyahi giderek koyulaşır. Tedricen gözden nihan olur. Ol vakit âleme garip bir gariplik çöker en munis şeylerden hatta meftun letafeti olduğu o güzel güller. O rengin çiçekleri arasından gulyabaniler çıkacak. Kemal-i emniyetle bastığı yerlerden yırtıcı bir şeyler zuhur ederek kendini kaar-ı zemine çekiverecek hayaliyle her şeyden korkmaya başlar. Zulmet-ı leylin mevcudata verdiği vahşet vücudunu ufalda ufalda mevcudiyetini adeta bir hayal bi meil (s.26) hükmünde bırakarak her şey söner, her şey mahvolur gider. Bu hiçlikler içinde ol vakit bir varlığa iltica hissi husule gelir. Yalnız o emniyetle ağmak-ı zulumete daldıkça sema pira-i teala olan gözleri yükseklerde birçok lambalar yakılmağa başladığını görür. Şeb-i dicur-i muhtelif bir rıza-i hafif ile tenvir etmekte olan bazıları avizeler gibi küme küme toplanan, bazıları ayrı ayrı mesafelerde tezahür eden bu semavi kandillerin manzara-i pertecbariyle kalbini yeniden beranisi nüsret istila etmeğe başlar. Uzaklarda layentağ gelip geçen sahabeler arasında lemean eden yıldızlara tevcihi nazar ettikçe âlem ve evhamı azala azala zail olursa da bu kere mesafetini hesap etmeksizin bir iştiyak-ı mülakihane ile oralara doğru yükselmek, tabakat-ı havaiyye cereyanları arasında ömür sürmek saha-i ve seyyia-i feza içinde uçarak onları tutmak. Bir takım rahim-i semaviden dine bakarak tebessüm ediyorlar zannıyla her türlü tasavvuranın onlara anlatmak ister. Aramgah cananın civarında ceveran etmek arzusuna müşabih bir şevk ile o cilvekâr yıldızlara karşı derununda bir incizab duyar. Ne çare ki oralara, bulutlardan renğarenğ teşkil eden o seyyar dağlara, o muşa'sa' tepelere çıkmak. Nurlarla dolmuş vadilere inmek değil, bir metre intifaında bir iğtilaya bile müsaade etmeyecek bir tesir-i tabi altında bulunmaya mahkûm olduğunu düşünerek yalnız bunların pert-ü latifinden dökülen envar-ı ulviyet. Sahaif-i semaviyenin hafızasına nakış ve ilva ettiği menazır-ı şevk (s.27) efzayı letafetle garık-i tecelliyat olur. Bu suretle ufku hayalinde açılan daha vasıg bir alem-i vahdet ve tenhainin hava-i latif ruhanisi içinde bir müddet-i sermest ve safa iken yapraklar arasında gizlenen tuyuru maniye terennümat-ı şitar-ı tekeranesiyle avdet-i sabah-ı tebşir ettiği vakit gözlerini açarak

görür ki akşam pişi nazarından ayrılması cihetle bir daha görmeyeceğini tahayyül ettiği levha-i tabiat bütün hatırat mazisini iade ile beraber daha birçok hissiyat-ı latifenin de ilavesine âmâde bir vaziyyet almış duruyor.

Nesim-i ruh perurun âheste ve âheste yelkene dokunmasından mutahassıl teranelerle alessihr gözlerini açıpta ufku şarkının hafif birer ziya esiri ile revnak neşşar olduğunu müşahede eden bir bahrı nazarında ise bu hakikat daha vazıh bir surette tezahür eder. Mesabihi semaviye birer birer sönerken, yelkenin saye-i letafeti altından o mesâfat-ı mayiaya amele-i nazar ederek kâinatın nasıl bir şua-i latif fizâ fiyz içinde üzdüğünü görmek, o havadis-i temevvücatı seyr eylemekte insana ne hisler vardır. Emvacın kıyılara dokunmasından mutehassıl ninnilerle uyumuş olan denizi hafif hafif vüzan eden nesim-i nevbahar uyandırmaya çalışıyor. Mevhibeler mübhem nefhalarıyla heyecanını tahrik ettikçe yüm-i naim müptelayı aşk ve sevda gibi derinlerden hareketle başlar. Aradan biraz zaman geçer geçmez o havay-ı latifin husule götürdüğü ihtizazlar beyaz beyaz birtakım köpükler peyda ederek tedricen kabarır. Bu kabartılardan (s.28) gide gide dağlar kadar dalgalar vücuda gelir. Cüz-i bir müddet zarfında kesb ettiği şiddetten mutahassıl olurlar. Sahilde tanin-endaz mesami-i âlem olur. Bu gulgule-i hevlengiz bir zaman devam ettikten sonra tesirat-ı havaiyyenin zevaliyle o karlı tepeler o bir karar dağlar ufala ufala hali sükune avdetle deniz yavaş yavaş uykuya dalar. O şiddetler, o tedahül ve tekabül, tevail ve teagibi envac o hiçe hiçbir eser bırakmaksızın geçip gitti zannetmeyelim. Bu inikasat-ı mütetabia İbn Arabinin tağrifat-ı arifanesi veçhile seriul hısab, şedidül ıgab, azizün züntigam, rahim, gaffar, gibi kahr ve lütfun müteallıgatı hakkında birçok mevhumlar vücuda götürdü. Bu bahrin, yalnız bahrin değil, uzaklarda yükselip giden yıldızların, sehab parelerin, şafakların, sahraların, küremizi müstağrak-ı envar eden güneşin, bütün bu güzel şeylerin nüfuzu evvelinde uyandırdıkları tabiatın tesiratı ibtidaiyyesinden teşekkül etmişti. Bunlar toplana toplana merkezden muhite, muhitten merkeze doğru bir cerayan aldı.

2.5 Maişet-i Evveliyin

Edvarı evveline irca-i nazar edilirse görülür ki insan vadi-i vahşette puyan iken şemsi ve gameri bunların tulu ve gurubunu (s.29) ihtilafı leyl ve neharı, mevsimi sayf ve

baharı, rüzgarları, bulutları, rad ve bergı, berf ve barani, dağları: denizleri, enva-ı nebatat-ı sunufu hayvanat-ı görmekte tek ve tenha miskin ve mavi ittihaz ettiği ormanlarda vahşet-i infirat içinde emrar-ı evkat eylemekte idi. Evet gameri münir ile necmi şuğlevarın gece yapraklar arasından döktükleri nuralar içinde yatarak yanında cerayan eden çağlağanların ins teranesiyle uyur. Zülumat-ı leylin ruşuna tebeddülüni tebşir eden güneşin dulu'unda kuşların ahengi inşirahıyla uyanır idi. Eşcar-ı sayedar altında gezerek tabiatın hazırlamış olduğu fevakihi nebatatı, hayvanattan ele geçirebildiğini delalet zevk ile tutup yemekten kim olursa olsun rast geldiği ile def-ı dağdağa-i şühutla dağdan dağa, ırmaktan ırmağa sıazada dolaşmaktan başka bir şey ile meşgul olmazdı. Hayır ve şerri meyl ve mizacı noktasından tağyin ederk hayatı hakıkiyesini izrar eden şeyler hakkında hiçbir kayıt fikri ile megıt ve hiçbir zevgı ahlaki ile mütelezziz bulunmazdı. Elem ve lezzetten başka eşya hakkında ittiba edecek bir vasıtaya müracatı yoktu. Temayülatı şahsiyesine garşı ıffet, zamir ve zimmet gibiihtisasattan da mahrum idi. İşte birçok asırlar böylece mülakatı tabiıyleriyleyaşadılar. Sevgı tabi-ı kanunlarıyla idare olundular.

Sevgi tabi-ı hayvanatın tabi olduğu bir usuldür. Ağnama nafi-ı otları intihab ettiren hayvanat-ı yekdiğerine taslit ile (s.30) zaifini kavisine tağma-i iştiha etmeye salahiyyet verir. Güvercinlere işini sevdirir, kunduza masna-i gulubeler. Karıncaya muntazam yuvalar, araya mumdan mesdeshaneler yaptıran bu namusu tabi ki medrese-i âlemin muallimi evvelidir. Kast ve rüyete mekarâ olmayan işbu meleke-i tabiyye ne kadar mükemmel olursa olsun insan için kâfi bir kuvvet haiz değil idi. Melekatını takviyye ve tavsığ edecek diğer bir vasıtaya muhtaç idi. Bu ihtiyacı temin eden şey kendi hafızası olmuştur. Malumatının bir nu' defteri demek olan hafıza ki daktilo tasvir olunan şeylerin suretini saklamak hassasını haiz bir melek-i akliyedir. Bununla havadis-i tabiyenin tekrarat-ı kesiresinden mutehassıl tesirat toplanır. Tevalin-i vukuat, tekrar müşahedat ile eşyahı muhitasından aldığı eşkal hazine-i mahfuzatında saklanır idi. O levhatlar insan dehâne olduğunu, hadisat-ı tabiiyyenin ne gibi alel ve esbaba müstenid bulunduğu bilmiyor ise de havada zuhur eden bulutlardan fırtına, fırtınadan kar yahut yağmur geldiğini, leylin nehârı, sayfin baharı takıp ettiğini, senede birkaç yüz kere sehaif-i leylin ve nehârın mütenaviben açılıp kapandığını, derecat-ı hararet ve birûdeti mevasımi göre göre mefkuresi bunlar arasındaki nispetlerin farkına varmakta, âlemin âhenk intizamı yani her şeyin usul

üzerine cereyanı kendini günden güne uyandırmakta idi. Bu kuvvetle kar, yağmur, soğuk, sıcak gibi müessirat-ı tabiyeden muhafaza için (s.31) iptida ağaçlar altında sonraları mağaralara çekilmesini, hayvanat-ı muzırra şerrinden ağaçlar üzerine çıkmasını, taştan ağaçtan esliha tedarikini, evvela yapraklarla sonra sonra eşcar lifleriyle, giderek hayvanat derisi ile örtünmesini, mevsimi sayfin dağlar başında, eyyami şitainin dereler içinde, körfez yerlerde geçirilmesi lüzumunu anlayarak suye-i idrakatı derece derece yükseldi. Basitten merkebe, mütemasilden mütenevvia intikal suretinde katı mesafane başladı. Tarık-ı temeddinden mevkıfiyyetini temin eden vesaidden biri de lisan olmuştur. Tabada-i ihtisasata esas olan bu vasıta-i beyanın mefkûresine pek büyük muaveneti dokundu.

İnsanlar doğuyor. Bazıları doğar doğmaz, bazıları hali sebavetinde ve bazıları onfevan-ı şebabende oluyor. Bir takımları da büyüyor. Bazı lisanlarda tıpkı insanlar gibi öylece zuhur eder etmez oluyor. Bazısı devre-i evlasını bitirerek ikinci devrinde diğer bir lisana inkılap ediyor. Bazıları da meane-i kesirede müstağmel kelimat-ı muhtelifetül tekatığ devrine vasıl olarak terakki ve tekemmül eyler. Bu tağyiratül feza mahsus olmayıp meanide dahi vuku bulur.

Gerçi hayvanattan bir takımı devirlerini, bazıları kulak ve kuyruklarını, bazıları diğer bazı azasını tahrik ve temas suretiyle yek diğerine fiilen efham-ı meram etmekte, bir takımları da insanlar gibi asvat-ı tabiyyelerini izhar-ı maksada vasıta ittihaz eylemekte iseler de bunların lisanları da kuvve-i damagiyyeleri gibi mahdud (s.32) bir daire dâhilinde bulunduğundan bir türlü tağyir ve telakki edemezler. Bir kısım hayvanat taarruz halinde başka, müdafaa halinde başka, talep ve istinası halinde başka seslerle tahsisatını izhar eder. Yine mümkün değil bu sesleri başka bir surete sokamazlar. Sanat-ı musikinin hali hazır terakkiyat ile beraber en büyük havanendelerin bile tertib ve edasına muvaffak olamayacakları bir istiğdat-ı medarı zat ile terennüm eden bülbüller hala meleke-i tabiyyelerine bir şey ilave edemediler. Bu ise suret-i neviyyelerine ait bir noksan-ı tabiidir. Bunlarda akıl iktisabı ile tekemmül istidadı mefkuttur. Hâlbuki insanlar çağlayanların ahengi cereyanını, duyur-u mağninin terennümat-ı şevk avarını takliden aşk ve alakaya ait bir takım şarkılar tertib ederek bunlarla tagzil ederler. Ma'şukalarının, evlat ve ekaribinin vefatından mutehassıl sergezeşt melal-i engizlerini ve şems ve kamerin grup ve

efvalinde hâsıl olan tesir ve infiallerini izaleye medar olacak mersiyeler uydururlar idi. Hasais-i merdaneleri görülenlerin şeceat ve hemasetini müsevvir medaih ve kasaidi tanzim ve terennüm eylerler idi. O leyni beşer ibtida dilsizler gibi gibi işarat-ı mahsusayı vasıta-i tefahüm ittihaz ederek bir erkeği bıyığının tulü, bir kadını saçının uzunluğu, bir atı yürüyüşü gibi evsaf-ı tabiasını takliden tefhim ve tefehhüm ettiler. Ala tarık-ı temsil-i tebadile meram usulüne ki lisan-ı fiili yahut lisan-ı ameli tabir olunur. Bu lisan hayli zamanlar devam etti, sonra at kişnemesini, kuzuyu melemesini, kediyi miyavlamasını, köpeğe havlamasını, (s.33) kurbağaya vıraklamasını, suyu zemzemesini, ra'd gürültüsüni, bergi parlamasını, yağmuru şarıltısını rüzğarın uğultusunu, ağacı hışırtısını, takliden anlatmaya başladılar.

Dal ile medlül arasında bir münasebeti asliye bulunduğu cihetle işbu lafızları taklit suretinde zikir ve istimai derhal zihinde manalarının tesirini hasl ederek bu suretle esvat-ı mezkureden muktebis bir hayli lıgat-ı tabiyye vuda gelmiş. Kezalik insanın elem ve infialini izhar eden ah ve oh, öf gibi evsad-ı zaruriyesine, tüf, üf, gibi evsat-ı ihtiyariyesine, aksırması, öksürmesi, esnemesi misillü efali tayyibesinde mezkûr evsat birer isim olarak istiğmal kalınmaya başlanmış idi. Bu tür taklit birçok asırlar devam etti. Esvat-ı maksut olan şeyin zatına delaletten gide gide o şeyin garib ve memasilinede delalet etmeye başladı. Bunların keyfiyet-i istimali sevki ihtiyaç ile kalp ve ibtal suretinde meharice itimadı kabiliyeti dahi husule getirerek esvat-ı mezkure artık elfaz denilebilecek bir hale gelmekte, tabiri digerle "savtu min şane en yehruce minel femi mugteden alel mahreç" tarifi nahvisi şamil olabilecek bir mertebei bulmakta idi. Esvat-ı basite manisinin elfazı müstekleye delalet-i devrinin iptidası olan işbu devir mintakıde, henüz isim ile fiil beyni temiz etmemiş olduğundan bunlara karine ile hüküm olunur ve elfazın kılleti cihetle bir lafız (s.34) bâzen isim bazen fiil, bazen de sıfat olarak isti'mal kılınır idi. Mesela ağız lafzı, ağız, yüz, göz, burun, kulak, ayak nazar, tekellüm gibi megayı aslıye garib birçok manalarda kullanılırdı. Bu vakit daha huruf cer, hurufu atıf ve edat-ı saire. İstikak sıgaları vucuda gelmiş idi. Ezcümle bahri muhitin bazı edalarında mustağmel luğat henüz cinsi, müstakbeli, hali. Müfredi, cemi temyiz edecek edavetten kalidir. Müehharan bazı edevatı ve hurufu zuhur etmeye. Asırlar geçtikçe bazı esma, efale, tahvil eylemeğe, cins, adet, istikak. Sonra sonra ref, nasp cer vucuda gelmeğe başlayarak luğat dahi tedricen tekemmül eyledi.

Lisan olmasaydı henüz açılmadan fena bulan goncalar gibi her türlü ihtisasatımız değer değmez söner. Bilhassa zatı gayrı müstekır sureti müstehyil, sıfat-ı mütehavvil olan sur zihniyetimiz ne olduğu anlaşılmadan mahvolur giderdi.

Mevcudat-ı hissiyede terkibatı kavmiyye nasıl bir takım havası tabiiyye vucuda getiriyor ise elfazın hüsnü tertibinde bazı havası dahi bazı havas-ı beyaniyye vucuda gelerek nufusu beşere sihir gibi tesir eder. Bir edip bir nehri tasvir etse adeta ahenk cereyanını işitirsin. Berk beyanının çıkardığı seyalelerle gözlerin kamaşır. A'mak-ı ruhundan gelen evveliyetleri gök gürültülerinden müthiş bulursun. Sema-i hayalinden indirdiği yağmurlarla ıslanırsın:

Kitabındaki tekemmülata gelince malumdur ki nev-i beşer an asıl bir baba (s.35) ve bir anadan mütevellit. Bittabi' bir lisan ile de mütekellim iken bunlar merur a'sar ile teksir ederek şa'b ve kaba ile ayrılmış, sonra sonra aralarında zuhur eden muhalefet ve saika-i maişetle arzın katat-ı muhtelifesine yayılarak lisanları teaddid edilmiş idi. Evet, halet-i ibtidaiyelerinde aile halinde iken birlikte ve yekdiğerine yakın mahallerde bulunduklarından şifahen tefhim-i meram kabil olmakta idi ise de bir ağacın dalları yükseldikçe birbirinden uzaklaştıkları gibi bunlarda çoğaldıkça basit arza yayılmağa. Yekdiğerinin ta'rizinden emin olmak için de takım takım uzak mahallere dağılmaya başladıkları zaman bazı fırkalar düşmanları tarafından duçar oldukları ta'diyatı yanlarında bulunmayan reislerine haber vermeğe mecbur kaldıklarından maksatlarını bir mahalden diğer mahale nakil edecek bir vasıta bulmaya muhtaç oldular. Bir şeyh kendinden memnun olduğu yahut düşmanı bulunduğu diğer bir şeyhe nakli meram için düşünilecek vasıta bittabi rumuzu istiğmalinden ibaret olacağına nazaran biri diğerinden memnun ise selamet niyetine işaret olmak üzere güvercin göndermesi. Bunun kılafını tasvir ederse bir hayvan müfteris irsali suretiyle o davetini imal etmesi lazım gelirse, onlarda böyle yapmakta idiler. Bu yoldaki muhabere usülü bazı akvam-ı mutevahişe arasında olan caridir. Birçok kabileler cephede şimdiye kadar şekil ve adede muhtelif birtakım dökümler vasıtasıyla meani-i muhtelife ifade kılınmakta. Hatta secelat-ı muhakkime bazı yerlerde hayut-i muakkide heyetinde muhafaza olunmaktadır. Kabilenin ileri gelenlerinden (s.36) birisini esnayı sadette aslan telef etmiş olsaydı, bu vakıa o civarda bulunan bir taş üzerine, kanları akar bir insan ve üzerinde en yabani açmış bir

esed resmiyle tasvir edilir. Bir hayvan yahut bir nebat yahut bir nebat anlatılmak istenilirse suretleri aynen resm olunurdu.

Vakti zevalde dağdan nuzul eden eşkıya tarafından malı alınmış ve kendisi katledilmiş bir şahıs hakkında hadise için, eşkıya ricali maslaha suretinde tersim edilerek, adedi eşkıyayı anlatmak için birkaç nokta konulur ve bunların dağdan nuzulüne işaret olarak kuş resmi yapılır. Vakti anlatmak hususunda dahi bir daire yapılarak, o dairenin üstünde nısfunnehara işaret olmak üzere diğer bir küçük daire resmedilirdi. Bu misalde ricali maslah, düşmana dalalet zannıyla vadıhan dalalet idaresi de eşkıyanın cebelden nüzülü manasına delaleti, su resminin, gözyaşına, iki kapı arasında bir kulak resminin ısgası, kuş ile ağız resminin tagride delaleti gibi bir delalet-i ma'neviyyedir.

Bu usul kitabet-i beynel evvelin asırlarca devam etti. Fakat gittikçe çoğalarak kendilerini binlerce resim istı'maline mecbur ettiğinden bir tarik ihtisar bulmak çaresini düşündüler. Mesela racülü müslih suretiyle evvel adüv kastetmekteler iken, adüv lafzındaki birinci cüzün şekli olan ayn meftuha (ayn) maktaını alarak adv, cebel lafzındaki birinci cüzün şekli olan "cim" maktaını alarak cebel kasdettiler. Masrıyunsur zatıyyeyi tressim usulünü birçok zamanlar (s.37) muhafaza etmişler ise de bu hatta da devamları, mücerret iltibasdan ihtizaz fikrine mebni bir ihtiyattan ileri gelmişti. Mukata'ın keyfiyet teressiminde tedricen terakkı ederek bunları, kendilerine kolay şekillere tebdil edince, merur zaman ile mezkûr suretlerin aslı unutularak bunlara delalet eden mekata'g isti'mal olunmaya başladı, sonra harekât ihtira' olundu. Bu harekât kitabı en son ikmal eden bir ihtira'dır. Aklam-ı asliyenin ehemmi hiyoraglif hattı olup, birçok hududu meşhure bundan tefri' etmişti.

Hududu asliyede delalati zatiye müteşabih ise de suvr-i zümre her kavmin kendi takdir ve ıstılahına göre tahlif eder. Ezcümle kudemayı mısrıyyunca asa, kuvvete, iki sak, harakete, insan şekli, nokta, küçük bir kuş şekli, şerre delalette isti'mal olunmakta. Diğer mefhumlarda hep böyle bir suri remziyye ile irae edilmekteydi. Bu suretle devir suveri zaniyeden devir sur-i mağneviyye ve remziyyeye, ondan devir suri harfiyye ve hicaiyeye intikal ede ede, eski yeni yüzlerce yazılar vücuda gelmiş,

bunlardan bir takımı devri mukdai'ye geçerek tarik-i tabiyyede devam etmiş iseler de bir haylisi bu edvar arasında zayi' olmuş gitmişlerdir.

Tekellim ve kitabetleri gibi gıdaları dahi pek basit bir halde idi. İbtida a'şap akıl ettiler. Ağaçlar altına çekildikleri zamanlarda bunların meyveleriyle tağdi ederler. Yanlarından geçen nehrin yahut civarlarında bulunan denizin kenarında gezerek gördükleri (s.38) balıkları vesair hayvanatı maiyeyi ağaçlardan kıldıkları dallarla veya yerden kaldırdıkları taşlarla vurarak yerlerdi. Ateşin yakmasını ihtira'a muvaffak olunca bunları pişirmeye de başladılar. Ateşin yanardağlarda gördükleri ateşlerden mi, yoksa bazı madenin işti'alini müşahede eylemiş olmalarından mı yahut bazı ağaç dallarının ve çakmak taşlarının yekdiğerine sürülmesinden zuhura gelen ateşten mi iktibas olunduğu, bu ihtira'ın ne zaman tesadüf etmiş bulunduğu anlaşılmadı. Hayatı tabi'iden bir hayatı sana'iye intikallerine mebde-i olan şu ıhtira' azim büyük bir ehemmiyete haizdir. Etmek yapmak maddesi de cidden kadim olduğundan bu babtada tarih ta'yini mümkün değil ise de her halde ateşin ihtira'ından sonradır.

Gıdadan sonra insanın en ziyade muhtaç olduğu şeylerden biri de mesken meselesidir. Hayvanattan bazıları yırtıcı dişler, pençe, boynuz, minkar keskin kalem vesaire gibi bir takım eslaha ile maslah olup vuku bulacak tarzda bunlarla müdafa' ettikleri, bir kısımı süra'tle kaçtıkları, bunlardan tuyurun uçtukları, a'mali ihtiyalde fevkalade bir eseri hassasiyet gösterdikleri halde insan bu gibi musa'edat-ı maddiyeden mahrumdur. Timsah ve kaplumbağa gibi hayvanat gayet kavi kemiklerle mahfuz, kuşlar koyunlar, keçiler, kediler gibi bazılarında tepeden tırnağa kadar uzun tüylerle mestur iken insan bilakis bir gışayı rakik içinde soğuk, sıcak gibi her türlü müessirat-ı tabiyyeye mağrudur. Zayıf (s.39) hilkati icabı bir miskini daimiye muhtaçtır; bu cihetle her şeyden korkar, berfeberani, rüzgârları görerek korkusundan eşcare iltica eder. Gök gürültüsü istima' ettiği zaman kendini telef etmek isteyen bir müfteris geliyor zannı ile derhal ağaçlara koşarak dalları arasına girer yahut kayalar arasına gizlenir. Eşcarı olan yerlere gizlenir. Etraflarındaki kuşları yuvalarına temsilen dalları birbiri üzerine koyarak mahruti ve ihrami eşkel kuh yaparlar. Ağaçsız mahallerde bulunanlar dahi kayalara iltica ederek mağaraları, taş arkalarını arkalarını mesken tutarlar idi. Mağaraları olmayan yerlerde ise evvelce gördükleri

aralıklara takliden meskenler inşa ederler ve taşları üst üste koyarak duvar yaparlar. Sonra üzerine taş bindirerek merba' yahut buna yakın bir şekilde haneler tamir eylerler idi. Müehhiran kavaslar, köprüler gibi eşkâli saire-i hendeseye ile timsaller yapmaya başlamış, merur-u dehur ile ebniyaya ait aksamı mesnuatı bedia vucuda gelmiştir.

İnsan libasa ait ihtiyacınıda en evvel mevadı arazıye ile def etmişti. Yerden çamuru alır, toprağı su ile karıştırıp vücuduna sürer idi. O suretle bir dereceye kadar sıcaktan, soğuktan, sineklerden kendini muhafazaya çalıştı. Elan bazı kabail-i mütevehhişede çamuru mevademlevne ile karıştırıp bununla tenlerini kapatmakta, çamurla yüzlerini ve sadırlarını eşkâl-i muhtelifede bir takım (s.40) nakışlar yapmaktalardır. Bir müddet sonra bu libasi turabi terk edilerek ağaçlardan kopardıkları dallarla yahut büyük yapraklarla örtünmeye başladı ki, Brezilya da bulunanbir kısım ahalinin gömlek ağacı kabuklarıyla tesettür etmeleri sureti hali teyit edecek asardandır. Hayatını uzletle geçirmek isteyen brahmilerce kışın şecereden libas giymekte kütübü kadimelerine göre farzdır. Sonra sonra beni beşer kesbi kudret ederek ıslah tedarikiyle hayvanata galebe edince, telef ettikleri hayvanların etini yemeye, derisini giymeye başladılar. Müesserat-ı hariciyyeye her şeyden ziyade mukavemet eden mukavemet eden bu libas tabi' tedricen tea'mmüm etmiş. Giderek dikicilik ve dokuyuculuk usulleri dahi ihtira' edilerek bu kısım ihtiyaçlara da ikmal edilmişdi. Sadegi maişeti evvelin ile asrı hazırın tekemmülat-ı ahiresi arasındaki mesafat-ı tasviri insanın ne mahiyette bir harika nemayı kudret olduğunu ispat eder.

2.6 Temayulat-ı İçtimaiyye

Âlemde her şey bir şevk-i zatı zatı ile daima nefsinin merkezi etrafında dolaşır. Bu devir, o şeyin zat-ı münferidesine bir meyli demektir. Mütekaddimin dahi eşyayı terkib eden eczayı ferdiyyede bunun vucuduna kail olmuş. Hatta cazibe-i hubbu zatın bir keyfiyeti maddesi ad etmişler idi. Meyli mezkureden ma'da diğerleri ile olan alakasının (s.41) hüsnü muhafaza içinde başkalarının merkezi etrafında dolaşmak, yani kendi menfaati için diğerinin menfaatini sevmek, kendi meyli için diğerlerinin de meyline hizmet etmek mecburiyetinde bulunur. Bu suretle hubbu zatı münferide bir hubbu zatı müşterike husule götürür.

Bu meyil ile enâniyet-i inbisat ederek meyleden muhabbete, muhabbetten şefkat ve ihvete, ihvetten teavüne, teavünden adl ve takvaya, ondan ta'yin ve zaife tehavvül suretinde tekemmül ederek gittikçe şahsiyetten uzaklaşır. Kendine meyilettiği şeylerle hayatı tezaif eder. Diğerlerinin saadetiyle telezzüz edecek bir dereceye vasıl olunca artık kuvvet ve idareye haiz bir heyet-i içtimaiye vücut bulmuş olur.

Kendi nefsini sevmesine hubbu nefs, bir şahsa myil etmesine muhabbet, bu meylin evlat ve ebeveyn ve ihvan ve uhuvat gibi eşhası adediyeye şamil olursa şafkat ve merhamet, bir cemaate tealluk ederse muhabbet-i kavmîye, bir millete ait bulunursa muhabbet-i milliye, bütün ebnayı beşere ait olursa insaniyet denilir.

İnsan uzmai ibtidaiyede hubbu zatı sebebiyle her şeyden korkar. Diğerlerinin adavetinden gayetle içtihab ederdi. Hıfzı zatı mülahazasının mecut olduğu meyli selamet, efrad-ı beşeriyenin namusu evvel tabi'iyesidir. Bazıları tasallud galebe meylinin meyl-i selametten evvel olduğunu iddia ederlerse ise de nefsini muhafaza bir hissi basitedir. Diğerlerine tecavüz meyli merkebinden mukaddem olarak lazım gelir.

Muhafaza-i münafı'g içun iktiza eden ve sait-i istihsal mecburiyeti de (s.42) ikinci bir namusu meydâne çıkarmıştırki; oda namusu ihtiyaç masa'dir. Üçüncüsü dahi hem nui'le birlikte yaşamağa olan meylinden ibarettir.

Bazı ulema efrad-ı beşeriye yek diğerinin noksanını istemek, biri diğerinden tab'an nefret eylemek hilkatine malik olduğundan hariçten gelecek muzarata el birliğiyle müdafa'a etmek ihtiyacını, bazıları biri diğerine kuvvetle galebe etmek suretiyle esaret gibi galip ile mağlup arasında husule gelen hükmü galibiyetin temin ettiği tesiri, bazıları bir babanın evladı olmak suretiyle aralarındaki rabıta-i uhuvvetin mucip olduğu muhabbeti ve bu muhabbetin husule getirdiği asbiyetle, babaları başka olan ve ihtilaf-ı âbadan mütevellit munaferet üzerine aralarında zıddıyet bulunan veya rabıta-i garabetleri uzaklaşan efrada vuku bulan galebenin temin ettiği kuvveti, bazıları irtibat-ı tenasile ile evladı zukur ve enasın nesilleri arasındaki münasebeti tesahiri, bazıları efradı cem' eden reis olan diğerlerine galip gelecek bu sayede elde ettikleri manafi'i, bazıları galebe veya müdâfa-i hasm için efrad arasında vukua gelen

muhalife ve muahideyi, bazıları iştirakı menzile ve medineyi, bazıları tevafuku tabiat ve terbiye ile iştirakı lisanı esası içtima' addederler. Bazıları yekdiğerinin beka ve saadet haline ait hukuk ve vezaife mütekabilen riayet etmek şartıyla efradın yekdiğeri ile yahut efrad ile heyeti arasında tesis eden mukaveleleri zımnıyyeyi amde-i ittihat addederler. (s.43)

Ancak ecsamın cevahiri ferdiyeden terkibini icab eden cazibe-i cüzi fer5diye ki, efrad-ı beşere resinde hubben zat tabir olunan ve hakıkatte bir şeyin melaimine meylinden ibaret bulunan bir sırrı irtibattır. Bu irtibat en evvel bir erkekle bir kadın arasında zuhur ederek bunlar meyaındaki meyli mütebeddilin mucip olduğu içtima'dan evladı vücuda geldi. Evladın ebeveynine ittisabından teşekkül eden efrad-ı aile arasında hürmet ve şefkat gibi birtakım ihsası tevellüd ederek zevceyn birbirine, evladı ebeveynine, ebeveyn ebeveyn evladu ihvanına, kardeş kardeşine, sair efrad-ı aile kavm ve kabilesine hep bu esas ve intisabın icap ettirdiği ve ibta ile merbut kaldı ve bu münasebetler asra göre ta'dil ve tavsı' edile edile efradı beşeriye birer merkezi müşterek etrafında toplandı.

Vaktiyle Eflatun ile Aristo hükümeti birçok başlı hayvana benzetmişler idi. Bu teşbih suret-i mecaziyede asırlarca devam etti. Bir asır evvel teşbiye mezkûr bir kaide-i kıyasiye hükmüne girdi. Ahiren bir uzviyeyei teşkil eden cevahir-i ferdiyede mevcut bulunan süneni fa'ıle o cisimde mevcut kanunun 'aynı olduğu tahakkuk tahakkuk etmesi üzerine heyet-i içtimaiyye bir cismi zi hayatın vasfı tabi'iyyesi gibi tarif edilmeye başlanmış, bugün ilmi 'imran ve içtima', ilmi hayat mebahisi ile birleşmiştir.

İhyada neşve ki onda husule gelen tegayyiratdan 'ibaret idi. Bu tegayyirat bir hali tabi'ide oldukça neşvi numasını temin edemeyeceği gibi cismi içtima'ide dahi hadisat-ı içtima'iye namusu tabi'iata muvafık (s.44) bir mecrada cereyan etmedikçe temin-i terkiyat mümkün değildir. Bazıları terekkiyat-ı medeniyyenin emri zaruri olduğunu iddia etmekte iseler de tekattümü ictima'i ancak şeraiti mahsusası dâhilinde vücuda gelebilir. Çünkü nebatat da nemu, bir cisimi hayvanide efali hayatıyede tab'iatı asliyeye ve mevad-ı cevheriyelerinin tab'i bulunduğu bir usule merbuttur. Bu kâinatta cari bir sünnetullah gayri mutegayyiredir.

Teşkilat-ı medeniyenin safahat-ı tekâmülüne göz gezdirirsek görülürki: tab'iat-ı beşeriye muktezeyatına istinat etmeyen hiçbir hükumet, devam edemedi, efrad-ı için hakiki bir şey var ise oda onların kavi ve melekatı olduğundan bunlara muvafık bir şekil hükümeti vücuda götüremeyen hiçbir cemiyet, havas-ı medeniye izharına muvaffık olamaz. Çünkü hakiki bir hükümet hakiki bir kanundan çıkar. Binai'aleyh kavaneyni mevzuanın esası temayulat-ı beşeriye olmak lazım gelir.

Ancak emyal-ı beşeriyenin cümlesi gayei içtima'iyeye hadim olamaz. Meyli selamet ve içtima'a karşı, insanın birde kuvvei gadabiyesi, sa'adeti hayatını kendi menafı'ı şahsiyesinde araması, şehevatına mağlup bulunması gibi halleri de vardır. Bundan başka efali mütehâlif, efkârı mutebayin, bir anda bin türlü ihtirasata mübtela bunca efrad-ı beşeriyeden birinin zararından diğerinin mutezarrır olmasını, birinin fâidesinden diğerinin müstefit bulunmasını temin eyleyecek, zayıf kavi derecesine isal edebilecek bir kabiliyet-i medeniye vücuda (s.45) getirmek için emyal-ı hasenesini himaye, melekâtını takviye etmek icap eder.

Her meyl bir hakkı tabi'i değildir. Hukuku tabi'iye yalnız kanun-u hakikinin ihdas ettiği bir şeydir. Bu cihetle hükümet efradın her nev'i temayül'atını tanımak vazifesi ile mükellef olamaz. Herkesin se'adet-i hayatını aramağa meyli tabi'isi vardır, bunu kimse men' edemeyeceğinden bu babda ki hareketinde serbest serbest bulunması efradın bir hakkı ise de se'adetini hoşlanmadığı bir adamı öldürmekte arayanlarıda hükümet men eder.

Efrad-ı içtima'iyenin hükümetten isteyeceği bir hak var ise oda sairlerinin harekâtından ve hükumetin sui muamelatından emin olması ve kimseye muzırratı olmayacak işleri ve istediği şeyleri düşünmesi gibi kanun-u hakikatin bahşettiği hukuka müstenit olmalıdır.

Efrattan birinin bir şeye hakkımdır demesi, o şeye diğerinin de hakkı olduğunu tanımasına tevkif eder. Çünkü her hak bir vazifeye mukabil iktisab olunur, kanun bir şahsı kıt'a-i arza men' ederse, icap eder ki o şahıs dan başkasınıda arzı mezkure yanaştırmasın. Kezalik birine bir memuriyet verirse diğerlerine onun tanınmasını dahi lazım gelir ki emr istesin.

Kavanin-i mevzu'a vakit vakit tağyir eder. Bu cemi'yet-i medeninin bir ihtiyacı mebremdir. Hukuku tab'iyye-i beşeriyye ise ecsam-ı tab'ide (s.46) cari kanunlar gibi asla değişmez. Kavanin-i mevzuada vukua gelen tebdildeki cismi içtima'inin ist'idadına âid esbab-ı sahıhaya merbud olunmalı. Bir uzvun nüşunümasını temin eden tebdili mecra-i tabi'ide vuku'a geldiği gibi cismi içtima'ide icra olunacak t'adilatta şeraitt-i tabi'ıye dâhilinde vuku bulmalıdır ki: muhit birdenbire değişmesin. Her şeyde tebdil feca-i mucib-i muhatıra olduğundan bir kevne muhatıra gelmemek için bu babda riâyet edebilecek bir şey var ise usul-i hilkat dairesinde besait-i asliyeden mürekkebat-ı fer'iyeye doğru yürümek. Kanun-u tekâmül dairesinde merkez ile muhit evâsında mevcud-u telazum-u tabi'iyeyi hüsn-ü idare eylemektir.

Melel-i mütekattime gibi gibi ahalinin yiyeceğine içeceğine, kıyafetine ve ne gibi sa'atla iştigal edeceğine dair kanun yapılması caiz olamaz. Ahval-i mezhebiye bilkülliye müdahaleden mesvun kalmalı. Emni âsâyişe te'alluk etmeyen ihtiyacat-ı saire dahi büsbütün halkın basiretine terk olunmalıdır.

2.7 Kavanin-i Kudemâ

Erkadyalılar sair Yünanlılardan ziyade haşvet-i tab'a malik olduklarından bütün fikir ve amelleri harbe matuf idi. Bu cihetle ehli ekser evkâtını temrinat-ı bedeniye, tecrübe ve t'alimat-ı harbiye ile emrar ederek terbiye-i ahlak hususuna pek de itina etmezler idi. T'adil (s.47) huşunetleri için Eflatun bunların bir taraftan mezheb-i resmiyeye mecbur tutmasını, diğer taraftan musiki ile iştigallerini tensip etti. Aristoya göre erbab-ı hırfet-i vataniyeden adolunmaz. Zira'at harf-i dünyadan i'gtibar edilerek ticaret dahi şan-ı vatana muvafık görülmezdi. Busra yünaniler, abd cenabı istihdamına mecbur kaldılar. Platon ticaretle meşgul olanların kanunen ceza görmesine bile lüzum göstermiş idi.

Ispartalıların leykoruğ kanunu "fark ve gına sözleri örterek kalmak için arazi-i mevcude mütesaviyen herkese teslim olunacak. Altın ve gümüş ile ehaz ve ata mucibi sefalet olduğundan teymur sikke darb edilecek. Taayyüş için insana fâidesi olmayan tezyinat men' ve iptal lılınacak. Nahıful binaye olarak dünyaya gelen çocukların selamet-i vatan için bir faidesi olmayacağından telef edilip kaviyyül

beniyye olarak tevellüt eden çocuklar cumhuriyet tarafından alınarak maraz'alara verilecek. Yedi yaşına girince mekteplere gönderilecek. Büyüdükten sonra t'alim hanelerde t'ab meşakkat ve cesarete alıştırılacak. Hile ve had'a-i harbiyeyi öğrenmek için herkes sergate mekzun bulunacak, sergat ederken tutulduğu halde tebit olunacak. Herkes mal ve servetçe yekdiğeri ile müşterek bulunacağı cihetle akşam te'amını birlikte idilecek" gibi hariç selahiyet bazı ahkâm-ı havi, Atinalıların solon kanunu da "agniyayı" (s.48) beldenin fıkra-i ahaliye tahtı minnet de tutmak için akraz etmiş oldukları mubalığ umumen af olunacak. Zadegane verilen imtiyaz imha olunarak ahali hali hazırlarına göre dört sınıfa bittaksim hükümdaran ile köhne ve ümeradan sonra beşyüz kile tohum zer' edebilenler üçüncü. Bunlara çiftçilik eden fukarayı ahali dördüncü sınıf itibar edilecek ordu efradı sınıf-ı saliseden teşkil olunacak. Lüzumunda on sekiz yaşından atmış yaşına kadar herkes asker olacak. Senato azasından birisi sekr halinde görülürse derhal katl edilecek. Hukkam, senato azasından biri aleyhine ahaliden altı bin kişi ikame-i du'uy edilirse o hâkim veya aza on sene müddet nef olunacak. Malı olmayanlar devlet hizmetinde istihdam olunmayacak. Efendilerine ihanet eden hizmetkârlara ve malını beyhude telef edenlere ibret-i lissairin damga vurulacak fıtrat-ı garibesini muhtevi idi. Miladi İsadan altıyüz sene evvel yaptıkları dragon kanunu dahi, bila azer, işsiz güçsüz gezenleri, bahçelerden ot ve meyve serkat edenleri i'dam ederdi. Bu cumhuriyetler, ne derece sert ve sade bir siyaseti ittizam etmişler ise çinin Konfüşü kanunu kanunuda zirdeki hükümdar ile teb'a peder ile evlat, zevç ile zevce meyanında mer'ı olan kavaid ve adabı beraber zirde muharrir zevad-ı hamseyi ifa eylediğimiz halde vaz'ı kanun olan ve akıl ve hikmetle muttasıf bulunan ıslaf-ı keramımız eserine iktifa eylemiş oluruz. Cenab-ı hak, âlem-i vücudun mısdarı (s.49) ve eşyayı meşhudenin menşei olup kafei mevcudat kendisinden zahir olmuştur. Âba ve ecdadımız ondan mütevellit oldukları gibi kendileri dahi zürriyat-ı lahikaya velet olmuşlardır. Binanaleyh insanın en mühim vazifesi ecdadına teşekkür ve duadır. Birinci madde, insaniyet yani bila tefrik, hemcinsimiz olanlara rahm ve şefkati bezel etmektir. İkinci madde adalet yani efraddan hiçbirine diğerinden fazla ruyi mesada göstermeyip herkesin müstehak olduğu şeyi vermek. Üçüncü madde, kavaid-i diniye ve cariyeye buda cemiyet-i mahiyeye teşkil eden efradın sureti te'aişi, nesag vahit üzere olmak ve istirahat ve meşakkatte müşterek bulunmak. Dördüncü madde, istikamet yani kalbi selim sahibi olarak her şeyin sahtini teharri etmek ve hiçbir kimseyi iğfal

eylememek. Beşinci madde, sadakat, insanı her zaman itimadı tam ile davranıp kal ve halinde bir güne riya ve sahtekârlık olmamak.) Faktat-ı ahlakıyyesinin dalalet-i vecihle Cinde edebi ve ahlakî bir idare tesis eylemişti. Kudema-i mısriyyun kanunlarında ise yalan yere yemin edenler katl olunur. Biri diğerini katl ederken hazır bulunupta iane etmeyenler ve katli ihbardan istinkâf edenler üç gün aç bırakılıp ba'gde kamçı ile darp olunur. Ve düşmana casusluk edenlerin lisanı ve sahte kıle ve terazi ve mühür imal ve ist'imal edenlerin kolu kesilirdi. Medyunun kafei eşyası dayine verilip (s.50) kendisi hızmet-i askeriyeye alınır idi. Esnay-ı râhide gençler, ihtiyarların önlerinden geçmezler. Birbirlerine rast geldikleri mahalde boyunlarını bükerek iki ellerini yanlarına salıverirler idi. Herkes mevtasının mumyalanmış cesedini terhin ederek istidane edebilir. Fakat dinini vermeyince cesedi mezkûru kurtaramaz idi. Yani o ceset nefn-i şerefinden mahrum kalır idi. İsra ve ecanib istihdamı, asıl zade kandan ashabı haysiyet ve malumata münhasır idi. Putperest olan ahali birkaç kari ile bilir ve kız kardeşini tezvic eden Memduh olur idi. Fakat kahinler bir zevceden ziyade bulunduramazlar idi. Hükümdarın hını vefatında cenazesi huzuru ahaliye çıkarılarak vazıfe-i adl ve hak ifa edip etmediği tetkik olunur. Tezkiye edilmedikçe defin olunmazdı. Ekil ve şerbunun cinsi ve miktarı tahdid ve gündüzleri ne gibi işlerle iştigal eyleyeceği tağyin olunur idi. Şöyleki hükümdar olan zat her gün tulug-u şemsden bedai ile musalaha muteallıga evrak-ı magruzayı kıraat ve üzerlerine icap eden reyini tahrir ve irşat ettikten sonra vekala ve saray halkı ile beraber ibadethaneye gider ve avdetinde diyanet ve ahlak ve idare-i hükumete dair mezakirat icra ve muteakıben otuz biladi-i cesimeden mebusan kalan-ı hikamdan merkeb-i mahkemeye riyasette bulunduktan sonra akşama kadar talimat-ı beşeriye ile meşkul bulunurdu. Büyük ziyafetlerde halet-i mevt-i tedakar içun sofranın ortasında bir insan (s.51) başı bulundurmak dahi adetleri icabından idi. Mısrıyyunun emasisi kanununda ahali her sene ne suretle tağyiş ettiklerini hükümete haber vermeğe mecbur olduklarından maişetini kendi kesbiyle temin ettiğini ispata muktedir olmayan miskin ve tembellerin dünyada bekası caiz görülmeyerek idam edilirler idi.

İranilerin keykabat kanunda dahi ahali bila ruhsat huzuru şahiye çıkmazlar idi. Ahalinin şahın yüzüne bakması ve kella emiranın huzuru şahide gülmesi memnu idi. Rumalilerin de samvir, kanununca esna-i serkatinde müdafaya çalışan sarikleri

tutuldukları anda katl olunurlar. Bağdayı hürmetine ateş verenler bağlı olarak darp edildikten sonra ahiraten idam edilirler idi. Yalan şahitlerle irtikâbı tahakkuk eden hâkimler dahi bir uçurumdan atılarak itlaf ve idam kılunurlar idi. Gerek kavaneyni mezkûra ve gerek sair kavaneyni sabika bu misillü ifrat ve tefritden hali kalmadığından gaye-i içtimaiyyeye bihak hizmet mümkün olmadı. İnsanda heyet-i içtimaiyyeden kat-ı nazar birtakım meyiller var ki bu meyillere kanun-u tabii tabir olunur. Buna tevafuk etmeyen buna tevafuk etmeyen kavaneyni mevzua seadet-i içtimaiyyeyi temin edemez. Kavaneyni tabiiyyenin vazı'ı cenabı haktır. Bunu tabiata isnat ise mecazdır. Kanunda irade tabiata teşbih olunmuştur. (s.52)

2.8 Ahlak-ı Beşeriye

Ahlak ki: mümkün olan derece-i saadete vusul için amel-i insaniyeyi tanzimden ibarettir. Mebna aleyhi mağrifet-i ilahidir. İradeye malikiyete kuvvet, şehvet ve hevaya galibiyete iffet tabir olunduğu gibi nev-i beşere muhabbet mefhumuna da adalet denilir. Bunlar dahi ahlakın aksam-ı mihimması olup, fezail-i saire bu usulün teferruatıdır. Bunlardan birincisi âdâbı diniyyenin, ikinci ve üçüncüsü âdâbı nefsiyenin, dördüncüsü dahi âdâbı içtimaiyyenin mevzuidir.

Hakaik-i ahlakıyye en evvel kulübü enbiyada işrak etmişti. Müakıran bu esaslar üzerine muhakemat-ı akliye ceryan etmeye başladı. Hakikat eşya, esbab-ı ilmi mübahası gibi ahlakın müstenit olduğu asıl efal meselesi dahi meydan-ı bahse konularak bunun masdar ve menba'ına dair beynel hukema birçok tedkîkat icra edildi.

Bir kısım hukemâ efâli beşeriyenin esasını menfaat itibar ederek iradeyi inkar ettiler "insanın kuvve-i aklıye ve tabiyyesi semeri ve neticesidir. İstığdad-ı tabii, akıl, emyal, ahlak denilen şeyler insana aba ve ecdadından arisen intikal eder. Mamafih talim ve terbiyenin ve adat ve ahvali siyasiyye ve içtimaiyyenin ve aklın ve memleketinde tesiri vardır" dedikten sonra "saht ve sekam, fakr ve gına, seadet, zaruret gibi müesseranın taht-ı hükmünde muzdâr kalan insanda başkaca bir hürriyet-i ebediyye, bir kuvve-i temyiz-i edebi (s.53) aramak abestir ve hayır ve şer mahz yoktur. Bir fiilin nef'i olursa hayr, nef'i olmazsa şerdir" dediler. Menfaat-i ammeye

mastar-ı edep itibar eden bir kısım hukema, asıl menfaati beyan sırasında dahi derler ki "insan mahalli lezzet ve elem olarak halk buyuruldu, bütün efalimiz bunlardan münbeistir. Menfaat, makul manasına bir lafızdır. Makul ise bir şeyde bir hassasiyettir ki: o hassasiyetle hayrı celp yahut şerri def ederiz. Hayrı lezzet yahut lezzetin sebebi olduğu gibi şerde elem yahut elemin sebebidir. Bir şey hayır olmak için, o şey halkın rahatını, beka ve saadet halini mucip olmalı. Lezzet ve elemi fakrı, ganisi, büyüğü, küçüğü, cahili, âlimi his etmelidir" his demekten maksatları ise havas ile idrak olunur lezâiz ve âlem nefsidir. Bunlarca ilim, nasin menfaatine hadim olacak hayri idrak etmek, fen ise o hayra mudi olacak ve saili icat yolunu bilmekten ibarettir.

Mezhebi menfaatçe fazileti hayır, rezileti şer sayılmaz. Hayra manevi her halde bir hayır-ı hissiyi müstelzem olmalı. Şerri manevide bir zararı hissiye merbut bulunmalıdır. Vaktiyle Epikür dahi bir şey hayr olmak için her halde onda bir lezzet olmalı, şerde bir elem-i hissiyi muhteri bulunmalıdır diyerek lezzet ve elemi efal-i beşere esas itibar ederdi.

Diğer bir kısım hukema "ahlak akla müstenit olmazsa ve insanın fiilinde iradesi bulunmazsa, harekâtında muzdar olması, adl ve zulüm (s.54) gibi fazilet ve reziletin birer isim bi mesmi bulunması icab eder. Hükümetin artık kanun-u vâzıyle hiç kimseye mücazat etmeye salahati olamaz. İnsanın temayulat-ı gayri sahiha "havi" sını t'adil ve ıslah edecek bir hassa-i iradiyesi vardır. Kuvve-i akliyesi hevâsına galebe ederse fiili hayr olur, galebe edemezse şerdir. Buraları ise idrak ve irade ile idare ve muhafaza olunur" derler. İnsanın aklen bir sırrı ketm etmesi lüzumunu idrak eylemesi gibi mebade-i hayrı bildiğini de ilaveten ilâveten beyan ederler idi.

Bazıları dahi his ve aklın ve aklın masdarı adap ve efâl olduğunu beyan ederek "insan sâlih olarak doğdu hayra âit bir takım ihsas ve avâdıfla meftundur. Çocuklarda bile talim ve terbiyeden evvel bir mürşit edebi "zamir" vardır. Bu kuvvetle hassas ve kâbih efâli ve bunların vücup icra ve terkini temiz ederler. Zamir his ve akıl gibi insanı iğfal etmez. Daima hakka ve vazifeye irşâd eder bir, münbih dahilidir" derler ehli vicdanınca şuuru zatı başkasından bir şey beklemez. Bu mezhep erbabı bu şey iyidir. Çünkü beğendim meyl ettim. Bu şey fenadır, çünkü beğenmedim, nefret ettim

diyerek itikad-ı dahiliyi bir fezayı mübrem, istinaf ve temyiz kabul etmez bir hüküm kati addederler ve yine derler ki "biz teaccüb ederiz okumak halinde ki: sehafeti akıl ve hislerine güvenerek nas için kanun vâzına kalkışırlar."

Ehli vicdandan bazıları da misdar-ı adap incizabı kalbidir. (s.55) derler. Ve bu incizabı insan bazısı bazısına infiâlatta müteşarik olması ile tasvir ederlerde derler ki "bilcümle mevcudat-ı hassa cem-i müessiratıyla meşariktir. Bir serçeyi görsen ki bir daldan diğer dala konmak ile mesrur oluyor. Bizde onun sürurundan mesrur kalırız. Kalbimizi cezbeden şu hal, hüsn, bilakis nefretimizi mucib olan şeylerde kâbihtir. İnsanda insanda bir mebde-i hayır vardır. Bu mebdei, hak, vazife, adl, muhabbet, merhamet, vesaireyi muhtevi bir hassa-i müşterekedir ki: umum fıtrat-ı beşeriye de mevcuttur. Ancak insanın muhafaza-i hayatça muhtaç olduğu mebde-i mezkure herkes ala tarik ennazar bir nisbette vasıl olmayacağımızdan dolayı bu babdaki hakaiki samiye peygamberan-i kiram vasıtasıyla tebliğ buyurmuştur" işte bizatihi kaim olan bu hissi amm asla tağyir etmez bir hak, bir adli tabi'idir ki hukuku insaniye yahut kavenin-i tabi'iye bunlardan teşekkül eder. Kavanin-i tabi'iye cenab-ı hakkın bir iradesi olup tabi'ata isnat mecazdır. Kanun ise herkesin anlayabileceği bir şey değildir. Yoksa tabi'atın kanun-u mesturu demek değildir. Hak ise: m'akul addettiğimiz efkarı nevindendir. Kavanenin-i mevzua insanın melekat-ı medenisini takviye emyali gayri tabi'isini men' etmek içindir. Nas menfaati fehim ve idrakte çok defa hata ettiğinden bir kanun ister ki: tebyine nazar ve takibi efal suretiyle herkes daire-i hilkat ve tabiata irc'ag etsin. Hudud-u tabiyyeyi beklesin.

Ruhbaniyet lezzet ve elemi masdar-ı efal za'gm eden nefıyyun mezhebinin (s.56) zıddıdır. Bunlar havasa mülaim olan her ameli ceraimden ad ile fazilete harman-ı lezâizden ibarettir derler. Lezaizi zaiflenlendiren her şey tahsin, bunu tezyid eden her şey takbih ederek elemi dahi esnaf hayrettin bir cüz-i itibar ilerler.

Bazı hukema mesleki menfaat ile ruhbaniyet arasında bir tarik-i itidal ittihaz ederek lezzetî suret-i mutlakada zarar addetmediler. Bazı lezaizî bazısına tafdil suretiyle sirkat ve zina gibi fesat zevke ve denaet-i tabi'a delalet eden lezzet-i feziayı kabul etmeyerek ahlak ve kanunun tasdik ettiği iffet istikamet, şeref, kemal, adl, filmuamele dairesinde tecviz eylediler.

2.9 Esbab-ı Nufur

Meyl meselesi sâbık ettiği ve cehle esbab-ı tabi'iye müstenit bir şey aslıdır. Nefret ise bir emri sebile-i arzı olmak üzere bir vech-i zeyr bazı esbab-ı müstenit bir elem-i nefs demektir.

İstihaş-ı havas. İnsan filkat-i tabi'iyeden ve hünsa-i müşkil gibi nadir tesadüf edilen şeylerden istihcan eder. Bazı hayvanattan istikrahı dahi suretlerinin kerahetinden ileri gelmiştir.

Sözünde ve hareketinde muvaffak olamamak. Bu hal, ilminde ve vüsat-ı itla'ında muhatabı kendine itimat etmiyor zannıyla müteessir kalmaktan ibarettir. (s.57)

Reyinde bir kuvvetin tesirinden korkmak. Yani başkasının reyini kabulde muzdar kalmak.

İtikat-ı amme muhalif bulunmak mülahazasıyla muzdarip olmak.

Haset ki: diğerinde bir nimet-i cedide görmekle kendini hakir zannetmek ve bilakıra kendindeki nimetin telezzüzüni izale etmek. İşbu teesürane karşı ahlak bir taraftan bunları nehi ile bizurunnüfüri kalbinden çıkarmağa, diğer taraftan teessürat-ı mezkureye muhalif bulunan teessürat-ı saire bi emr, suretiyle ezka ve ıslaha çalışır. Bu cihetle ahkâm-u ahlakıyeden bir kısmını emyal-i gayrı sahıhanın nehyine, diğer bir kısmını da teskin-i havatırla ta'dile ait görürüz

2.10 Lezaiz-i Basita

Biri diğerine muğarin olmamak şartıyla lezaiz-i havas. Yani lezzet-i zevk. Lezzet-i şem, lezzet-i nazar, lezzet-i sem'ıg, lezzet-i lems.

Lezzet-i gına

Lezzet-i muharet. Ney çalan. Lezzet-i istima'gdan başka kendinde bir lezzeti maharetde his eder.

Lezzet-i muhabbet. Bir diğerine hıyn-i hacetde muavenetde bulunacağınaitimat etmek lezzeti.

Dostunun siret-i hasenesine itimattan husule gelen lezzet-i inşirah. (s.58)

Lezzet-i saltanat.

Lezzet-i takviye.

Lezzet-i merhamet ve insaniyet.

Lezzet-i şemamet. A'gdasını bir eleme müptela görmek.

Lezzet-i zekâ. Melekat-ı akliyesinin isti'gmalinden husule gelen lezzet.

Lezzet-i zakire. Havadis-i mazinin tertibi mahsusası dairesinde hikaye edilmesinden mütehasıl lezzet.

Lezzet-i tahayyül. Hatıra-i maziden hâsıl olan lezzet.

Lezzet-i emel.

Lezzet-i telif.

Lezzet-i tahfif. Bir meşakkatin zevali yahut azalması zamanındaki lezzet.

İşte bunlar bizim mevad-ı lezaizimizdir ki bazen birbiri ile birleşirler. Bazen imtizaç ile yekdiğerini ta'gdil ederler. Bir bağçenin lezzet-i müşahedesi birçok lezaiz-i hayattan tertip etmiştir. Güz enva'-ı ezhar ve eşcârı görmekle. Şamiha-i revaihi latifeyi almak ile, kulak esvat tuyuru ve suların zemzemesini ve kuşların ahengini dinlemekle münşerih olur. Cisim bunlarla rahat bularak devran-ı dem kesbi suhulet ettiği gibi, nefsi de bu mevcudat ferahbahşanın verdiği şevk tefekkür ile halık-ı kâinata doğru yükselir. (s.59)

2.11 Âlâm-ı Basita

Emem-i harman. Lezzeti gayb etmek elemi. Buda üç suretle olur.

Husulünü arzu ettiği şeyin vücuda gelmemesinden korkmak

Husulüne ümitvar olduğu bir şeyden birdenbire emel-i münkatı olmak. Buna emel-i fecie derler.

Yed-i iktidarında kalacağından emin olduğu bir lezzetin gayb olmasından husule gelen elem-i hasret.

Elem-i havas. Buda elem-i cu'g, elem-i aşk, elem-i zevk, elem- zevk, elem-i şem, elem-i lems, elem-i nazar, elem-i sem'ı gibi birçok enva'a ayrılır.

Elem-i tasvir.

Elem-i buğz.

Elem-i hakaret bir şahsa diğerleri tarafından menzile-i ref'inden düşürmek maksadıyla yapılan muameleden husule gelen tesir.

Elem-i nekvi. Gadab-ı ilahiye uğramak korkusu.

Elem-i şefkat. Bir insanın yahut bir hayvanın ibtidasından müteessir kalmak.

Elem-i hakkat. Si'ayet-i eğdadan gelen tesir.

Elem-i zakire.

Elem-i tehayyül.

Elem-i havf "işbu alam-ı selase-i ahire bunlardan neşet eden lezaizin mukabili demektir," (s.60) sebepleri bir olduğu halde insan bunların çoğuna birden de tesadüf eder. Ol vakit işbu alama alam-ı mürekkibe tesmiye olunur. Lezaiz ve alam bahsi bütün ulumun esasıdır bilhassa ulum-ü adap ve kavanini bilmek bunları layıkıyla bilmeğe tevakkuf eder.

2.12 İhsasa Tesiri Olan Şeyler

Herkes bir lezzetten bir nisbette mütelezziz olmadığı gibi bir elemdende aynı nisbette müteellim olmaz. Bir ihtilaf-ı teessürde ya derecede yahut nevide vuku bulur. Mesela bir sebepten dolayı ceminas azcok mütevaviten müteessir olursa bu derecede, bir sebep indennas ihsasat-ı mütenagıza ihdas ederse nevide olur. Herkes sıhhat ve marazdan fakr ve gınadan, tufuliyet ve şeykukattan bir nisbette müteessir değildir. Telezzüz ve teellümün esbab-ı tekallüfünü tayin ise vicdanın hakıkat ve keyfiyet ihsasını bilmeğe tevakkuf eder. Hâlbuki ilm-i ahlak bu had ve azime vasıl olamamıştır. Mamafi tekallüf-i ihsası icap eden esbab-ı zahire bir dereceye kadar bir vecezzir beyan olunur.

Bir mizac. Terkib-i cismaninin tesiri demektir. Burada mizac mevaddı aslıyenin bir halden diğer hale, bir zıddan diğer zıdda intikal suretindeki tegayyürden ibaret değildir. İnsanın terkib-i fıtrısinde ve tabiat-ı idrakinde mütevellit bir istidadı tabii demektir. Hukemadan (s.61) çokları bu isti'dat ile cisim ikisi bir şeydir dediler. Cisim ile idrak arasındaki farkı da mücerret bir fark lafzı itibar ettiler ise de ikisi bir şeyden ibaret olsaydı aklın zafiyeti ile havasın müessiri olması, tabiri değerle aklın vücudu ile mütenasip bulunması icap ederdi. Bu netice ise ekser ahvalde doğru çıkmaz. Terkib-i cismaniyenin tesire tealluku var isede esas tesiri hafi bir şeydir. Bunu tefrik eylemek ne ulema-i ahlaka nede erbab-ı hukuka henüz müyesser olmamıştır.

Sıhhat. Hissi elem âdem-i vücudi demektir. Bir mariz olmadan müteessir olduğu halde lezzetin tesirini hissedemez.

Kuvvet. Sihhatin mülazemet ettiği bir şeydir.

Terkib-i cismanideki noksaniyet. Buda bazı azanın mefgut olması. Yahut herkes de mevcut bulunan bir hassanın âdem-i vücudu demektir. Bunun dahi lezzet ve elemin derece-i tesirine te'alluku vardır.

Derece-i tenevvür. Herkesin derece-i malumatına göre tesir-i tehlif eder.

Mahlûkat-ı aklıyenin kuvveti, fikrinde malum olan bir şeyin suhulet-i istihzarı ve onunla bilmediği şeylerin iktisabına kadim olan kuvve-i muhafaza, kudret-i nazar, temil, hüsn-ü temyiz, sür'at-i tehayyül vesaire.

Sabır. (s.62)

Sebat.

Tevkı'g. Bir lezzet ve elemi vukuundan evvel tasvir.

Şeref-i hissi.

Din. İhsasa en ziyade tesiri olan dindir. Bunun en büyük tesiri onun zuhuru zamanında görülür.

Meyl. Başkasının se'adeti halinden telezzüz, buda muhabbet, şefkat ve merhamet, muhabbet-i kuvviye, muhabbt-i milliye, muhabbet-i vataniye, insaniyet gibi aksam-ı adediyeye ayrılır.

Nufur. Yahut kuvve-i kadabiyye ki: meylin zıddıdır. Nufür zaman ve mekân, ahval ve eşhasın ve havadisin ihtilafıyla tahlif eder. Bir emri selbi-i arzıdir. Bazen nufurundan meyl bazen de meylden nufur tevellüd eder. İnsan ahbabının ezasından nefret eder. E'gdasının e'gdasına muhabbet eder. Yekdiğerine buğzu olan iki şahsın aralarını bulana muhabbet ederler.

Cünun.

Vüsat ve kudret-i maliye. Bunların cümlesinin ihsas-ı beşere tesir ve te'allugu vardır. Esbab-ı mezkureden başka ikinci derecede ihsasa tesiri olan ahval vardır ki bunlarda, cinsi sin, rütbe, terbiye, i'gtiyat, iklim, millet, hukumetten ibarettir.

Nisanın evlada muhabbetleri, mesakine merhametleri ziyade olur. Dinde teassuba maildirler. Şerefleri ve vakara munhasırdır. Erkeklerin ulvi cenabı sıhhat ve kuvvetleri kadınlardan daha (s.63) ziyadedir. Saadet-i vataniyye ve beşeriyyeye

meyal derler. Kadınlar maişet-i münzeliyenin güzel bir müdiresi. Erkekler ise ahval-i umumiyenin müdiridirler.

Sin. İnsan tıfıliyetinde, merehakatında, kehulet ve şeyhuhatında bütün edvar-ı hayatında bir tesir-i mahsusi haizdir.

Rütbe. Her sınıfa göre bir tesir-i mahsus vardır. Hissi şeref, sürat-i tesir, tabakat-ı saireden ziyade büyüklerde bulunur.

Terbiye. Derece-i terbiyeye göre tesir dahi tehalif eder. Bu tesir ise isti'gdad-ı tabi'iyenin müsadesi nisbetinde vücuda gelir. Terbiye dahi üç nev'idir biri "terbiye-i cismaniye." Bu nev'i terbiye, sıhhat ve kuvvet ve nem-u cesimi intac eder. Diğeri (terbiye-i akliye) insani me'arifden muhtaç olduğu şeye isal eder. Üçüncüsü "terbiye-i edebiye" ki buda itidal-i hamyale hadimdir.

İ'gtiyat. İnsanın ülfet ettiği hal ve mesleğe göre derece-i tesiri tehallif eder.

İklim. Bilad-ı harre ahalisinin sürat, intikalleri, aşk ve lezzete meyilleri, ziyade olmakla beraber kuvvet-i bedeniyeleri, sebatları çalışmaya ihtiyaçları azdır. Bilad-ı baride ahalisi ise bunlar kadar zekâya malik değildirler. İştigalat-ı igtiyadiyeleri betidir fakat azm ve sebatları kuvvet-i bedeniyeleri daha ziyadedir. (s.64)

Kavmiyet. Sudanilerle ırakı ebyaza ve ırakı esfere mensup olanların tesirleri muhteliftir.

Hükumet. Buda bir müesser-i siyasidir. Hükümeti mutlakada halk havfa müpteladır. Hükümeti meşrutada şerefe, cumhuriyete, fazilete, mail olur.

Sıfat-ı mezhebiye. Sıfat-ı mezhebiyeye haiz olan memureyn-i ruhaniye ile ifrat-ı ehliyenin tasvirleri de bir değildir. İşte kanun vazında bu ki ihsas-ı kavmi bilataraf mulahaza eylemek lazım gelir. Onun cem-i fevail-i ihsasına, ihsasın sur-i tağyirine ittilağ ise pek müşkil bir mesele oldugundan kavaneyn-i mevzua ekser ahval-i ahlaka terk etmeye mecbur olmuştur. İlm-i ahlak menfaat-i şahsiye ve umumiyeyi mucip olacak her şeyi emrettiği halde kanun yalnız menfaat-i ammeye kadim bazı ahvali

emreder. Ahlak-ı mazarrat-ı şahsiye ve umumiyeyi icap eden herşeyi nehyeder. Fakat birçok amale muzırra bulunabilirki onun kanunen men'i tarafına gidilmez. Bu iki ilmin merkezi bir ise de ahlakın muhiti diğerinden vasığdır. İlm-i içtimai ile ahlak arasındaki ihtilafda iki şeyden ileri gelir. Biri kanun-u nufuse ukubetle tesir ettiğinden mükm-i eşhası büyük bir külfettir. Herkesi iz'ac ve ihafa etmeye tevkif eder ki bu teklif her yerde tecviz edilirse kanunun içtinap ettirmek istediği zardan daha büyük bir zahmet ihtiyar edilmesini istilzam eder. Bir kanun vaz'ından maksat (s.65) canileri korkutmaktan ibaret iken bilahare musabi olmamak içün daima birileri de korkutur. Bununla beraber birtakım efale kanunun vukufu mümkün ise de birçok şeylerde vardır ki: bunlara vukuf mutezirdir. Kanun ile ahlak arasında ihsan hususunda dahi fark vardır. Kanun fark ile muaveneti emr edebilirse de tafsılatını ahlaka havaleye mecburdur. Sadaka gizli verilmezse bir sıfat-ı ahlakıye iktisap edemez. Kanun ise buralarına yetişmez.

2.13 Şerai't

Herkesin meyl-i muhtelif mizacı mütebeddel olduğundan asıl menfaatin takdirinde hasen istihsal edilecek neticeler tebaüt eder. Çünkü hevesimize hoş gelen her şey, hayr, muhalif olan her şey şer değildir. Bazen hayrı akli, bir şerri tabi'i suretinde görünebileceği gibi, bir şerri tabi'i dahi bir hayri akli heyetine girilebilir. Bu cihetle hayr ve şerri yalnız aklımızla ta'gyin mümkün değildir. Eşya ve ahvaline verilmesi icab eden hükümleri aklen tayin edebilmek, ilmin icabat-ı külliyesini hataya tevkıf eder. Aklımız ise her dakika bir fikirden diğer bir fikre intikal eder. Tenvi-'i efkâr, tebdil-i eşkâl insanı şaşırtıyor. Teaküs-ü ihsas, tefavüt-ü ukul, ihtilaf-ı terbiye, tekalüf-ü mizac, içinde bulunduğumuz asrın efkârı, akvamın (s.66) adat-ı batılası, celbi menfaat, tarafgirlik, bedbinlik gibi müessirat, hakıkat emri renkten renge sokuyor. Bugün bir şeye bir şekil veriyoruz, yarın bakıyoruz ki o şekil tebdil etti.

Bir delil ile bir şeye hüküm ediyoruz. Yarın ondan kavi bir delile tesadüf edince donuyoruz. Bir asırda hayır zannıyla bir şeyi takrip ediyoruz. Asrı atıda bakıyoruz ki: ana bir şer yapıştı, bir şeyi bir mahalde şer görüyoruz, sonra bakıyoruz ki: diğer mahalde o şer, bir hayır ile karıştı. Binai aleyh efalimizin icabat-ı zaruriyesi, netaic-i

garibesi akıl ile bilinse bile, eşya ve ahvalin netice-i ba'ide ve münasabat-ı amikasını kablel vuku anlamak kabil olamaz.

Aklın keşfi hakıkatte en mühim tariki, kıyas ile tecrübeye müstenit olan istikraıdır. Hâlbuki vücut ve âdem-i musavi alan umur-u mümkinece bir tarafın diğerine tercih suretiyle istihracı mechulde kıyasen pek çok yanlışlıklar oluyor. Tarafeyn-i nakızıne meyl etmeksizin bir şey hakkında veyahut o şeyin zıddı hakkında ifade-i ilim, kabil olmadığı gibi mümkünat-ı nadire ve mütesaviyede tecrübeden de baze istifade olunamıyor. Efal ve asar-ı tabiiyye dahi zaruri değildir ki: bunu olsun malumatımıza bir esas-ı sahih itibar edelim ezcümle her ateş her şeyi yakmaz. Ehrak-ı efali failin tesirine, münfailen kabul-i fi'ile mehya bulunmasına mutevakkıftır. Bu kadar müşkilat ile beraberde umur-u mechuleye tesadüf eder etmez derhal ondan bahisler ederiz. Onun her halde bilinmesini isteriz. Her şeyi bilmek bitabi'i mümkündür. (s.67) Mümkündür de bilinmemesi bilmekdeki kusurumuzdan ileri gelir zannederiz. Hâlbuki birçok yerde mukaddime-i marifet mümten'idir. Bazen mümkün olur da istihsal netice kabil olamaz.

Gerçi bizde hayrı istihsan şerden istikrah hisside var fakat buda bir it'ikat-ı dâhilidir. Zamir denilen şeyin hükmü ma'gnevi olduğundan nefsimize bir tesiri olsa da, hariçte mabe-i imtisal olamaz.

His ile akıl ve vicdan ile idrak olunabilecek birtakım lezaiz ve âlâm olduğu gibi bunlarda da anlaşılamayacak manevi, birçok menfaat ve muzırrâtlar vardır. Hariçte bir usul ister ki herkesi kendi haddinde durdursun. Aralarında bir mizan-ı i'gtidali, bir münhic-i sedad ister ki: ona suluk ederek müşkilat-ı ihtilafa düşmesin. İnsanın isti'gdad-ı fıtrıyesinin suret-i isti'gmalini ta'glim ve takviye etsin. Bu, usule de mafuk-u tabia bir kudret-i hakimenin taht-ı tastîkında bulunmalıdır ki umuma mucib-i itimad olsun. Bu kuvvet ise ancak şeri'atda bulunabilir.

Mamafih şeri'adda, bizim havas ve akıl ve vicdanımızdan ba'ıd değildir. Şer'an çok şeylere dikkat edilirse görülür ki: mutlaka bir menfaati, nehy eylediği şeylerde her halde bir muzırrat-i müştemeldir. Ahlak ile hıkat arasında daha derin münasebetler mevcuttur.

Şeri'at şükran-ı ni'gmet. Ebeveyne hürmet, beni nev'ıne şefkat, kabul-ü nasihat, hıfz-ı emanet, hüsn-ü niyet, hayra dalalet, hakka hizmet, mafuka ri'ayet, kana'at, sadakat, ıslah (s.68) benih gayret, ma'arife rağbet, meriza 'ıbadet, ma'işete sa'ı, namus-u syanet, iltizam-ı hakıkat, muhafaza-i adalet, zulümden nefret, nezafete dikkat, ahd-e vefa, afv, ihsan, emr-i bilma'gruf, nehy-i anilmünker, insaf, kusur-u itiraf, hilm, seha, tahsil-i ilm, cahil-i ta'glim, ulemayı tevkır, sabır, sebat, teenni, hıfz-ı vedad, hakkı ma'grifet, tefekkür-ü hilkat, gibi fezail-i emr ettiği gibi. Zina, riya, israf, ekl-i riba, su-i niyet, cebanet, küfran-i ni'gmet, atalet, hıyanet, ketm-i ma'grifet, ketm-i şahadet-i nemime, gıybet, şurb-i hamr, hakt, haset, hırs, kizb, müdahine, işşa-i sır, buhul, gurur, inad, hadi'a, ibraz-ı şiddet, izhar-ı hıffet, ukuk-u validin, kat'-ı rahm, kesret-i kelam, bedheva helak, vefasızlık, su-i zan, tecessüs, kibir, tefahür, nakz-ı ahd, hılf-ü va'ıd, ızrar-ı nas vesaire gibi sa'adet-i beşeriyeye man'i olan sevaık-i sefihe ve ahlak-ı rezilei de nehyeder.

Muallim-i sani ebunnasr Farabi "insan nefsinin halini ve başkalarını düşündüğü zaman mensup olduğu taifeden zamanında birçok kendine müsavi adamlar bulacağı gibi bir cihetten yahut birkaç cihetten menzil ve mertebe vesairce mafukunda ve madununda birtakım Âdemler dahi bulur. Şu hâlde onlara karşı bir tedbir-i ittihaz etmelidir ki: kendine müsavi olanlara mercih, fevkinde bulunanlara müsavi olsun. Düvenindekilerin dahi derecesine sukut etmesin. İşte bu tedbire siyaset-i medeniye tabir olunur" dedikten insan (s.69) müddet-i hayatında birçok iyilik ve fenalıklara tesadüf edeceğinden bu babda ittihaz edeceği tedbirde, tesadüf edeceği emr-i hayrı tutmak yahut mümkün olduğu kadar iktisaba çalışmak, hiç olmazsa onu tahsin eylemek, mezmum bir şeye tesadüf edildiği zaman ondan içtinap etmek, içtinabı mümkün olamazsa, alakaderilimkanı tebaide sa'gy eylemek. Bütün bütün halasa kabil olmadığı halde o şerri esbabı takbih eylemektir" fikrini dahi beyan ettikten sonra derki "insana en evvel bilmesi icap eden şey, âlemin bir halıkı olduğunu idrakten ibarettir. Şu hâlde mevcudattan her şeyin bir sebebi ve illeti varmı yokmu, burası düşünülür. Bil istirai görülür ki: her şey bir sebebe müstenit olduğu gibi o sebeplerde diğer sebeplere mübtenidir. Sonra sonra düşünmeli ki acaba bu sebepler ila malanihaye gidiyormu. Yoksa bir yerde duruyormu yahut ala sebil oldur bazısı bazısına sebep mi oluyor. Evet, bu sebeplerin ila gayri nihaye gittiğine kail olanlar var ise de böyle nihayetsiz bir şeyi ilm-i ihata etmeyeceğini görerek o yoldan

döneriz. Bazısı bazısına aletteakıp sebebi oluyor değenlerin kavli dahi bir şeyin kendi nefsine sebep olmasını istilzam edeceği cihetle bunu da şayan-ı kabul bulmayarak, esbabın bizzarur-i mütenahi olduğuna kail oluruz. İşte esbab-ı kesire kendine müntehi olan müsebbebil esbab kalık-ı te'ala hazretleridir" hekim-i meşar-ı ileyh sözüne devam ederek "insan havas-ı mahsusasıyle his ettiği ve aklıyla (s.70) idrak ettiği şeylerden başka bir şey bilmeğe muktedir olamayacağından müsebbibül esbabdan bahsetmek ve bir sıfat-ı kemal ile tavsif eylemek ister. Görür ki gördüğümüz, bildiğimiz şeylerin hiçbiri ona layık değil. Bütün his ve idrak ettiğimiz şeylerden münezzeh ve müteâli, şu hâlde efal ve sıfatça mevcudata nazar etmeye mecbur kalırız. Fakat mevcudatı da hay, gayri hay, âlim, gayri âlim vesaire gibi âlâ ve edna iki sıfata ayrılmış buluruz. Bunlardan bittabi'i ve irhacını münasip görecek cenab-ı hak mevcuttur. Hayy'dır, âlim'dir deriz. Evsaf-ı saire-i subhaniyeyi dahi bu minval üzerine telaffuz eyleriz. Sonra ecza-i âlemi düşünürüz. Görürüz ki bunların eftali, ziruh olanlardır. Bunların eşrefi de hareket ve irade sahibi ve irade sahibi bulunan insanlardır. Tabiat boş bir şey yapmadığı halde batıl ve beyhude bir şey kalk etmeyeceği de tabi'i olduğundan bize ihsan ettiği irade ve fikri ve rüyeti ihmal edemeyiz. Her halde o kuvvet, isti'gmal olunmak icab eder. Lakin ukul-u nas da tefavüt, kuvve-i nefislerinde tefazıl var. Bu cihetle aralarında bir ma'gyar-ı adalet ister. Bir münhic-i sedat bulmak iktiza eder ki: nas ona sülük etsinler de müşkilat-ı ihtilafa düşmesinler. Bunu kim tayin edecek. Evet içlerinden bir zat göndermek icap eder ki: cümlesinin fevkinde bir kuvvet ve hikmete malik olsun da o kuvvet ve bilhassa-i hilkate malik olsunda, o kuvvet ve bilhassa-i hilkatle beni nev'ıne tufuk ederek diğerlerini aciz bıraksın. Şu hâlde mümkündürki hem nev'ının aciz kaldığı bir dereceye ve sule ile kalbine vahiy (s.71) vuk'u bulsun da o zatta ilka olunan hakaikten beni nev'ini haberdar etmeğe taraf-ı haktan memur edilmiş bulunsun.

Mademki insanın havaic-i maddiye ve medeniyesi kendi kendine tedarige muktedir muktedir olmayarak te'avüne ihtiyacı vardır. Beynennas adlı muhafaza edecek ve tekrar ibadet ile ma'gbudunu tezkir ettirecek bir şeri'ata ihtiyacı zaruridir.

2.14 Din Yahut Fikri Hâlık

İmam-ı Gaberînin batun-u arzda terk ettiği temasil ve rumuza istinaden deriz ki: insanlar, ahval-i dâhiliye ve muamelat-ı ictimaiyelerini tertip etmelerini bilmeyecek bir hal-i nadanı da puyan oldukları cahiliyet evvel-i zamanlarında bile halık-ı âlemi ta'gzim fikri taşımakta idi. Bu hakikat bunlarda fıtrat-ı selime erbabının enzar-ı irfanını tenvirden hali kalmadı. Kalp-i beşerden nebân eden bu ayn-ı daimül ceryan hiçbir zaman fizandan geri durmamıştır. Hayat-ı şahsiye için iştiha, hayat-ı nev'ıye için zevk şehvet ne ise, hayat-ı külliye ve ahlakiye için ma'grifet-i halık dahi o demektir. Bu fikir az çok herkeste vardır. Fakat en büyük derecesi ekâbirde bulunur. Bu hakikat, ukul-ü hukemâda cüziyat ve külliyat hilkat-i tefekkür suretiyle zekâlarına göre hadis ve tahmin halinde zuhur (s.72) ettiği halde vicdan-ı enbiyada bilavasıta (vahyen ve ilhamen) iman ve itikat vazıh suretinde tecelli etmiş. Her asırda birer ikişer gelen şumus-u evvelin gurubu ve efâl ettikten sonra nihayet nöbet-i risâlet burcu buthıye beni ümmül kerim "Muhammed-ül Mustafa'ya" intikal eylemiştir.

Feente rasülüllahi egzamü kâin	Ve ente liküllil kalgı bilhakkı Mürsel
Aleyke medârul halkı ezânet kutbühü	Ve ente menârül hakkı te'lû ve te'del
Füâdeke beytullahi dâra ulûmihi	Ve bâbün aleyhi minhü'l-hakkı yedhulü
Yenâbîu ilmullahi minhü tefeccerat	Fefî külli hayyin minhullâhi münhelü

Evet, kurunun en kuraklık zamanlarında, kürre-i arzın en mazlum, en tenha yerlerinde bile bir millet görülemez ki, umur ve hadisat-ı âlem taht-ı hükmünde bulunur. Zaman za'af ve zarurette kendisine iltica olunur bir kalık-ı müstakil bilzâta i'gtikatından mahrum olsun. İtikat mezkûr, akvam-ı mütevahhişede mühim ve müşevveş, diğerlerinde ise binnesih vazıh bir surette, büyük küçük, mütemeddin, mütevehhuş bütün nüfus-u beşeriyede mevcut bir his-i fıtri, bir mebde-i edebidir. Fikr-i kalık hâdis-i ilmî değildir. Bizimle beraber doğmuş, fakat tefekkür-ü hilkatle, terbiye-i ahlakiye bu his nâimi uyandırmıştır. (s.73) Edvar-ı ibtidâiyesinden hal-i hazır tekemmülatına kader-i beşeriyenin katettiği derecat-ı kemake ki, medeniyet tabir olunuyor. Bu dahi mebdainde hem nev'a bir meyl-i tabi'i halinde iken tabi'at-ı

kevne dikkat, terbiyeden aldığı kuvvet tesiriyle terakki ve tevsı'g etmişti. Binanaleyh asl-ı hilkatte ümmi ile âlem müsavidir. Mütevahhuşda bilkuvve mütemeddindir.

Bir cismi tasvir için iptida tul ve arz ve âmak için gibi kemmiyet ve keyfiyeti tasvire muhtaç oluyoruz. Halbu ki vücut, vacip gibi mefhumların tasviri kendilerinden evvel başka bir şeyi tasvire tevkif etmez. Bunlar, diğer meaninin kelâmen izharında zihni tenbiye eden meani-i sahiha-i zahiredir. İşte bu manalar zihn-i beşerde merkezdir. Mevcudat-ı mümkine aletten müstağni olmaz. Mümkünat ise diğer şeye muhtaç olmayan bir şeye, yani vacibul vücuda muhtâçdır. Vacibul vücudun gayri mevcut farz edilmesi muhaldir. Çünkü mümkünat-ı mütegairenin bir mebde-i müntehaya ihtiyacı zaruridir. Mevcudat-ı mümkinenin sureti olur. Maddesi olur. Gaye ve faili bulunur. Mevcudiyeti bu gibi noksan sıfatlardan terkip eder. Vücudu vacip ise bu noksanlardan münezzehtir. Onun cinsi, nev'i, haddi, burhana ihtiyacı yoktur. Kendisi burhan-ı kâinattır. Bir kavle kaim değildir. Ezelidir, ebedidir, kemalat-ı gayri mütenahiye ile muttasıftır. Vahiddir, yani imtisali yoktur. Hayr-ı mahzdır, aklı mahz, vücudu mahz, hayydır, hakîmdir, alîmdir, kadirdir, müriddir, gayet-i cemal, nihayet-i kemal onundur. Mebde-i nizam hayırdır, vücut naksımızı biz bu nizam ile ikmal edebiliriz. Cenab-ı hakkı tasvir etmedikçe hiçbir tasvirimiz tam olamaz. Tasdikimiz tasdik-ı yakını olamaz.

Zat-ı hakkın envarı ve ezva-i vardır. Eşya onurun lim'anidir. Cumhur-u felasife bu envara ukul-u fealedirler. Meşaiyunki muallim olan "Aristo" ashabıdır. Bunlarda zat-ı ilahiye ile kaim sur-u ilmiye ta'gbir ederler. Flatuniler misl-i nuriye, sur-u ilahiye, mütekellimin sıfat-ı kadime, mutezile ashabı, sufiye esmaı, ag'yan-ı sabite tesmiye ederler. Bu uzva-i ve eş'a zahire, eş'a-i şemse benzer. Fakat bu iki şu'a arasında fark var. süver-i ilahiye de mebde ile gayet arasında bir ittisal-i akli var. şu'a-i şems de ise bu yoktur. Ecza-i âleme dikkat edilirse görülürse her şey hararet-i cibiliyye ile bir beka-i ebedi, bir şeref-i daimiye taliptir. 'Âdeme ma'gruz olan bir hayat-ı nakısadan halas olmak ister. Bu maksat-ı kâinatta bir kanun-u umumidir. Maksat-ı mezkure bazı eşyada bi zarure müşahede olunduğu halde ba'gzısında hissen bir takımlarında dahi aklen anlaşılır. Bu cihetle her şey birer tarik-ı mahsusa ile kemal-i e'glasına tab'an ve iradeten müteveccihtir. Ta'gbir-i digerle her safil-i tarik hilkatin müntehi olacağı kemale bir şevk-ı zati ile müştaktır. Bu iştiyak ise mübde'atda zati,

mekünatta isti'gdadi olur. Nufus-u külliye cihetinden me'aşık-ı akliyeye feyzi daimî olduğu gibi nufus-u cüziye cihetinden maksurda ve sol tedrici dahi gayrı muttı'g ve mutevasıldır. Bu ittisalin nihayeti ise cenab-ı hakkı mülahazadır "ve şüphesiz en son varış rabbinedir" [necm 42] sevki kemal-i mevcudat-ı sairede talep, insanda dua ve 'ibadet demektir. İbadet ise gayrı mütenahilikle bir münasebettir.

2.15 Hurufat-ı Eevveliyn, Cahiliyet-i Ula

İnsanın tekâmül-ü ma'gneviyatına yardım eden mevcudat-ı tabi'iye iken garipdir ki akıde-i uluhuyet hususunda insanı iğfal edende yine tabiat ve bilhassa, ecram-ı ulviye oldu. Fusulün tevellisi, leyl ve neharın tenavüp ve temadisi gibi esbab-ı tağyir ve inkılap, halkı semt-i semaya tevciye inzara mecbur eder. Bunların delaletiyle de seyr ve seyahat ederek, seferlerini, işlerini, güçlerini, bayramlarını hep zevahir-i cevviyenin zaman-ı zuhuruna göre hesap eylerler idi. Bu ise en evvel şarkın semayı safi illetinde, bilad-ı geldanda husule geldi. Çünkü buradaki sabiiyun ma'işetleri icabı daima taht-ı semada gezerler. Binlerce yıldızları neşrettikleri ziyaları, şimşeklerin semadan seraba ne sur'atle indiklerini görürler idi. Tulu'g ve gurubu ra'gd ve berki, yağmurları, karları, rüzgârları sair hadisat-ı cevviyeyi kevakiba isnad ettiler. Bunların da kendileri kendileri gibi akıl ve iradeye malik olduklarını, kendi nefisleriyle aralarında birer alaka ve münasebet bulunduğunu zannederek birer gün ta'gyini ile ta'gzim etmeğe, şems, kamer, meriyh (s.76) ataret, müsteri, zühre, zühal gibi ecramın en parlaklarına te'abbüt edilmeye başladılar. 'Ibadet-i ecram bir taraftan Fenike'ye ve oradan Mısıra geçerek Mısırda birtakım 'adet-i cahiliye ile bilihtiyat Yünanistana ve Romalılara sirayet ettiği gibi, diğer taraftan dahi İran tarikı ile aksa-i şarka intişar etmiş idi. Bir aralık farsda parlaklıkca ecrama meşabih olan nara ibadet edilmeye başlanarak mecusilik zuhur etti. Bin sene sonra Acemistandan, Hindistana Çine, bilad-ı saireye sirayet eyledi. Sabiiyyun şemsin gece, nücumun gündüz gözden nihan olmaları ve bazen bulutlarda iştar eylemeleri üzerine her vakit gözlerinin önünde ve yanı başlarında görmek arzusuyla ecrama taştan. Madenden birer şube ve suret ihtira'g ederek eşyay-ı mezkureye müşteri, zuhal, Merih, 'utarit, zühre, şemsi tesmiye ettiler. Bunlar esnam-ı meşhurelerinden olup daha birçok sanemleride var idi. Bu suretle vücuda gelen 'ibadet-i esnam dahi tedricen akvam-ı saireye intikal etti.

Bir zamanlar vefat edenlerin rüyada görülmesinden dolayı bunların bağdelmevtte bir hayatı olmaları lazım geleceği düşünülerek bu hayattan başka bir hayat olduğu, ‘âlemdeki eşhasdan başka zat-ı sabite bulunduğu i’gtikat olunmaya başlanmış ve vefat edenlerin kabirlerinden çıkarak şurada burada gezmesi ve bir aralık bunların rüzgârlarda, ra’gd ve bergde mesken-i mevaları bulunması itikatı tevellüt eylemiş idi. Vefat eden büyüklerinin ruusay-ı kabailin vefatlarından sonra kabilenin (s.77) işlerine muavenette bulunacakları ve kendilerini şerr-a’dadan muhafaza edecekleri za’gmıyla birtakım ihtilafat-ı icrasıyla ervah-ı ruasayı dua ve zibhalarla erza ederler. Selleri, hareket-i arzları, fırtınaları volkanları ‘illt-i müstevliyeleri ise ‘ibadette harpte, hezimette, vuku’a gelen gelen kusurlarından dolayı reis-i kabilenin bir sıhhat ve gadabı zannederlerdi. Bunların ma’gbutlarıyla kendi aralarına tavassut eyleyeceklerinide, i’tikat ederek büyükleri namına muehhıran suretler yaptılar. Bu suretlere secde etmeye başladılar. Bu usulü en evvel ihdas eden Ninova şehrinin banisi olan Asur, meliki “titos” dur. Titos kablel milat 2059 tarihinde babasının timsalini yaparak halkı bu mel’unete da’vet etmesi üzerine onlarda hasbel cahiliye emrine ita’atle ‘ibadete koyulmuşlardı. Bir müddet sonra sair meluk ve ümra ve şece’ane dahi bu ibadeti teşmil ettiler.

Birçokları güneşi ilahul ilah za’gm eylemekte oldukları gibi, ba’gzılarıda kevakib-i arzı tedbir ettiğine idiler işte bu batıl ve terhat-ı meluk geldaniyundan Nemryt zamanına kadar devam etti. Sabiiyyundan Azer dahi bunlardan idi.

Arz-ı keldanda dünyaya gelen hazreti İbrahim in en evvel merakını da’vet eden sey, kennin halıkını bilmek maddesi oldu. Kavminin hakık-ı kaninat olmak zu’gmuyya te’abbüt ettiği ecram ve esnamı gördüki karın doyuracak şeyler değil. Hal-i tufudiyet veya sabavetinde kevnin hareket ve külliyetini teemmül ve murakabe etmekte olduğu bir gece(s.78) nazari bir kevkeb-i münire tesadüf etti. ‘Akabinde kameri, alelsabah güneşi gördü. Bade-i emirde dikkatini celbeden bu ecram-ı müşrikanın fasılalarla uful ve gurubunu görünce, bu nur-u zekâ hafyen halık-ı semavat ve arza doğru tevcihi istikamet etmiş, Âzerle kavminin bu babtaki i’tkat-ı batılalarından dolayı bir dalal-ı mübiyn içinde bulundukları da bi emri ilahi anlatmış idi.

Halilullahca en büyük gaye tevhit olduğundan bu babtaki vahiy ve ilhamı halka tebliğ etmekte idi ise de onlar yıldızlara, aylara, güneşlere, birtakım haşyıparalere yine te'abbütten geri durmuyorlardı. Bu bi kıymet-i ebediyeye karşı kalbinde hissettiği ızdırabı heyakul ma'budunun parça parça döküldüğünü görmekle izale etmek ve bunların acz ve miskînetlerini bir münazara-i fi'iliye şeklinde kendilerine de göstermek istedi. Öyle yaptı. Fakat bunun üzerine artık sabiiyyun ile münaza'alarda başladı. Hazreti İbrahim in sıhhat-i nübüvvetine kâil olan muvahhidin erbabı insaf ki "ihnaf" ta'bir olunur. Bunlar müşrikine nispet pek azlık idiler. Ol zaman ayrıca kazmiye, kontariye, haraiye, beydaniye gibi fark-ı müteferrika dahi mevcut olup bunlardan hak hazreti idris ve hazreti Nuh ve hazreti İbrahim şeri'atları arasında olduğuna kail idiler. Kantariye yalnız hazreti Nuhun nübüvvetini ikrar eder idi. Bunlardan haraise kısmı ma'bud-e bilhakkı hakikatte vahid-i bizzat, zahirde kesir-i bileşhazdır derler. Beydaniye fırkası dahi nübüvvet bir sırr-ı illahi olduğundan bahisle i'tikat-ı (s.79) nübüvvet-i âlemi ruhu tefehhüm edenlere mahsustur i'tikatında bulunurlar idi.

Hazreti İbrahim şeri'atında sünnet olmak, kurban kesmek, say ve tavaf etmek, taharet etmek gibi bazı usul-i ibadet oğlu hazreti İsmail vasıtasıyla ceziretül araba geçmiş, zuhur-u islama kadar bu usül beynelarap devam etmiş ise de "rabbi İbrahim rabbi azizdir. O bir şerik kabul etmez" mefhumunu muhtevi bulunan i'tikadı ahniften pek az bir şey kalmış bir zaman sonra oda zail olarak ümmet-i arbiye kablel islamı umumen vesni olmuştu.

Abde-i evsandan Finikelilerin sanemlerinden "ba'ıl" dedikleri ilah şemsdir. İlah husunleri "işterun" der. "Zühre" ilah hüsnün bir necme-i seyyaresi idi. Bunlar "temuz" isminde sahib-i cemal bir gulamın nehr-i İbrahim kenarında sayde giderken maktulen vefat etmesinden dolayı pek müteessir kalarak o mevkide temuz namına bir şehir tesis etmişler idi. Gide gide bu gulamın ulûhiyetine kail olarak o nama timsaller yaparak ağlarlar idi. Sair ba'zı ümem-i mütekaddime gibi küçük çocuklarını ma'butlarını arza için nara ta'am olarak takdim etmekte idiler. Finikelilere göre gün, ruh-u hevaya mazlum ile madde-i akırenin ihtitından husule gelerek bundan bundan iptida gayr-ı akıle zuhur ettiğine, sonra hayvanat-ı zevi'l-idrakin vucut bulduğuna ve şems ve nucumun işrakıyla o hevay-ı muzlim kesb-i haravet ederek rüzgârların,

bulutların, yağmurların vücuda (s.80) geldiklerine. Havanın hareketi şemsin hararetiyle birleşerek ra'd ve berkin vucuda geldiklerine bundan sonra ber ve bahrdaki hayvanat-ı zükür ve ünasın uyandıklarına zahip oldular.

Bilad-ı Fars da bulunanlarda iki ilahenin vücuduna kail oldular. Biri bilcümle hayratın aslı olmak üzere nur ki buna "yezdan" diğeri şirk-i asli olan zulmet ki buna da "ehrimen" derler idi. Ve bunların ezeliyet ve kuvvette yekdiğerine mütemasil bulunduklarını i'tikat ederler idi. İ'tikatlarına göre aralarında aralarında ihtilaf olduğundan âlemde ne vakit şer çoğalır ise ehrimen galip gelir. Ne zaman hayrat-ı tesir eder ise yezdan galebe eder derler ve esna-i ibadette nefislerine, akraba ve ahbalarına hayr-ı yezdandan talep ederler. A'gdalarına dahi şerri ehrimen den isterler idi. Ehrimen (ters yazmış) suretinde makluben yazılmakta idi. Bunlar sonra sonra "zerdaştiye", "seneviye", "menviye", "kurkiye", "bisaniye", "zervatiye", "kurkuniye" namıyla birtakım fırkalara ayrıldılar. Güneşe ve tellal üzerine yaktıkları ateşlere 'ibadet ederler ve güneşin mesken-i ilahi olduğunu za'gm ederler idi. Karlar, yağmurlar, geceler 'ibadetlerine ma'ni olmamak için zerdüştün emriyle heykeller yapıldı. Tulu'g, zeval, gurub zamanlarında şarka doğru ibadet edilecek ateşkadeler inşa olundu. Zerdüşt parlayan sehabeler arasında cenab-ı hakkı gördüğünü ve hatta sütünü içtiğini addi'a etti. Güya semaya çıktı, orada mevcut nârdan bir miktar götürdü. İşte bu nâr o nâr-ı mukaddesedendir diyerek mezkûr (s.81) nârı olan muhafaza etmekte ve tulu'-u şemse secde esnasında onlarında bulundurmakta bulundurmaktadırlar. Bunlara ağız ile üfürmek, yelpazelemek, haramdır. Nâr-ı mukaddeseyi temiz odunlarla iş'al etmekte, şayet söner ise diğer heykelin ateşinden tecdid eylemektedirler.

Farsi Mecusilerin iki bayramları vardır. Biri nevruz ki, bu bayram i'tidal-i rabi'i de birde mihrican bayramı ki bunu da harif zamanında yaparlar idi. Zerdüşt kablel milat 487 de vefat etti. Her biri yüz cüzden ibaret olmak üzere on iki kitap telif ederek bu kitapları üçe taksim etti. Biri ümem-i maziyenin ehbarını, diğeri havadis-i müstakbileyi, üçüncüsüde hazreti Musa şeri'atından mahuz birçok mesail ve ahkâmı havidir. Bu kitapta bir adamın kendi kızını alması hemşire ve validesiyle tezvic eylemesi gibi şeri'at-i Museviyeye muhalif birçok şeylerde mevcuttur. Bazı mükrakıyn Zerdüştün hazreti Danyal'ın tilmizi olduğuna kail oldular. Zerdüşt

kitaplarını bir mağarada telif ederek ismini kütübü İbrahim koymuş idi. Diğer bazı mükrakıyne göre hazreti Ermiyan ın bazı telamizi yanında hizmetci olduğunu ve bazı işlerinde irtikab-ı hıyanet ettiğinden min tarafillah ebras illetine mübtela olarak Azerbaycan cihetlerine gittiğini ve oralarda mecusilik mezhebini neşre başladığını beyan ederler. (s.82)

Hindistan da dahi mecusilik ile beraber birde (Brahma) mezhebi var idi. Milattan bin beş yüz sene evvel bu mezhebe 'ait (Rağfiden) kitabı yazıldı. Hulasa-i i'tikatları, ğüya ismi "Birehm" bir ilah vardır. Bu ruhanidir, ezelidir, ebedidir, vacibu'l-vucud dur, tegayyuratımız, her şeye kadirdir, her yerde hazırdır, her şeyi bilir, gayr-ı kabil-i ta'rif bir saadet-i daime ile müten'amdır, âlemde olan her şeyi onun mezahirinden bir mazhardır, asıldır, ferdır, 'illettir, m'alüldür, halıkdır, mahlûktur, bütün mevcudat, vücutta ona meşarıktır. Lakin sıfat-ı kemal ile b'azen muttasıf olur. Bazen de sıfat-ı mezkure ile gayrı muttasıf bir cevher-i mücerred halinde kalır. Vahidtir, basitdir, kâmildir, vucud-u mutlakı her şeyin vucudunu nefy eder. İdrak-i beşere nispet ona idrak ve şuur-u vicdan te'alluk etmez derler. Bu cihetle ona heykel bina etmezler. İbadetten bir şey tahsis eylemezler. Sonra döner derler ki: o bir halde daim değildir. Nefsine intibah ile derki: "brahim mevcuttur" o zaman sıfat-ı faile ile ittisaf ederek diğer bir vücuda rağbet eyler ve i'tikat ederler ki, bir kere nefsine intibah etti. Kuvve-i ruhaniyesi cevherinden infikak eyleyerek suret-i eşyada tecessüm eyledi de ondan beyza-i alemiyye zuhur etti. Bu beyzadan yedisi süfli, yedisi 'ulvi on dört âlem vücuda geldi. Cevher-i mücerredinden de brahm, koştu, şeyka namıyla üç ilah zuhur etti ki: bunlar aslı ulûhiyetin üç eknumidir. Ekanim (s.83) selase-i mezkuraye tedbir kevn-i ihale eyleyerek halet-i sebat-ı daimeye avdet eyledi.

Ehl-İ Çin dahi mecusi olup milattan altı yüz sene evvel brahma mezhebini ıslah yolunda Hindistan da zuhur eden Buda mezhebi, b'adel milat üç yüz yetmiş tarihlerinde Çine sirayet etmişti. Bu mezhepçe insanın ve hayvanatın ruhları bir şey-i daimidir. Ancak bu ruhlar zarflarının kabiliyetine göre tecessüm eder ve nihayet dar-ı sa'adet-i ebediyyeye giderler. O dar-ı sa'adetteki dereceleri müfabit ise de herkes kendi derecesini 'azam-ı derecat addeder. İstihsal-ı sa'adet, takvaya ve izale-i hayat etmemeye, sirkat ve zina ve irtikab-ı kizb etmemeye ve müşkitat-ı şedidetü'l teksiri terk etmeye ait olan tebligatı tutmaya mütevakkıftır. Ve sayay-ı mezkureye

muhalefet edenler ise bu dar-ı sa'adet-i ebediyeye dâhil olamazlar. Dar-ı sa'adete "cukurakef" derler. Dar-ı azaba dahi "desicukef" tesmiye ederler. Dar-ı azabda her kes zenubu miktarı kalır. Bunda dahi azab derecat üzeredir. Daru'l-azab berahimelerce "cima" Çinlilerce "cercima" isminde birinin taht-ı riyasetinde olup, reis-i merkum elindeki dürbün ile bütün zenub-u beşerî görür. Müstehakk-ı azap olanlar bir müddet-i muayyine zarfında akrabası tarafından olunacak dua ve ibadet üzerine dar-ı sa'adet-i ebediyeye gönderilir imiş. Müddet-i mezkure zarfında vasıta-i afv ve ğufrana nail olamayanlar hayat-ı sabıkasındaki istikakına muvafık bir hayvan olur. Mesela kimi yılan, kimi kurbağa (s.84) yahut kuş, balık... Olarak artık ondan ona intikal ederek mertebe-i insaniyete tekrar 'avdet edinceye kadar tabakat-ı hayvaniye de dolaşır durur imiş. Bunlarca maksad-ı asli, nüfusun devran sebebiyle duçar oldukları âlâm ve o çağdan halastır. Doğmak, yaşamak, hasta olmak, ölmek, nefsin nefret ettiği şeylere tesadüf etmek, sevdiği şeyden ayrılmak, istediği şeye ermemek, gibi âlâmdan halas olmanın yolu da basiret-i sahiha, hissiyat-ı sahiha, kelam-ı sahiha, amel-i sahiha, neşât-ı sahiha, zâkire-i sahiha, teemmülat-ı sahihadır. Bunlar şeraizı imandan addolunur. Esas ahlakları her şeyden ictinab, her hayrı işlemekten ibarettir. Bunlara göre 'avalim minelezel bir hareket-i daime halindedir. 'Aleddevam zuhur eder, mahvolur. Budanın vefatından sonra telâmizi birçok kütübü ve risail teklif ettiler. Aralarında bilâkıra zuhur eden ihtilafat, birtakım kanlı muharebelere müncir olmuştur.

Budanın vefatından bir müddet sonra Konfüşu isminde biri zuhur etti. Latin lügatin da "Konfinus" Çince "Konfuşu" "Konkuşus" ile şöhret bulmuştur. 'Araplar "Kenfeze" derler. Bu adam, Çinin koton vilayeti milhikatından birinde tevellüt etmiş. Üç yaşında iken pederinin vefatı vuk'u bulması üzerine validesi tarafından terbiye ve t'alimine fevkal'ade dikkat edilmişti. On yedi yaşında hıdmet-i hukumete girdi. Yirmi dört yaşında mekmuriyeti terk ederek Çinin 'adet ve edyanını ve akval-i hukemayı tatbi' etti. Şehirden şehre (s.85) dolaşarak netice-i tetbiâtını neşr ediyordu. Sonra hükümetçe tekrar mühim bir vazife ile mükellef tutulmuş ve bu sıra birtakım kanunlarda yapmış ise de bilâkıra meslek-i hükümeti bırakarak nihayet-i ömrüne kadar 'ulum ile iştigal eylemişti, kablel milat 479 tarihinde yetmiş iki yaşında olduğu halde, bilhisap Sokratın tevellütlünden 11 sene evvel vefat etti. Hikmette Sokrat tan daha büyük bir şöhret kesbetmiş. Hemen hemen âliha derecesinde bir şöhret ve

i’tibar bulmuş idi ki êlan Çin de konfüçyüs namına ikibin heykel mevcuttur. Senede bu heykellere sair hediyelerden başka atmış bin hınzır ve tavşan kurban kesilmektedir. Mülk ile ra’iye validiyn ile evlat, zevce ile zevç, hemire ile kardeş ve ahiba arasında ki münasebete ve fezail-i hamse namıyla muhabbete, takvaya, ‘ulu cenaba ilim ve mağfirete dair birçok kitaplar telif etti. Cenab-ı hakka ‘aid vacibat ve vezaifeden bahsetmeyerek yalnız âlihelerin cümlesine ihtiram ile beraber, bunları sana yaklaştırma der idi. En evvel sanem yapanı dahi tel’ın eyler idi. Hatta maraz-ı mevtinde yanına gelerek âlahe-i semaviyye ve arazıye dua etmesini tavsiye eden ahbasına “onlara dua etmek laikmidir” cevabını vermişti.

Bu Çin filozofunun vefatından sonra mezhebinde vefatından sonra “Minyus” isminde biri zuhur ederek Çin de Buda bir ehemmiyet-i mahsusa ile telakki edildi. Felsefe-i akliye ve heyete ait birçok teklifatta bulunmuştu. Bunların hikmet-i akliyeye ve ahlakıyete ait b’azı esaslar hint tarikatıyla (s.86) Mısır’a ve Mısır’dan şerai’a salifenin hatıra-i enamda terk ettiği bazı usullerle birleşerek Yunanistan’a girmiş ve fakat cavi cari-i hikmete uğradığı yerlerden birtakım his ve haşanı ebatıla ve hurufatta almış almış götürmüş idi. Ancak şurası da gayr-ı kabil- i inkârdır ki bekayi ruh, kudret-i kalık, hilkatte külliyet tasviridir gibi mesail-i mühimmeye Çin de hinde daha büyük bir kâlib-i zekâ gösterdi. Mamafih işbu hakaik-ı âliye buralarca da fıtrat-ı selime erbabının menahiç-i irfanını lemadar etmekten geri durmuyordu. Beyanat-ı âtiye Konfüşünun akval-i meşhurasindendir.

Bütün hafeyayı bilir. Her amelin cezasını verir. Teb’a-i beşer-den münezzeh, menba-‘i zamir ve hak olan ile vahit, ‘illt-i mev-cudattır. Mısır ebedi ve ezelidir, ‘adl ve kuvvetine nihayet yoktur.

Fazilet mafiret zandır. Sa’adet istikametle kaimdir.

Nâsın seni bilmediklerine esef etme bilakis sen kendini bilme-din ki teessüf et. İstemediğiniz şeyi nasa yapmayın ki onlarda size yapmasınlar.

Müstakbeli öğrenmek istersen geçmişe matlu’g olmalısın.

Hükümet ahalinin babası hükmündedir, evlat valideyne vali-deyn evladına nasıl hürmet ve ri'ayette bulunmak icab ederse hükümet ile ahalide aynı muhabbet-i mütekabile ile yekdiğerine merbut olmalıdır. (s.87)

İnsan a'mal-i fikri ve tekrar-ı nazarla hakaik-i eşyayı öğrenebi-lir.

Hükümetin maksadı beynelahali selamet ve fazilet husule gö-türmektir.

Büyükler yanında az söyle, akranın yanında hâkim ol, fukaraya şefkat et, başladığın işte sebat et.

Akvam-ı mütemeddene-i kadîmeden diyanet ve medeniyet cihetiyle iştihar edenlerin biride kudema-i Mısriyyundur. Sonra Bâbilliler, gelirler. Asuriler, Farslar gelir. Medeniyetin Mısırda mebde-i zuhuru beynelmeirahayn mucib-i ihtilafı oldu. Bazıları medeniyet-i Mısırın milattan beş bin sene evvel, bazıları daha evvel, bazıları milattan iki bin üç yüz sene evvel başladığını rivayet ederler. Adetleri Hintlilerin adetlerine müşabih olduğundan dolayı Mısriyyun bilad-ı Hintten hicret etmişlerdir derler. Felsefede, heyette vesairede pek ileri gitmişler idi. Fakat bu medeniyet ve ma'arifetle beraber yine 'ibadet-i evsaniden bir türlü ayrılamadılar. Yunanlılarda mebadi-i 'ulumu bunlardan almışlardır.

Kudema-i Mısriyyun mezhepleri hakkında bazıları bunların ıbde-i esnam olduklarına bazıları eitealinin her şeyde mevcut ve her şeyin ilahı iduğuna ve uluhiyetin en a'lası kuvayı tabi'iyede bulunacağına i'tikat eylediklerine kail oldular. Bazıları dahi bunların iki mezhepleri var idi. Biri havasa mahsus olmak (s.88) üzere diyanet-i batına ki bu diyanet erbabı ile vahid-i gayrı menzuri 'itikat ederek sema ve arza da mevcut her şeyin halık-ı vahididir. Kadirdir, hay-ı hakikidir, vacibu'l-vücuttur derlerdi. Elde bulunan kitabat-ı menkuşelerinin birinde "ilahe âla vacibü'l-vucuttur, halık arz ve semadır" ibaresi mevcuttur. Diğeri de avam-ı nâsa mahsus olan esas-i te'addid-i âlihe i'tikatından 'ibaret bulunan diyanet-i zahire idi. Aliheleri için beni beşere müşabih timsaller yapar ve onlara teabbüt eder idi. Hatta kefat-ı alihesi halka, fetah-ı ahilesi kudret-i halıka, minnet-i ahilesi madde ile surete, vera şemse, hams-i kamere, süt hikmet-i ilahiyeye ibadet için ittihaz olunmuş, ekser-i timsallerinin başları arslan, kurt, kelb, kedi, maymun, keçi, koyun, gibi, mukaddes bildikleri

hayvanatın başlarına teşbiye edilmiş idi. Hayvanat-ı mukaddeselerinin en mukaddesi de “ebpes” dedikleri öküzdür.

İşte evveliyn nev’-ı beşer şems ve kamer ve ecram-ı saire ile r’gd ve berk gibi kavayi tabi’iyenin keyfiyet-i zuhurve teksirini görerek ve bazı muzuratlarına tesadüf ederek bunları birer kuvve-i müstakleye malik olduklarını zan ve tahmin ile kuvveyi mezkureye, sonra sonra namlarına ittihaz ettikleri heykellere birtakım rivayat-ı kazibe tertib ve isnat ile teabbüd etmeye başlamış ve bütün ve bütün Mısırlılar, Keldaniler, Asuriler, Babililer, Farslar, Ffenekeliler, Medyeliler, Hindiler, Çiniler (s.89) gibi ümem-i kadime arasında bu suretle intişar eden ve senit-i Yunanilere ve Romalılara kadar gelmiş çıkmış idi.

Yunaniler alihelerini ikiye taksim ettiler. Biri birinci derecede olan felek ile bundan vucuda gelen alihedir. Diğeri de bunlarla beşerden, y’ani bakı ile faniden tevellüt eden fuhul-i ricalden ibaret idi. Satürn denilen zühal, birinci alihenin oğlu, cubiter denilen meşteride satürnün oğlu idi. Sunbüle ilahi mahsulat, Yünan ale nikah ve veladet, bunun kızı olan hiba ilah sabavet ve şebabet, bunun oğlu Mars denilen mezbuh-u ilah muharabat ve eslaha idi. Gayet kabihu’l-munzir olarak doğan bir kanı babası semadan tard ederek yere düşmesi ile ayağı kırıldı. Bunun üzerine reis-i hadadıyn olmak üzere yıldırımları yapmaya mekmur edildi. Cübiterin oğlu meyzefa hikmet-i âlihesi iken m’aşukası olan lotondan bulunan doğduğuna gadab ederek bunu çobanlar âlihesi yaptı. Âlihe-i kebirin bir müddet sonra gayz ve gabazı zail olarak meyzufayı semaya celb ile taksim-i envar âleme mekmur etti. Mezfada musıkı ihtira’g ederek cübiterin kızlarına öğretti. O bulutun evladından eskulap, ilahi tıb, Merkür denilen ataret hem cübiterin tercümanı ve hem ilah-ı ticaret idi. İruce ervah-ı mezbenini azaba sevk etmeğe ve müddetinin ikmalinden sonra azabtan çıkarmağa dahi mekmur edilmişti. Finus denilen zühre hasiyet tenasil âlihesi ve âlihe-i aşk idi. Bu gibi daha birçok âliheleri var idi. Bunları heykelleri (s.90) yanında kurbanlar kesilir, daima yanlarında ateşler yakılır ve her sene martında bu ateşler tecdid olunurdu.

Yunanistanda mevrayı tabi'attan bahse kablel milat yedinci karında başlatıldı. Ara sıra bir hayli felasife zuhur etti ise de hurafat-ı yünaniye ba'del milat altıncı frenk evasıtına kadar devam etmekte idi.

Bu hurufat ile beraber de emanet, adl, takva, sıdk, etfak, 'afiyet, hürriyet, asayiş, gibi fezail vesaire namlarında birtakım heykeller yapılmış ve bunlarda zümre-i âlihaya iddihal etmişler idi. Haset, hile, kizb, gıybet, ihtilaf, gayz ve gazab içinde irice heykeller bina olundu.

Romalılarda cübiter vesaireye 'ibadet usulünü Yunanistan'dan aldılar. Fakat bütün fezâil ve rezâile, kuvayı maddiye ve tabi'iyeye mahsus birer âlihe i'tibar eder ve enva'-i 'ibadet ve seniyeye isti'mal eylerler idi. Dört yüzden ziyade mevcut olan meşhur heykellere te'büt ederek bunlar az geliyormuş gibi her ailede kendilerine mahsus birer m'abud inşa eyler ve bunlara büyüt-ü mukaddese namını verirler idi. Ruusayı mezhepleri kâhine, a'yan-ı ahaliden müntehip oldukları için pek ziyade bir nüfuza haiz idiler. Birçok müncemler ve bakıcılar var idi ki: bunlarda semaya ve hayvanat kemiklerine bakarak umur-i müstakbeleden haber vermek iddiasında bulunuyorlar idi. Harp ve silah için hükümet bunların keşfiyatına müracat ederve halk mühim (s.91) işler hakkında rüyalarını almadıkça mümkün değil bir şey yapmaya cesaret edemezler idi. Bu müncemlerinde kâhin kadar ehemmiyetleri var idi. (Kütun) (Yeşrun) gibi felasifeleri bile bu sanat erbabından iseler de hakikaten sanatlarının sıhhatine itimatları yoktu. Romalılarda Yunanlılar gibi mevtalarını yakarlar meyyitin ağzına bir miktar para korlar idi ki: nehr-i mevti geçirmek için ervah-ı emvata mekmur olan şarvana bir ücret-i meruriye idi. Na'aşın önünde meyyitin resmi götürülmek ve resmi cenazeden sonra hazır bulunanlara sular serpmek de cümle-i adetlerinden idi. Adetlerince cenaze için en büyük ta'zim insan kesmek olmasıyla esirlerini kabirlerin üzerinde keserler idi ki: Afrikanın bazı akvam-ı mütevahhişesi arasında bu adet-i melunenin elân devam etmekte olduğu mervîdir. Bu hal badel milat üç yüz on iki tarihine kadar devam etti.

Cermanlar insanın arzdan tevellüt etmiş olması i'tikadı ile birinci âliheleri arz idi. Lügatlerince arza, herse derler ki, güya bunun tusiyet isminde bir oğlu oldu. Bunlar

şemse, kamere, nara teabbüt ederler, ilah harb olan merîha, ilah kuvvet olan herakle, ilah sekat olan ‘atarda dahi muhabbet eylerler idi.

Ruslar mezheb-i muhtelifeye ayrılarak bir kısmı aslı zan ettikleri m’ahud-i yezdan ve ehremana i’tikat ederler. (s.92) Birader, hemşiresini. Baba, kızını tezvic ettiği gibi nesillerini ıslah içinde zevcelerini şuna buna teslim ederler idi. Bazıları ayı derisine vesaireye bazılarıda hem bir ilaheye ve hem şeyatıne i’tikat etmekte idiler. Aralarında sihirbazlar ve büyücülerde bulunuyor idi. Birtakımları şehevatı icabatını icrada serbest iken diğerleri bilakis kızlarını bir fezahat etmesin havfıyla katlederlerdi. Ve mevtalarını ihrak ederler idi. Bu fazıhalar dahi dokuz yüz yetmiş beş sene-i miladiyesine kadar devam etti.

Biritanyalılar y’ani kadim İngilizler taşlara, kayalara, somon b’alılarına, sındeyan ağacına te’gbut eder. Bunlara insandan kurbanlar keselerdi. Kâhinleri üç kısım olup biri idare ve siyasete ait işlerle iştigal eder. Diğerleri de nazm ve inşa ve şu’ur ile bir kısmı dahi felsefe-i ‘akıle ile ve tabi’i işlerle uğraşırlar idi. Her ‘ilm ve sanat erbabına hükümet hürmet eder. Hatta bunlardan bazılarına âliheler derecesinde i’tibar ederler idi. Bu mezhepte b’adel milat beş yüz doksan altı senesine kadar cari eyledi.

Galler: kadim Fransızlar badelmevt sevap ve ‘ikaba i’tikat ederler. Aile reisinin hıyn-i vefatında evlat ve akrabası ve dostları kendilerini fedaen ihrak ederler idi. Ze’am ederler ki: reis aile efradın âlihesidir. Erkeklerin kadınlar ile evlat hakkında bir seltat-ı mutlakası vardı. Evlat terbiyesine ziyazdesiyle dikkat ederler ve tenasüh-u ervaha i’tikat ederler idi. Sendiyan ormanlarında ihtilafat (s.93) icra ederler idi. Bu i’tikatta b’adel milat dört yüz doksan altı tarihine kadar devam etmişti.

İşte bu delalet ve cehalet-i faziha binlerce seneler bütün tabakat-ı beşeriyeyi istila etti. Bütün ümem-i kadimede âlihe ve sinaye insanlardan kurbanlar kesildi. Finike de bir âfet zuhurunda birçok ademler kesilerek âlihelerin terzıyesine çalışılır. Habeşistan da erkek çocukları şems için, kızlar kamer için zebh edilir idi. Fransa da yüzlerce insanlar birden bu yolda telef edilir. Ehl-i Fersde insanlar kılıç ile kesilir. Bazen diri diri kabre konulmak suretiyle öldürülür idi. Yunanilerce muharebeden evvel her halde bir Adem kesilmek, bunlardan Atinalılarca her sene ibtidasında bir Adem zebh

edilmek adet idi. Romalılarca dahi bu adet –i mel'une birçok asırlar devam etti. Amerikayi cunubi ahalisi 'ibade-i 'umumiye zamanlarında bu şena'ati irtikab eylerler idi. Hatta İspanyolların istilasından evvel heykellerinin tecdidi zamanında yetmiş bin nefs zebh edildi. Hıyn fethinde yüzbinlerce cemceme ile inşa edilmiş bir burç dahi bulundu.

Araplarda, ibadet-i evsani komşuları olan Keldanilerle, Finikelilerden ve Mısriyyun gibi ümem-i kadimeden iktibas ettiler. Hamir kabilesi şemse, lehm kabilesi müşteri ve zühle, tay kabilesi sehile, esed kabilesi atarda ibadet ederler idi. Sonra ceziretü'l-arabda seb'a-i seyyare için heykeller yapıldı. Bu heykellerin vazı'na mahsus (s.94) mahallere buyut ta'bir olunur idi. Bunlardan zühre namına zahan tarafından san'ada yapılan "beytül gamedan." Gafatan tarafından yapılan "leys" ve beni hışam tarafından yapılan "zühalsa" ve cebel-i ehadde ki "sa'ide" ve rabi'a daki züki'ad." Hep bunlar birer seyyare namına inşa edilerek tavaf olunmakta idi. Sonra Kâbeyi ma'bed-i umumi ittihaz ederek senenin her gününe mahsus birer sanem koydular. Hatta hicret-i nebeviyenin sekizinci senesinde vuku'a gelen fetih Mekke de bunların adedi üç yüz altmışa bâlig olmuştu. Kâbe de ki "lat" sanemi sekife kabilesine "uzza" sanemi kureyşe "menat", "züşri" Evs ve Hazrec kabilelerine. Didemetü'l-cendel Kelb kabilesine. "Sivağ" Hüzeyleye. "Yegus" sanemi Mezhace ve Yemen kabilelerine "nesr" sanemi Zilkela'a kabilesine "yeuf" Hemedana mahsus idi. Ezam-ı Arabın en büyüğü olan "hubel" K'abenin üzerine konulmuştu. "Saf", "Naile" sunmaları Sefa ile Merve'de edilir.

K'abeye en evvel sanem koyan "Amr bin Luhey" nam-ı şahsıdır. Amr ve Mekkeden ticaret için bilgaye gelmiş ve oradaki kavmin izam-e 'ibadet ettiklerini görerek bunların kendilerine nüsret etmekte olduklarını anlatmaları üzerine merkum Amr bin luhayda oradan aldığı hubel heykelini Mekke ye kadar götürmüştür.

Bazıları kablelmilat on asır evvel Medine de Yahudilerde bulunduğunu beyan ederler, ise de bir kısım murâhayn bunların sonradan gelmiş (s.95) olduklarına kaildirler. İçlerinden bir kısmı halkı kalben muterif olmakla beraber lisanen inkâr ederler. Diğer kısmı dahi tabi'atın muhi, dehrin mefni olduğuna zahip olurlar idi. Kavm-i Arap dan hazreti Şuayp arz-ı Medyende, hazreti Salih arz-ı Semutda, hazreti

Hud Ahkafda tebliğ-ı tevhide memur oldukları halde işbu enbiyay-ı kiramdan hiç biri kavm-i Arabı tarik-i hakka yanaştıramamış ve hazreti İsmail vasıtasıyla tebliğ buyrulan din-i İbrahim den baki kalan cenabetden gısl, tavaf, say, remi hicr, mazmaza, istinsak, misvak-ı isti'mal, istinca, tırnak kesmek, koltuk yerini, 'avret mahallerini tıraş eylemek, sarıkın yedimnasını kesmek gibi bazı usul ile beraber vesinette zuhuru İslama kadar ceziretü'l-Araptan çıkaramamıştı.

Cahiliyet-i evvelide ihtilaf olundu. Bazı ulema cahiliyet-i evveli hazreti İbrahim'in geldikleri zamandır dediler. Bazıları ise hazreti Âdem'le hazreti Nuh arası olduğunu beyan ettiler. İbn-i Abbas hazreti Nuh ile hazreti İdris arasıdır dedi. Kelbi hazreti Nuh ile hazreti İbrahim arası olduğuna zahip oldu. Ebul Aliye hazreti Davut ile hazreti Süleyman arası olduğunu beyan etti. S'alebi dahi hazreti İsa ile rasül-i Ekrem hazreti Muhammed aleyhisselam arası olduğuna kail olmuştur. (s.96)

Tufandan sonra cenab-ı hakka 'ibadet edilmekte iken ebnay-ı Nuh tefrik ederek bir kısmı cehalette kalmış, ulu kıtalar m'arifetullah seleften halefe şifahen intikal etmekte olmasıyla usul-i tevhid muhafaza edilemeyerek mürur-i zaman ile ekvam. Tarik-i şirk ve dalâle sapmışlar idi. Vucud-i mevcudat-ı maddiyeye münhasır bilen 'avam-ı nassın ilah-ı gaibe ibadet etmesi görmedikleri bir hâlıkı bilmelerini istilzam ettiğinden, gaibi külliye bilecek bir kabiliyet-i tefekkür ise ancak, 'akl-ı selim erbebına müyesser olabildiğinden dolayı sınıf-ı 'avam-ı balade ifade olunduğu üzere ibtida en parlak buldukları ve menfe'at ve muzarrat-ı maddiyelerini his ettikleri ecram ve eşyaya sonra sonra bunları daima görmek meyli ile isimlerine yapılan birtakım timsallere 'ibadet etmek arzusuna düşmüşler idi. Bu cihetle madde ve müddetten müberra. Levazım-ı mahsusa ve avarız-ı cesimeden münezzeh bir hâlık bulunduğuna bir türlü inanamadılar. Kahinler ise vahdaniyet-i hakkı bir itiraf-ı zaruri ile bildikleri halde halkın cehaleti sayesinde büyük bir nüfuz ve i'tibara malik olduklarından 'akıde-i sahiha-i uluhiyeti ikrar ile münafi-ı maddiyelerini elden kaçırmak istemediler. Kâhinden t'adi görenler ağızlarını bir türlü açamaz, haklarında her ne yapılsa bir güna şikâyete kıyam edemezler idi. Bu surette devam eden ve sinet-i münasebet-i ticariye ve siyasiyelerinin mucib olduğu ihtilat sebebi ile yerden yere, kat'adan kat'aya nakil ederek 'umum ümem-i kadimeyi istila eyledi. Halık-ı sebil fazl ve sevaba sevk için ara sıra zuhur eden peygamberan-ı kirâmın tenvir (s.97)

efkâra ait irat ettikleri delâile karşı kehine-i mel'une bir taraftan heykellerin mücerred 'ukulünnasa takrib ve tefhim-i meram için tertib edilmiş emsal-i mecaziye olduklarını ve bu vesile ile cenab-ı hakka takrib edileceğini beyan ve bunlarla birçok esrar-ı hafiye iktisab olunabileceğini de 'ilaveten dermiyan ile agfalat-ı eblehreriyaneden vazgeçmedikleri gibi diğer taraftan da enbiyay-ı meşar ileyhim hazratını enva-i t'adiyat ile bîzar etmekten de geri durmadılar.

Ahval-i vesinenin tetkikat-ı ile iştiğal eden bazı ulema m'abudat-ı vesineye isnat olunan hikayeleri şu'aranın kelamlarını tezyinden ve efkarlarının cevelan edeceği birtakım mevzu'alar icadından mütevellit mahilattan yahut cehaletlerinden bilistifade 'ukul-ü nası istila ederek ol suret ile temin-i menfaat eden kâhin tarafından ihdas edilmiş terhatdan 'ibaretdir demişlerdir.

Esatır- ı veseniyenin bir kısmı ehl-i vesni vekaiyi'ine, gemicilerin ihbaratına kabailin mehacematına, şehirleri teksis eden bazı mülükün a'layı şanına 'ait hikâyat-ı tarihiyeden diğeri dahi tübba-i alihiyeye 'ait mu'tekıdat ile kendilerince tehzib-i ahlaka müteallık bazı 'ulumdan ve bilhassa ilm-i heyet vesaireden ibaret olmak üzere ikiye taksim edilmiş olmakla burada muhtasaran 'akaid-i mezhebiyelerinden bahis olunmuş. Şurası şayan-ı ehemmiyettir ki fikr-i tevhit kühnede gizli Çin ve Fars ve Mısır ve Yunan hükemasınca az çok aşikâr bir surette, tabir-i diğerle efrad-ı mütevahhişede mübhem ve müşevveşi milel ve müterakkıyede az çok vazı ve muayyen olmak üzere bir yerde ve hiçbir tarihte beşeriyetten ayrılmamıştır.

3. HAKİKAT-İ MÜŞRİKA'NIN SADELEŞTİRİLMESİ

İnsanın dış görünüşüne bakıldığında görürüz ki kudret eliyle yaratılmış, damarlar, kemikler, uzuvlar, bilgelik ve ustalıkla birbirine bağlanmış, her birine birer görev verilmiştir. Eşyayı tanımak, ışık, ses, koku gibi özellikleriyle kavrayıp tanımlayabilmek için duyu organlarıyla elde edilen bilgiler sinir sistemiyle beyne ulaştırılır. Düşünme ve anlama kabiliyetine sahip olan insan illet ve sebepler çerçevesinde kâinatı, yaratılışı ve eşyayı değerlendirebilecek bir kabiliyette yaratılmıştır. Bütün mümkünler sebeplerden ibarettir. İlk yaratılıştaki kodlar sahip olacağı kabiliyetleri belirler. Gökyüzü unsurları arasındaki düzen ve uygunluk hareketlerini, yeryüzündeki düzen ve uygunluğun farkına varır ve bunun tabiata mal edilemeyeceğini anlar. Mükemmel olana ulaşır.

Bazı hayvanların duyu organları insana göre daha gelişmiştir. Görme, işitme ve koku alma duyusu üst düzeydedir. Hayvanların şehevi arzularını kötüye kullanmak, ölümden korkmak gibi duyguları zayıftır. Yaşamını devam ettirmek ve neslini korumak için gereken kabiliyet içgüdüsel olarak hayvana verilmiştir. Hayatını devam ettirmek için barınacağı yeri inşa eder, avlanmak için koordinasyonlu çalışır.

Güvercinlerde erkeğin dişisine, dişisinin erkeğine karşı şiddetli bir meyli vardır. Maymunlarda üstün bir taklit (s.3) yeteneği görülür ve yavrularına karşı bir ebeveyn şefkatine sahiptirler. Karıncalarda bir iş bölümü ve yardımlaşma ve çocukların yetiştirilmesin de benzerlikler bulunsa da insanlık âlemi farklı cereyan etmekte, insanlık âlemi olgunlaşma yolunda ilerlemektedir. Her ne kadar iniş ve çıkışlar yaşansa da olgunlaşma ve yükselme yolunda ilerlemektedir. İnsan yaratılış itibariyle en iyiye en güzele ulaşmak ister. Bulunduğu âlemin üzerinde bir âlemi araştırır. Bulunduğu insanlık ilk geçimden bu tarafa hep olgunlaşma göstermiş, yükselmiş, ilk insanla şimdiki asrın insanı arasında yaşam farkı bunu göstermiştir.

3.1 Tabiat Kanunu

Tabi kuvvetlerin özelliklerini görmeye, düşünüp, anlama kabiliyetine sahip olan kişi görür ki kâinatta her şey hassas bir düzen ve nizamla işliyor. Şiddetli bir rüzgârla

başlayıp şimşekler çakıyor tabiat kanunları gibi akıyor ve gürültülerle yağmurlar başlıyor. Bu oluşum ve deyişimi inceleyecek olursak güneşin sıcaklığının (s.4) yeryüzünde oluşturduğu nemle bulutlarda yağmurlar birikiyor, oluşan çekim kuvvetiyle gök gürültüsünün havayı şiddetle sarsmasıyla yağmurlar yağmaya başlıyor. Bu örnekten yola çıkarak diyebiliriz ki kâinattaki her şey sebep ve illetlere bağlı olarak art arda ve sıralı olarak gerçekleşir. Bu sebep ve illetler silsilesi akıl sahipleri tarafından anlaşılacak açıklıktadır.

Kâinattaki olayların meydana gelmesine, eserle eser sahibinin alaka ve bağı, tabiat kanunu olarak tarif edilir. Bu kanun yalnızca görüp hissettiğimiz âlemle kısıtlı değil, akıl ve ahlak âlemlerinin de kendilerine göre kanunları vardır. Bu âlemler arasında bir benzerlik, uygunluk, bağ bulunduğu gibi kanunlar arasında da birin ikiye olan bağı gibi bir bağ vardır. Bazısı maddi bazısı da akli ve ahlakidir. Kendi âlemleri içinde mahiyetini (yapısını) mükemmelliğe çeviren kanunun dayandığı vasıtayı hiçbir kuvvet değiştiremez. Hatta mevcut olan âlemden başka bir âlem düşünülse dahi (s.5) orada bile bazı kanunların var olduğunu, sabit bir bağla bağlı olduğunu kabul etmeliyiz.

Var olanlar, görmekte olduğumuz şekliyle ortaya çıkmadan önce sağlam dayanağı olan bir adalete dayanıyordu. Bu kanunlara bağlı olarak ezeli hükümlere kaza, zikredilen hükümlerin vaktinde gerçekleşmesine kader denir. Her şeyin var olması özetle; var olmaları ilk yaratılış, sufice ilk ortaya çıkış veya hazreti ilmiye (ulema sınıfı) derler. Bunlara ait hükümlerde tabiattaki her şeyin ardı ardına gelip devam etmesi tabiat kanunlarıyla bilgece verilmiş hükümlerdir. Her şeyin başlangıçtaki yaratılışı kısmen bilinmesi dahi mümkün değildir. Aklımızla kavrayamadığımız için itiraz ederiz. Şurasını bilmeliyiz ki her şey nasıl olması gerekiyor ise öyle olmuş, yaratılmış. Her kuvvet istenilen yerde kullanılmış, gerektiği gibi yaratılmış. Fakat biz aklımızla (düşünce yapımıza) göre gayesiz bulduğumuz anlamlandıramadığımız olayları irade ile meydana gelmiş veya tesadüfen oluşmuş diye düşünürüz. Hâlbuki görünen ve görünmeyen âlemde tesadüf yoktur. Harika zannettiğimiz şeyler sonradan meydana gelen kanunlar ve yaratılışta var olan şeylerdir.

3.2 Tabiattaki Düzenin Esasları

Filozoflardan bazıları kâinattaki her şeyin saymakla bitmeyecek kadar türleri ve özellikleri (s.6) olmakla beraber, vücutlarının, cevher ve şekillerinin bir bütünlük içerisinde bulunduğuna, görünüşlerinin ve oluşumlarını farklı olmasının tesadüf olduğuna inandılar. Bazıları maddenin, özün; maddi bir şey olmayıp mühendislik ölçüleri gibi (farazi hatlar) vehmi bir ölçüden (kendine göre) belirlediği her nokta, birer merkez olup itme ve çekme kuvvetlerini içinde barındırdıklarını söylerler. Cisimlerin cevherlerinin birbirlerine temas etmeyerek ve birbirinin içinde olmayarak birinin diğerinden uzaklaşması halinde itme kuvvetinin çekme kuvvetine dönüştüğünü ve o farazi hatları yaratan ve oluşturan, kanunları koyup uyumlu hale getirenin Allah Teâlâ olduğunu beyan ettiler.

Bazıları birinci görüşü kısmen kabul etmekle birlikte; zikredilen her şeyin bir cevherden (öz) meydana geldiğini ve suretleri ve şekillerin esir maddesinin (havadan daha ince) hareketi ile oluştuğunu söylerler. Suretler ve şekillerin birinin diğerinden az ve çok, şiddetli ve hafif olmasını gerektirdiği bir oluşumdan meydana geldiğini kabul etmişler ise de diğerleri eşyayı oluşturan parçaların hacim ve şekillerinin yaratılmaları ve var olmaları maksat ve gayelerine göredir demişlerdir. Buda her şeyin eşyanın kendi özelliğine dayanan Allah'ın bir sırrı olduğuna inanmışlardır. İşrakiyyenin öncülerinden Pisagor; eşyanın aslı adettir. Bir eşyanın diğeri ile bağı sayı iledir. Mesela bir gerçekten birdir, bu bir, bir özellikle iki olur. İki ise birin iki defa tekrarından, üç ise birin üç defa tekrarından başka bir şey değildir. Onlar, yüzler ve binlerde bir sayısından oluşur bütün (s.7) sayıların ortak noktası birdir. En yüksek bir cenabı vâcibul vücut hazretleridir. Her şey o yüce başlangıçtandır. Her şeyin kaynağı bir olan Allah'tır. İnsanda hareket eden bir sayıdır. Akıl ve irade ise ancak bedenle beraber amel edebilir. Platon eşyanın ezeli bir maddeden olduğunu, eşyanın var olmasında ilk yaratana ortak olarak ilk var edilen bulunduğunu söylemekle beraber bu âlemin üstünde bir hayal ve misal âlemi olduğunu ve insan ve sair şeylerin hep o âlemde meydana geldiğini ve insanların şahıslarının o ruhani varlıkların gölgeleri ve suretleri olduğunu söylemiştir.

Aristo da eşyanın aslı maddedir dedikten sonra maddeyi de mutlak suretleri olan sonradan meydana gelmeyen manevi suretler olarak kabul etmiştir. İlk hareket eden âlem var birde bir şeyden bir şeye geçerek ve dönüşerek hareket eden her şeyin ortaya çıktığı ilk kaynaktır. Hatta yıldızlar, gökyüzü, uzay boşluğu bunların altında var olan her şey ondandır.

Kadı Ebul Velit Muhammed İbn Ahmet İbn Rüşt el-Maliki Aristo'nun felsefi görüşünü kabul etmesiyle meşhur olan İbn-Rüşt Kurtubi'dir. "Aristo'nun; bütün maddelerin görünüşleri kendisine dışardan gelir ve o suretle görünen bir kuvvetten ibarettir" sözüne muhalefetle bütün maddelerin suretlerinin kendisinden kaynaklandığı görüşünü kabul etmiştir. İlk hareket, kâinat, maddenin ilk kaynağı teorisine İslam âlimlerinin (s.8) bazılarının hayır ve şerrin başlangıcı ile itiraz ettiklerini görünce Aristo'dan ayrılarak bütün maddeler ile beraber yaratıcı vardır demek zorunda kalmıştır. Gökyüzünün eksilmez, artmaz, canlı bir vücuda sahip olduğuna, gökyüzünün meydana geldiği maddesinin altında olan her şeyden yüksek olduğuna, ilk illetten (sebep) gelen ve ilk illetin ilk hareketinden meydana gelen hareketin bu eşyada ortaya çıktığını kabul etmiştir. Eşyanın aslı ne olursa olsun, esir maddesi (uzay boşluğunda, havadan daha hafif bir madde) ne kadar hareket ederse etsin, suretler maddeye ister dışarıdan gelsin ister içinde var olsun şurası bir gerçektir ki yaratıcı yok sayılırsa bunca mükemmel mahlûkat var olamaz. Hiçbir kanun kâinatı doğru hedefine göre idareye, mahlûkattan beklenen maksadın netice vermesine yeterli sebep olarak kabul edilemez. Bütün türler ve onların özelliklerinin devam etmesine vasıta olan tabiat kanunlarının tam istenilen şekilde hareket etmesinin sağlanması hepsi onun emrinde olan, tabiatın üstünde bir kuvvetle idare edilir. Her şey belirlenen sınırının dışına çıkacak olursa tabii bir ceza ile karşılaşır.

3.3 Mükemmelleşme Yeteneği

Kâinattaki her şeyin türüne göre bir gelişim evresi olduğu gibi, o olgunluğu da kazanmak için bir güce ihtiyacı vardır ki bu bilinçlenme veya mükemmelleşme yeteneği diye tarif edilir. Bu yönden düşündüğümüzde her şey kendinden yüksek bir şeye içtenlikle veya kendini mecbur hissederek, ona ulaşmaya çalışır. Bu istek ve mükemmelleşme (s.9) cazibesi âlemde gerçek mutluluğun, zorunlu bir gaye ve en

yüksek mertebesinin var olduğunu ispat eden delillerdir. Bu yüksek hedefi ise bazı yerlerde hissedildiği ve görüldüğü halde akıl ve delille anlaşılır. Şu halde mümkün olan kısıtlı varlıkların en yüksek olgunluğa yönelimlerinde iki yol düşünülür. Biri etrafımızda görünen, devamlı değişen şeyleri vücuda getiren hadiselerden oluşur ki bu hadiselerin biri; peş peşe ve birbirine zıt olaylar biri diğerine sebep olmak suretiyle düşüncemizi hayrın kaynağına ulaştırır. Diğer silsile ise her halde bir sınıra ulaşmak ve her birinin bir hedefi, bir sonu (mükemmelliğe ulaşması) gerekmez. Bir araya gelmemiş, birbirini takip eden, bir anda ortaya çıkan, vasıtasız olarak ruhumuzun derinliklerinden doğar. Bütün bu var olanların hepsi kendi kendine var olamayan, iki ucu görünemeyen birtakım sebeplerden oluşan bir silsiledir. Fakat bu gidişatın sonsuza kadar gitmesi, var olmamasını gerektireceğinden yaratılış sebeplerinin bir noktada durması gerekir ki ancak bu yönden anlayabiliriz. Düşündüğümüzde bu en yüksek mertebe, en yüksek başlangıç varlığı kendinden olan cenabı hakka ilk varlık, ilk gerekçe, ilk sebep, ilk hareket eden, ilk sevilen, ilk âşık olunan derler. Ve yine o büyük akılda tamamen ruhtur (ruhun ta kendisidir), hayrın ta kendisidir, en yüksek hayırdır, ilmin ta kendisidir, kudretin ta kendisidir, hayatın ta kendisidir dedikleri gibi sûfilerde ise mutlak (genel) varlık gaybı (akıl ile anlaşılmayan âlem) geniş (s.10) olarak düşünmektedirler. Bütün varlıkları kaplayan âlem sûfilere göre ilahın sınırsız varlığının tecellilerinin görüntüsü olmak üzere tarif etmişlerdir. Rabbani vasıflar yansımış bir aynaya benzer. Bu yönden baktığımızda cenabı hak görünenlerin yeteneklerine göre birer isim ile anılır ve söylenir. Bilginler derler ki yukarıdan aşağıya doğru uzanarak arza bitişmiş bir olaylar zinciri farz edilse birinci halkanın ikinci halkaya, bir ve ikinin üçüncü halkaya, bir iki ve üçüncü halkanın dördüncü halkaya ve bu şekilde devam ederek birinin diğerine bir bağlantısı ve yeryüzüne bağlantısı yeterli gelmez. Bu yaratılışın teşkil ettiği bütün kâinatın olaylar zinciri, alçalmaktan engellenmesi ancak görmekte olduğumuz bağı koruyacak bir güç ister ki buda ancak söylediğimiz olaylar zincirini tutan en yüksek bir başlangıçta düşünülebilir. Bu görüşten bir güç sıfatı çıkarır, Allah Teâlâ kâdirdir (her şeye gücü yeten) deriz,

Azaların (vücudu oluşturan parçalar) her bir parçası kimyevi bir bağ ile biri diğerine nasıl bağlı ise âlemdeki bütün işler ve olaylar da birbirine bağlı olmak üzere bir sebep diğer sebebe, bir illet diğer illete ve hepsi de sebepleri var edene ulaşır.

Mizacın gerçeği ki bir halden diğer bir hale, bir zıttan diğer bir zıdda geçmek suretinde asıl maddelerin özünün değişmesinden ibarettir. Devam eden bu değişmeler Allah Teâlâ'nın belirlemiş olduğu sona ulaşma vasıtasıdır. Bunların hepsi sonsuz bir kudrete, hiçbir sebep ve illete ihtiyacı olmayan en yüksek bir varlığa ulaşır ki o en yüksek varlıkta sebepleri var edendir. (s.11) sebepleri var edenin gücünün ve mükemmelliğinin ve güzelliğinin sonu yoktur. Her şey o ilk başlangıçtan feyiz alır. Her şey o sonsuz feyiz verenin yardım ve isteği ile durur. Başlangıcı ve sonu yoktur. Mükemmel bir hikmet sahibi, sonsuz bir mükemmellik ile vasıflanır.

Sebebin sebep olandan önce olması, sebepsiz ortaya çıkan şeyin varlığının mümkün olmaması. Bir şeyin kendi zatına sebep olması, iki şeyden birinin diğerine başlangıç olması, iki şeyin başka bir şeye değişen bir sebep olamaması, her şeyin bir sebebi olduğu gibi illeti olmayan, bununla beraber yaptığı bir şeyden etkilenmeyen vücudu kendinden olan bir zatın bulunması gereğini aklımızla çıkartırız. Ve yine sebeplerin arzın çekim kuvvetinin cisimleri düşürdüğü gibi bir zorunlu sebepler vardır. Yahut irade ve insanın fiillerinin görünmesi gerektiği gibi tercih edilen sebepler olur. Güneşin ışığının ve sıcaklığının bitkilerin büyümesine sebep olduğu gibi sebeplerde çeşit çeşittir. Üzümümün kermesinin üzüme sebep olması gibi türün bir sebebi konusunda bir sebep olunana kayıtlıdır. Birinin diğerine vurması gibi illet olunanı ister. Ateşin yangına sebep olması gibi sonuç sebepten ortaya çıkar. Yahut bir ordu komutanının askere hücum emri vermesi gibi hücum emirleri savaş fiillerinin manevi sebebi suretinde birtakım kısımlara ayrılacağını anlarız. Bunların hepsi hissettiklerimizin (anlaşılabilen) tabi olduğu kanunlardan dayanak yapılabilecek nazari (kişisel) neticelerdir. Şu hâlde bize vücudu kendinden olan varlık fikri her şeyin sebebini (s.12) ve bunların değişmesini öğrendiğimiz için mi oluştu? Mükemmellik fikri de âlemin kendisini ve mükemmelliğini göre göre bizde ortaya çıkan bir mükemmellik fikri midir? Hayır, bilgimiz yalnız dışarıdan gelmiş, mükemmellik fikri tabiatın güzelliğini göre göre zihnimizde yerleşmiş şeylerden ibaret değildir. Maddenin kendisinde var olduğu gibi hak sevgisi, mükemmellik yönelişi ruhumuza temelde konulmuştur. Duyularımızla alınan bilgi üzerine beynimizin işlevselliği iç hislerimizi ikaz eder. İkaz etmek ve görünürlüğünü sağlamak bir şeyi sonradan ortaya çıkarmak ve var etmek değildir. Etrafımızdan bize bilgi veren duyularımız kapatılsa bu yüksek his ruhumuzda vardır ve yaratılışımızda

mevcuttur. Etrafımızdaki her şeyi gece görmediğimiz halde gündüz olunca görüyoruz. Hiç şüphe yok ki söylenilen her şeyi güneşin ışığı veyahut gözümüz var etmedi. Ahlaki hislerimize dışımızdan gelen bilgilerin tesiri de soyut bir hareketi gerektiren bir kuvveti hareket ettirmekten ibaret kalır. Yoksa hiçbir şeye az çok kendinde olmayan bir şey verilemez. Tabiattaki şeylere yabancı bir cismi kabul ettirebiliyor muyuz?

Epikür akıl maddi bir şeydir. Harici (dıştan gelen) cisimler duyular yoluyla akla suretler ve şekilleri ayrı bir takım küçük zerreleri gönderir ve bu zerreler orada asıl zihni suretleri meydana getirerek sonra gelecek diğer suretleri ortaya çıkarma hususunda hareket ettiren sebepler vazifesini yerine getirir.

Aristo'da "akılda asli bir şey yoktur, bilgilerimiz (s.13) duyular yoluyla elde edilerek kalıcı hale gelmiş şeylerden ibarettir." dediler. Platon'da zihnimizdeki bilgilerin gerçek âlemin (varlıkların iç yüzünün) zayıf bir yansıması olduğunu, duyuların hissettiği küçük şeylerden başka bir şey bilmeyeceğini açıkladıktan sonra fertlerin sayısını anlamakta ortak bir şey olmadıktan sonra bunların anlaşılması bir gerçeği ortaya koyamayacağını, akıl etmenin dahi önceki bir hayatın hatırlattıkları olduğunu ilave etti.

Pisagor ise akılda; yaratılışta birtakım suretlerin var olduğuna ve insanın bu suretlerle yaratıldığına ve aklın sermayesi olan bu asıl suretlerin ve dışarıdan bir şeyin onu değiştiremeyeceği görüşünde idi.

Mütekaddimîn (öncekiler) bu mezhepler üzerine çok uğraştılar. Gerek eşyanın gerçeği gerek ilim ve ilmin sebepleri meselelerinde çeşitli kısımlara ayrıldılar. Bazıları ilim hissedilen varlıklardan ibarettir. Görünen, duyularımız ile bilinen şeylerden başka bir şey yoktur. Hak ve batılı birbirinden ayırma yeteneği yalnızca bu söylediğimiz duyuların verdiği bilgiler üzerine zihne yavaş yavaş gelen bilgilerle meydana gelir. Ve duyular her şeyi var olduğu surette algıladığı halde, akıl görünmeyeni göz önünde görünüyor gibi algıladığından dolayı görünenden görünmeyene, bilinenden bilinmeyene geçmekte bazı gerçekte var olmayan şeyleri

düşünebileceğinden bahisle akli deliller ile hükmün gerçekten var olamayacağı hususunda beyanda bulunmuşlardır. (s.14)

Bazıları hissettiğimiz şeylerle (varlıklar) sınırlı değildir. Beş duyu organımızla anlaşılmayacak varlıklarda vardır. Bununla beraber zaman ve mekândan soyut ve hissedilen ihtiyaçlardan ve maddi kusurlardan uzak olan Cenabı hakkın hissen bilinmesi mümkün olamaz. Bununla beraber ruh gibi soyut zerreler hissin üstünde yüksek bir yetenekle akıl erdirilebilir. Hissettiğimiz varlıklar bile sonsuz suret ve şekilden oluşmuştur. Hissettiğimiz duygular bu sonsuz çokluğu kavrayamaz dediler. Şunu da ilave ettiler ki duyularımızın en güvenilir olanı gözümüzdür. Hâlbuki göz çok yakın olanı ve bilakis uzak olan şeyleri göremiyor. Uzakta bulunan büyük bir cismi ufak görüyor. Ucu yanmakta olan bir odun parçası düzgün bir şekilde hareket ettirilirse bir ateş topu şeklinde görülür. Yeryüzünü ve gölgeyi hareket ettiği halde sakin (hareket etmiyor) biliyor. Gemi giderken gemiye binen, sahili hareket ediyor zannediyor. Suya batırılan düz bir ağaç (odun parçası) kırılmış gözüküyor. Hâlbuki bunlar gerçekte böyle değildir. Bununla beraber bu hata akıl ile düzeltilmelidir. Birde duyuların anlama kabiliyeti sınırlı olup yalnız küçük şeyleri hissedebileceğinden bu hislerden başka bir his oluşmaz demişler.

Bazıları ise her iki mezhebe ters düşerek duyular ve akıl ile alınan bilginin eşyanın aslı olmadığını, âlemde hiçbir şey bilmediğimizi, hatta insanın yaratılış gerçeğini anlamaya müsait olmadığımızı belki de ona engel olduğumuzu açıklayan diğer bir mezhep (s.15) diğer değişik (bilinmeyen) bir mezhep ortaya çıkarmış. Bir takımları da her şey insanın zan ve düşüncesine tabi olduğunu iddia etmişlerdir. Hukemânın sözlerinin özeti.

Her düşüncemizin kaynağı duyularımızdır. Cisimlerden başka bir şey bilmek mümkün değildir. Duyularla bilinmeyen bir şeyin varlığı yoktur. Gerçeğe ulaşma yolu dikkat ve incelemeden ibarettir. Allah'ı Teâlâ ancak vahiy ve ilham vasıtası ile bilinir.

Bütün düşüncelerimiz akıldan doğar. Akıl her şeyi anlamaya gücü yetendir. Hatta vahyin sırlarının bile akıl ile anlaşılması mümkündür.

Akıl ile bazı şeyler mümkündür. Akıl ile anlaşılamayan bir şeye inanılmamalıdır.

Gerçek bütün herkesin kabul etmesi ile anlaşılır.

Konuşmanın dışında eşyayı (her şey) anlayamayacağımızdan konuşma ile bize öğretilenlerden başka bir şey bilemeyiz.

Cenabı hakkı düşünmeksizin hiçbir şeyi idrak edemeyiz.

Kâinatın maddenin haricinde varlığı yoktur. Soyut olarak bizim düşüncemizde vardır. Düşüncelerimiz ve fikirlerimiz birtakım şekillerin değişmesindeki etkenden başka bir şey değildir. (s.16) Sokrat, Eflatun, Aristo gibi ilk bilginler gerçeğin bilhassa cenabı hakkın akıldan başka bir yolla bilinemeyeceğinden bahsederek, aklın gerçeğin keşfinde yegâne yol gösterici kabul ettikleri gibi İslam bilginleri her şeyin bir gerçeğinin olduğunu ve bununda sağlam duyularla, akıl, haberi sadık ile yani vahiy vasıtası ile bilineceğini söylemiştir. Hissi duyularımızla anladığımız gibi aklın almadığı şeyler anlayışın üstünde bazı ilimler olup bunu da vahiy ve ilham ile anlaşılabileceğini söylemişlerdir.

Cenabı hakkı anlama konusunda İbn Rüşt "insan cenabı hakkın varlığını ilim ile anlayabilir, düşünerek bilmesi mümkün değildir. Mükemmelliğe ulaşmak ise ders ve sohbete, şehvetlerden uzaklaşmaya bağlıdır. Başka şekilde bu hedefe ulaşmak mümkün değildir." dedikten sonra "mükemmelliğe ulaşmak isteyenler aklı kullanma yolunu düzeltmelidirler" görüşünde bulunmuş bir olma mutluluğunun mümkün olduğunu söyleyerek "akıl ve genel bir etken 'fail' kuvveti herkeste bir 'aynı' olmaz. İnsanın mükemmelliğe ulaşması aklın kendinde bulunan asıl kuvveti ile kazandığı mükemmelliğe, birde aklın asıl maddesinin kazandığı akla dönüşmesi için bu saydığımız suretlerin hızlı yayılmasına muhtaçtır" demişti ki bunların üçüncüsü ile ezeli olan Allah'ın yardımı ile ortaya çıkan tabiatüstü bir izni kasteder. Tabiatüstü izin ise fıtratın temizliğine ait bir ezeli yetenektir (hidayet) sözü üçüncü sebebin açıklanmasına getirerek "birçok ayeti kerimede insanın bildiği şeylere gücünün yettiğini göstermekte olmasıyla, eğer insan bazılarının dediği gibi fiilinin yaratıcısı ise sebeplerin yaratıcısının tesiri olmamasını kaderin tecellisinin açığa çıkmasının kesin olması, bilakis hayır ve uygunluk hususundaki gayretinin boş ve gereksiz

kalması ile sonuçlanacağından hakikati bu iki kavlin ortasında aramak gerekir" İbn Rüşt sözüne devam ile "insanın bazı fiilleri sırf kendi iradesi ile meydana gelmekte olduğu gibi diğer bir kısım fiilleri de harici etkilerle meydana gelmektedir. İradenin bağlı olduğu dış etkiler dahi genel tabiat kurallarına dayanır ve onunla sınırlıdır. Yaratıcının o etkiler hakkında ezeli bilgisi tecelli etmiş ise de bu cihet bize gizlidir" dedi.

Akıl bütün işleri birbirine kıyaslayarak hüküm verir. Aklını kullanmayan ise bir şeyi diğerine atfederek ve yükleyerek kıyas ederek ondan bir hüküm çıkarma kabiliyetine sahip değildir.

Akıl bir şeyin görünüşünü kaydettikten sonra ikinci bir sureti muhafaza etmekle beraber bunları bir araya getirerek kendince bilinmeyen ikinci bir sureti zihnine yerleştirmeye muvaffak olur. (s.18) İnsanın hisleri arasında birçok zıtlıklarda meydana çıkarak bunlardan bazısına meyil rağbet edebilir. Bazısında kerih (hoş olmayan) nefret ortaya çıkabileceğinden bunları ayırarak bu hususta bir tedbir ve tasavvur yeteneğine sahip olmalı ki onunla zihninde olanların bazısını bazısıyla değişik şekillerde bir araya getirerek veya ayırarak zihnen gerçeğe uygun bir suret bularak ona göre güzel ve çirkini ayırabilsin. Bu temyiz gücü ile mevcut şeylerin birbirine ve tamamının kendilerini var eden (yaratan) bir mutlak varlığa ulaştıklarını anlasın.

Aklın gerçi her hükmettiği şeyler birebir hakikat olmazsa da aklın delaleti ile bulunan birçok ilmi tetkikat (sonuçlar) ve doğuştan gelen faydalanmakta olduğumuza bakılırsa akıl ile hakikat arasında bir münasebet bulunduğuna da kani olmalıyız. Aklımızın erebileceği kadar gitmeye gücümüzün yettiği noktada durmaya mecburuz.

Akıl ki geleceği vasıtalarla, duyularla hissedip anlayan yahut idrak gücüne sahip bir kudret olarak tarif edilir. İnsanlık ulvi (yüce) âlemlere akıl kuvveti ile ulaşmış, kâinatın bütün unsurları bununla öğrenilmiştir. Eşyada (yaratılanlar) arasında geçerli hükümleri değerlendirerek tabiatın bütün kaidelerinden gerçek yaratıcının varlığına yollar bulan, yaratıcının birliğinin delilleri ile idrak eden budur. (s.19). Hududu olmayan geniş bir fezada hareket eden bir küre üstünde bulunduğumuzu, başımızın

üstünde dönen yıldızlar ile aralarındaki cesamet, hareket ve hız, sıcaklık derecesi ve ağırlık bakımından var olan farklılıkla beraber birinin dönüşü diğerinin hareketini ihlal etmeyecek bir kabul edilmiş bir uyumluluğun bunları yerli yerinde nasıl durdurduğunu. Bunca sabit ve hareketli büyük cisimlerin özel menzilleri dairesinde mükellef oldukları görevlerini nasıl yerine getirdiklerini bilhassa üzerinde bulunduğumuz arzı yirmi dört saatte bir kere batıdan doğuya doğru yuvarlayan kuvveti, yerin güneş ve ayla müşahede olunan (görünen) ilişkileri sayesinde vakitler ve mevsimlerde meydana gelen değişiklikleri idrak eden budur. Ancak eşyanın görünen yüzü esas mahiyetinden bazen başka türlü olduğundan uzak sebepleri idrak hususunda akıl çaresiz kalır. Çok yerde sebep sonuç eşleşmesi bazen karışır. Bu hususta verilecek hükümlerin isabetli olması için gerekli olan şey eşyanın mümkün olduğu kadar görünüşüne dikkattir. Zihnen ortaya çıkacak görüntüler eşyanın düzenine uygun olursa dışardaki düzen içeride de intizamı sağlar.

Sebepler karşı karşıya gelirse bilmeli ki o şeyde uyulması gereken bir husus vardır. Hikmet gereğince hangi sebep mutlak hayır tarafında ise o sebep tercih edilmeli, sebepler birbirine çeliştiğinde ise her iki tarafın eserlerin mertebesinin durumunda ortaya çıkarsa faydalı olanın tercih edilmesi tabiat kanunlarına daha uygundur. (s.20) (2) insanın açıktaki hisleri vasıtası ile aldığı malumatı kıyas ve muhakeme gibi nazari sonuçlardan başka sırf kendi düşünce ve gözlemlerine ait bir hali dahi vardır. Bunlardan birbirine akıl diğerine kalp denir. Bunların biri dışarıya diğeri içeriğe yöneliktir. Kalbin gördükleri bir vicdani keyfiyettir ki vahiy ve ilham ile meydana gelen bir emin olma halidir yahut aklın ufuklarından doğan bir irfan nurudur. Burada hakikat kalbin gücüne dayanan bir idrak zevki demektir. Tefekküre iç düşünce ve delillendirmeye değer vermek derler. Kalbinde akıl gibi tasavvur (zihinde şekillendirme) ve tasdikleri (onay) vardır. Kalpteki düşünceler özel bir şekilden uzak uyanıklığa mahsus, sonuçları mutlak manevi bir histir. İnsan ruhu dış hislerinden başka kuvvetlere de malik olduğundan hariçten bir yardıma ihtiyaç duymadan zihnine birtakım hakikatler akseder. Evet, biz akıl vasıtası ile yaratılışa dair bazı hakikatler buluyoruz. Fakat dikkat edilirse anlaşılır ki insan bunları sonradan olma harici bir şey gibi değil bu hakikatleri zaten kendinde mevcut bir şey gibi, kendi malı gibi alıyor, bizzat ruhunun derinliklerinden sızdırıyor. Ana rahminden âlemi şuhut olan dünyaya gelen bebeğin doğar doğmaz nefes alması, gözlerini açıp etrafına

bakması, hariçten öğrenmesi (s.21) mümkün olmayan kısa bir zaman içinde memeyi tutup emmesi insanda tefekkürden evvel bir bakıma asli bir marifet olduğunu göstermektedir. Bir müddet sonra yanında bir portakal kesilse parçasının aslından ufak olduğunu kolaylıkla anlamaya zihninin hazır bulunması da dışarıdaki eşyanın birbiri ile ilişkilerini tayinden evvel, yaratılıştan malumat sahibi olduğunu ispat etmektedir. Eşyanın tabii şekil ve vasıfları arasındaki farkları gördükçe düşüncesinin derece derece genişlemesi sureti ile hayır ve şerri ayırabilecek bir kuvvete dönüşmektedir.

Binaenaleyh ruh sade bir levhadan ibaret değildir. Dış dünyaya ait bilgilerini dimağından çıkarsak iç dünyasında yine yaratılışının gayesine – fıtrat – dair dış malumatından başka birtakım esas temayüller buluruz. Özellikle ahlakın başlangıcı sırf ruhani ve vicdanidir.

3.4 Tabiatın İlk Yaratılışı (Eğitimi)

Doğuş ve batışa, mevsimlerin değişmesinde görülen tabii manzaralara karşı ruhumuzda garip bir tesir hissederiz. Tabiatın güzellikleri diye tutkun olduğumuz güllere masumane gülücüklerle gülüşen çiçeklere bizde bir gayri ihtiyari bir cezbe var. Henüz kokularını almadan, ne olduklarını anlamadan, tabiatta bir hafif rüzgârla kokular alırız.

Burada tabiattan maksat, hareket etmesi ve durması dış etki ile olmayan, diğer bir değişle durması ve hareketi iradeden doğmayan başlangıcı yahut tekil veya çoklu cisimler ile bunların değişme ve karışma sebepleri olmak üzere tarif edilen asıl tabiat değildir. Suret ve görünen, hissedilen ve düşünülen, özler ve teferruattan meydana gelen hakiki vücut mutat edilmektedir ki bu tarife göre bütün dağlar, denizler, karlar, yağmurlar, şafaklar, şimşekler gibi basit ve birleşik varlıkların cümlesi tabiattır. Kâinatın güzelliklerine hayran olmamız bizim icat ettiğimiz bir şey değildir (doğuştandır).

Zamanın başlangıcında göğe yükselip giden dağlar, dağlarda hayali kuşlar gibi değişik şekillerde tecessüm eden yıldızlar, geceler, derin fikirlere çağıran nazarını semavi bir rehber gibi alıp götürür. Oralarda dünyaya gülümseyen ayı muhteşem

sema kubbesinde yükselen bir tak teşkil eden yıldızları gösterirdi. Fezanın derinliklerinde nur-i emel gibi yükselen battıkça aşina bir tebessüm ile uzaklaşır gibi görünen yıldızların nuru dahi değişik şekillerde zihinlerde suret meydana getirdiğinden bir müddet sonra gözden kaybolurdu. Semavi görüntüler yalnız gece manzarasından ibaret kalmayıp şafak söküp de sabah olunca daha kuvvetli bir ışık yayarak muhteşem görünüşü ile ufkun sonundaki dağın zirvesinde görünür. Muhteşem âlemde arzın en yüksek noktalarından başlayarak derece derece her tarafa (s.23) yayılan, ovalara doğru uzanıp giden ışık çizgilerinin döktüğü nurları görür. Bu nurların vücuda getirdiği çeşitli renkleri sefa veren rüzgârın denizde meydana getirdiği dalgaları o sonsuz değişiklikleri dopdolu toplanan çiçeklerle güzelleşen sahraları kudret âlemlerine yükselen ağaçlardan sarhoş eden özleri almak arzusuyla birer canlı çiçek güzelliğinde uçuşan rengârenk böcekleri, zümrüt gibi örtü ile örtülü ve süslü geniş tabiat sahasını görür. Aheste aheste akan nehrin ahengini, güvercinlerin hu hularını, aşağı yukarı uçuşan kuşların cıvıltılarını, kekliklerin taşlıklarda kahkahalarla gülüştüklerini, güllerin gülümsedikleri zamanı bekleyen bülbüllerin namelerini işitirdi. Ancak insan zekâsına göre muhitinden etkileneceği, kabiliyeti derecesinde feyiz ve kemal kazanabileceği bir emri tabii olduğundan o vakitler tabiat ile şimdiki kadar hayattan zevk alacak bir kabiliyet elde edememişti. İnsanın güzel manzaralar, latif seslerden meydana gelen ruhları okşayan haller az çok aklının güçlenmesine yardım etti. Zirvesi karlarla örtülü dağların eteklerinde ağlaya ağlaya akan dereler, ah ü eninlerle geçen rüzgârlar, gök gürültüleri, gece uzaklarda parlayan şimşekler, öteye beriye çarpan yıldırımlar, karanlık gecelerde yanar dağlardan fırlayan maddeler. Bir yanardağlardan fırlayan volkanik maddelerin yaydığı kıvılcımlar, deniz dalgalarını kayalara çarpmasından meydana gelen sesler, yırtıcı hayvanların sesleri gibi insana hayatını muhafaza sebeplerini düşündürmeye (s.24) sevk eden kabiliyetlerde beyin faaliyetlerini tedbir almaya zorlamaktan geri durmadı.

Beşeriyetin bebeklik zamanı böyle doğuşlar, batışlar, şafaklar, şimşekler, güller, çiçekler içinde geçti. Bir taraftan bunların meydana getirdiği genişlemeler, ferahlıklar, arzular diğer taraftan korkular, tereddütler, üzüntüler gibi gelişen izlenimler beşerin düşüncesini bir halden diğer hale, bir âlemden diğer âleme nakil ve esir ede ede tabiatın şefkatli kucağında yetişerek olgunlaşmaktaydı. Tecrübeleri

yenilenmekte devamlı yukarıya doğru çekip götürmekte idi. İlk devirlere kadar çıkmaya ne hacet; bugün kudret elinin o bir mektep olan tabiatın bakış açımıza açmış olduğu feyizli sayfalardan idrak ve güzellik olan baharı göz önüne getirelim. O neşe yayan mevsim latif sabahında doğan güneşin nurlar yaydığını, o nurların eşyaya aksedişinden meydana gelen renkleri görmek, tecelliyâtı temaşa etmek insana ne kadar ferahlık verir. O feyizli sabah birazda şair olmak şartıyla ruha ne tesirler bırakır. Nereye gitsek önce den yüzünü görmeye hasret olduğun saklı bir tanıdığa tesadüf edeceksin. Neye baksan onu göreceksin zan olunur. Her yer onun nuruyla münevver (nurlu), her şey onun güzelliğinin hayaliyle gülümser her taraf bir sevinç rüzgârıyla kaplı, her şeyden hayat kokusu alınır. Her taraftan hoş sedalar gelir. Sahralar beyazlı, kırmızılı, mavili çiçeklerle kaplı yeşil bir kisveye bürünmüş yatıyor. Güller bülbülün güzellik ve aşka ait şarkılarını yumuşak bir tebessümle (s.25) dinliyor. Hülasa her şeyde bir aşinalık var hatta yalçın kayalar gibi en hırçın şeylerde bile bir cazibe bulunur. Birbirine en zıt en dargın kuvvetler arasında bile bir nevi mahremiyet hissedilir. Ağaçların ruhani bir rüzgârla titreyen yaprakları arasındaki hışıltılardan kulak kulağa bir fısıltı işitilir. Rüzgâr estikçe ağaçlar baş başa eğilerek anlaşılmaz bir lisanla gizli gizli bir şeyler söylüyor. Her şey bize anlaşılmayan bir his ile bir şeyler anlatmak istiyor zan olunur.

Yukarıdan aşağı aşağıdan yukarı uçarak ufuklara doğru uzaklaşan kış alayları ile uzaklarda yükselen bulutların arkasına düşüp gitmek arzusu gibi ruhumuzda birtakım arzular peyda oluyor. Gurup vakti yaklaşınca dağların etekleri uzun uzun gölgelerle esmerleşir. Güneş ışığını birazda başka yerleri tenvir (aydınlatma), bu hislerden diğer bir kısım beşerî feyizlendirmek üzere yavaş yavaş uzaklaşarak batı ufkunda mutat menziline çekildiği zaman eşya kurşun rengine benzer bir surete girer. Hafif bir tül gibi her tarafı kaplayan bu siyahi renk giderek koyulaşır, tedricen gözden kaybolur. O vakit âleme garip bir gariplik çöker. En sevimli şeylerden hatta letafetine tutkun olduğu o güzel güller, o renkli çiçekler arasında gulyabaniler çıkacak, güvenerek bastığı yerlerden yırtıcı şeyler zuhur ederek kendini bir çukura çekiverecek hayali ile her şeyden korkmaya başlar. Gece karanlığının mevcudata verdiği vahşet, vücudunu küçülte küçülte âdeta bir hayal (s.26) hükmünde bırakarak her şey söner, her şey mahvolur gider. Bu hiçlikler içinde o vakit bir varlığa sığınma hissi husule gelir. Yalnız o emniyetle karanlığın derinliklerine daldıkça semanın güzelliklerine

yükselen gözleri yükseklerde birçok lambalar yakılmaya başladığını görür. Karanlık geceleri farklı birer ışık ile aydınlatmakta olan, bazıları avizeler gibi küme küme toplanan, bazıları ayrı ayrı mesafelerde görünen bu semavi kandillerin ilahi manzarası ile kalbini yeniden bir sevinç kaplamaya başlar. Uzaklarda gelip geçen bulutlar arasında parlayan yıldızlara baktıkça evhâmın sıkıntıları azala azala kaybolursa da uzaklığını hesap etmeksizin tehlikeli bir arzu ile oralara doğru yükselmek, boşluğun tabakalarındaki hareketler arasında ömür sürmek ister. Bu geniş feza sahası içinde uçarak onları tutmak, bir takım semavi merhametli bakışlar ile kendine bakarak tebessüm ediyorlar zannı ile türlü düşüncelerini onlara anlatmak ister. Sevgilinin mekânı etrafında dönmek arzusuna benzer bir şevk ile o cilveli yıldızlara karşı içinde bir heves duyar. Ne çare ki oralara bulutlardan rengârenk teşekkül eden o seyyar dağlara, o gösterişli tepelere çıkmak, nurlarla dolmuş vadilere inmek değil, bir metre irtifaında bir yükselmeye bile müsaade etmeyecek bir tabii tesir altında bulunmaya mahkûm olduğunu düşünerek yalnız bunların latif ışıklarından dökülen ulvi nurlar semanın sahifelerinden hafızasına nakşettiği manzaralar şevk (s.27) veren letafetle tecelliye karışır. Bu suretle hayal ufkunda açılan daha geniş bir vahdet âlemi ve sonsuzluğun latif ruhani havası içinde bir müddet sermest ve sefa iken yapraklar arasında gizlenen ötücü kuşların neşeli ötüşleri ile sabahın dönüşünü müjdelediği vakit gözlerini açarak görür. Akşam gözünün önünden ayrılması ciheti ile bir daha göremeyeceğini tahayyül ettiği tabiat levhasını, bütün geçmiş hatıralarını iade ile beraber daha birçok latif hislerinin de ilave bir vaziyet almış duruyor.

Ruh veren rüzgârın aheste aheste yelkene dokunmasından husule gelen teranelerle seher vakti gözlerini açıp da doğu ufkunun hafif birer ışık esiri ile parlaklık saçtığını müşahede eden bir denizcinin gözünde ise bu hakikat daha açık bir surette tezahür eder. Semavi kandiller birer birer sönerken yelkenin latif gölgesi altından o akıp giden mesafelere göz atarak kâinatın nasıl bir feyiz kaynağı latif ışıklar içinde yüzdüğünü görmek, o dalgalanma hadisesini seyretmek insana ne hisler verir. Dalgaların kıyılara dokunmasından hâsıl olan ninnilerle uyumuş olan denizi hafif hafif ölçen nesim-i nevbahar (rüzgâr) uyandırmaya çalışıyor. Bağışlar gizli nefesleri ile heyecanını o yumuşak deniz aşk ve sevda gibi derinlerden harekete başlar. Aradan biraz zaman geçer geçmez o latif havanın meydana getirdiği titremeler beyaz beyaz

birtakım köpükler peyda ederek tedricen kabarır. Bu kabartılardan (s.28) gide gide dağlar kadar kabartılar vücuda gelir. Az bir müddet zarfında kazandığı şiddetten hâsıl olan şamatalar sahilde âlemin kulaklarında çınlar. Bu korkunç çınlamalar bir zaman devam ettikten sonra havanın tesiri ile sona ererek o karlı tepeler, o kararsız dağlar ufala ufala sükûnete dönerek deniz yavaş yavaş uykuya dalar. O şiddetler o birbirine karışmalar karşılaşmalar dalgaların yükselip birbirini takip etmesi hiçbir eser bırakmaksızın geçip gitti zannetmeyelim. Bu devam eden yansımalar İbn Arabi'nin arifane tarifi vechiyle serîu'l-hisab (hesabı çabuk gören), şedîdü'l-ikab (azabı şiddetli olan), azîzün-züntikam (intikam sahibi), rahîm (merhametli), gaffar (çok bağışlayan) gibi kahır ve lütfun tealluku (ilgili) hakkında birçok mefhumlar vücuda getirdi. Bu denizin, yalnız denizin değil uzaklarda yükselip giden yıldızların, bulut parçalarının, şafakların, seherlerin, küremizi aydınlatan güneşin, bütün bu güzel şeylerin ilk insanlarda uyandırdıkları manalar tabiatın başlangıç tesirinden teşekkül etmişti. Bunlar toplana toplana merkezden etrafa, etraftan merkeze doğru bir akış geliştirdi.

3.5 İlk Yaşam

İlk devirlere dönüp bakıldığında görülür ki insan vahşet vadisinde koşar iken güneş ve ayı bunların doğması ve batmasını, gecenin ve gündüzün değişmesini yaz ve bahar mevsimini rüzgârları ve bulutları, gök gürültüsü ve şimşeği, kar ve yağmuru, dağları, denizleri çeşitli nebatatı hayvanatın cinslerini görmekteydi. Tek ve tenha mesken ve yurt edindiği ormanlarda tek başına korku içinde yaşamaktaydı. Evet, o ay ve yıldızların gece yapraklar arasında döktükleri nurlar içinde yatarak yanında şelalelerin nameleri ile uyur, gece karanlığının gündüz aydınlığına dönmesini müjdeleyen güneşin doğuşunda kuşların ferahlık veren ötüşleri ile uyanırdı. Ağaç gölgeleri altında gezerek tabiatın hazırlamış olduğu meyve ve nebatatı, hayvanlardan kurtarabildiğini zevkle tutup yemekten, kim olursa olsun rast geldiği ile şehvetin telaşı içinde dağdan dağa, ormandan ormana gelişigüzel dolaşmaktan başka bir şey ile meşgul olmazdı. Hayır ve şerri meyil ve mizacı noktasından tayin ederek gerçek hayatını zarara sokan şeyler hakkında hiçbir fikir ve hiçbir zevk ahlakına bağlı değildi. Elem ve lezzetten başka eşya hakkında bir vasıtaya ihtiyaç duymuyordu. Şahsi heveslerine karşı iffet, vicdan ve zimmet gibi değerlerden de mahrum idi. İşte

birçok asırlar böylece tabii melekelerle yaşadılar. Sevk-i tabii (içgüdü) kanunları ile idare olundular.

Sevk-i tabii hayvanatın tabi olduğu bir usuldür. Koyunlara faydalı otları seçmelerini sağlayan, hayvanları birbirine musallat ederek zayıfını kuvvetlisine yem etmeye salahiyet veren, güvercinlere eşini sevdiren, kunduza sanat eseri kulübeler, karıncaya muntazam yuvalar, arıya mumdan altıgen haneler yaptıran bu tabii namus ki âlem medresesinin ilk muallimdir. Niyet ve gözleme bağlı olmayan bu tabii meleke ne kadar mükemmel olursa olsun insan için kâfi bir kuvvet değildi. Melekelerini takviye edecek ve geliştirecek başka bir vasıtaya ihtiyacı vardı. Bu ihtiyacını karşılayan şey kendi hafızası olmuştur. Bildiklerinin bir nevi defteri demek olan hafıza ki dikkatle tasarlanan şeylerin suretini saklamak kabiliyetine sahip bir akli melekedir. Bununla tabii olayların çoklukla tekrarlanmasından hâsıl olan tesirler toplanır. Vukuatın artması, tekrar müşahede ile akarsular kendi yatağından aldığı şekilde saklanırdı.

O vakitler insan daha ne olduğunu, tabii hadiselerin ne gibi hikmet ve sebeplere müstenit bulunduğunu bilmiyorsa da havada zuhur eden bulutlardan fırtına, fırtınadan kar veya yağmur geldiğini, gecenin gündüzü yazın baharı takip ettiğini. Senede birkaç kere gece ve gündüzün sayfalarının nöbetleşe açılıp kapandığını, sıcaklığın ve soğukluğun derecesini göre göre bunlar arasındaki uyumluluğun farkına varmakta, âlemin ahenk ve intizamı yani her şeyin usul üzerine cereyanı kendini günden güne uyandırmaktaydı. Bu kuvvetle kar, yağmur, soğuk, sıcak gibi tabii tesirlerden muhafaza için (s.31) iptida ağaçlar altına sonraları mağaralara çekilmesini, vahşi hayvanların şerrinden ağaçlar üzerine çıkmasını, taştan, ağaçtan silahlar tedarikini öğrendiler. Evvela yapraklarla sonra sonra ağaç lifleriyle, giderek hayvan derisi ile örtünmesini, yaz mevsiminin dağlar başında, kış günlerinin dereler içinde, körfez yerlerde geçirilmesi lüzumunu anlayarak idrak seviyesi derece derece yükseldi. Basitten karışığa, alışılmıştan çeşitliliğe intikal suretinde mesafe kat etmeye başladı. İlerlediği yolda başarısını temin eden araçlardan biri de lisan olmuştur. Gelişmesine esas olan bu beyan aracının yükselmesine büyük yardımı dokundu.

İnsanlar doğuyor bazıları doğar doğmaz, bazıları çocukluğunda, bazılar gençliğinde ölüyor, bir takımları da büyüyor. Bazı lisanlar da tıpkı insanlar gibi öylece zuhur eder

etmez ölüyor. Bazısı ilk devresini bitirerek ikinci devrinde diğer bir lisana dönüşüyor. Bazıları da çok manada kullanılan muhtelif kelimelerle zenginleşerek yükselir ve olgunlaşır. Bu değişiklik sadece lafızlara mahsus olmayıp manada da vuku bulur.

Gerçi hayvanlardan da bir takımı derilerini, bazıları kulak ve kuyruklarını, bazıları diğer azalarını hareket ve temas sureti ile hemcinslerine fiilen meramlarını anlatmakta, bir takımları da insanlar gibi tabii seslerini maksatlarını açıklamaya vasıta kılmakta iseler de bunların lisanları da akılları gibi sınırlı (s.32) bir daire dahilinde bulunduğundan bir türlü değişemez ve gelişme gösteremez. Bir kısım hayvanat saldırı halinde başka, müdafaa halinde başka, istek ve arzu halinde başka seslerle hissiyatını belli eder. Yine mümkün değil bu sesleri başka bir surete sokamazlar. Musiki sanatının hali hazır yükselişi ile beraber hanendelerin bile üslup ve edasına muvaffak olamayacakları doğuştan kabiliyet ile terennüm eden bülbüller halen tabii melekelerine bir şey ilave edemediler. Bu ise yaratılışlarına ait bir tabii noksandır. Bunlarda kazanılan akıl ile olgunlaşma kabiliyeti yoktur. Halbuki insanlar çağlayanların akış ahengi, kuşların teganni ve şevk terennümlerini taklit ederek aşk ve alakaya ait birtakım şarkılar tertip ederek gazeller, sevdiklerinin, evlat ve akrabalarının vefatından hâsıl olan üzüntülerini, güneş ve ayın doğup batmasından hasıl olan üzüntü ve infiallerini unutturmaya çare olacak mersiyeler uydururlar idi. Kahramanlarının cesareti ve hamasetini met etmek için kasideler düzenleyip terennüm ederler idi. İlk insanlar iptida dilsizler gibi özel işaretler aracılığı ile anlaşma yoluna giderek bir erkeği bıyığının uzunluğu, bir kadını saçının uzunluğu, bir atı yürüyüşü gibi tabii vasıflarını taklit ederek anlattılar. Temsil yoluyla meramın değişmesi usulüne-ki lisan-ı fiili yahut lisanı ameli denir. Bu lisan hayli zaman devam etti. Atı kişnemesini, kuzuyu melemesini, kediyi miyavlamasını, köpeği havlamasını (s.33) kurbağayı vakvakasını, suyu zemzemesini, gök gürültüsünü, şimşek parlamasını, yağmuru şırıltısını, rüzgârı uğultusunu, ağacı hışırtısını takliden anlatmaya başladılar.

İşaret ile işaret edilen arasında asli bir münasebet bulunduğu cihet ile bu lafızların taklit suretinde zikredilmesi ve işitilmesi derhal zihinde manalarının tesirini hâsıl ederek bu suretle seslerden kazanılan bir hayli tabii lügat vücuda gelmiştir. Kezalik

insanın elem ve infialini izhar eden ah, vah, of gibi zaruri seslerine tüf, üf gibi ihtiyari seslere, aksırması, öksürmesi, esnemesi gibi tabii davranışlarına da sesler birer isim olarak kullanılmaya başlanmış idi. Bu taklit devri birçok asırlar devam etti. Sesler maksut olan şeyin kendisine delaletten gide gide o şeyin yakın ve benzerine de delalet etmeye başladı. Bunların kullanılma şekli ihtiyaca göre karışarak itimat kabiliyeti de meydana getirerek bu sesler artık lafız denilebilecek bir hale gelmekte, başka bir değişle (bir mahrece dayanarak ağızdan çıkan ses) nahiv açısından tarifini şamil olabilecek bir mertebeyi bulmaktaydı. Basit seslerin manasının müstakil lafza delaleti devrinin başlangıcı olan, bu mantık devrinde henüz isim ile fiil arası ayrılmamış olduğundan bunlara ipucu ile hüküm olunur ve lafızları azlığı ciheti ile bir lafız (s.34) bazen isim ve bazen fiil, bazen de sıfat olarak kullanılırdı. Mesela ağız lafzı ağız, yüz, göz, burun, kulak, ayak, nazar, tekellüm gibi asıl manaya yakın birçok manalarda kullanılıyordu. Bu vakit daha cer harfleri, atıf harfleri ve sair edatlar, türetme sigâları vücuda gelmemiş idi. Bu cümleden okyanusun bazı adalarında kullanılan lügat henüz cinsi, mazi, istikbali, şimdiki zamanı tekili, çoğulu ayırt edecek edatlardan yoksundu. Sonradan bazı edalar ve harfler zuhur etmeye asırlar geçtikçe bazı isimler fiillere tahvil etmeye, cins, adet, türetme, sonra sonra ref, nasp, cer vücuda gelmeye başlayarak lügat da tedricen olgunlaştı.

Lisan olmasaydı henüz açılmadan solan goncalar gibi her türlü uzmanlığımız doğar doğmaz söner. Bilhassa tan olarak yerleşmemiş zihni varlıklarımız ne olduğu anlaşılmadan mahvolur giderdi.

Hissi varlıklarımız, kimyevi karışımlar nasıl birtakım tabii hisler vücuda getiriyorsa lafızların güzel tertibinde de bazı hisler vücuda gelerek insanlığa sihir gibi tesir eder. Bir edip bir nehri tasvir etse adeta akışının ahengini işitirsin. Şimşeğin çıkardığı ışıkla gözlerin kamaşır. Ruhunun derinliklerinden gelen evveliyetleri gök gürültülerinden müthiş bulursun. Hayal semalarından indirdiği yağmurlarla ıslanırsın. Kitabındaki olgunlaşmaya gelince malumdur ki nev-i beşer (insan) asıl (esasen) bir baba (s.35) ve bir anadan mütevellit, bittabi bir lisan ile mütekellim iken bunlar asırların geçmesi ile çoğalarak şube ve kabilelere ayrılmıştır. Sonra sonra aralarında zuhur eden muhalefet ve maişet saikası ile yeryüzünün muhtelif kıtalarına yayılarak lisanları çoğalmıştı. Evet ilk hallerinde aile halinde iken birlikte ve

birbirlerine yakın yerlerde bulunduklarından şifahen anlaşmaları mümkün olmakta idiyse de bir ağacın dalları yükseldikçe birbirinden uzaklaştıkları gibi bunlarda çoğaldıkça yeryüzünde yayılmaya, yekdiğerinin taarruzundan emin olmak için de takım takım uzak yerlere dağılmaya başladıkları zamanlar bazı fırkalar düşmanları tarafından duçar oldukları rahatsızlıkları yanlarında bulunmayan reislerine haber vermeye mecbur kaldıklarından maksatlarını bir yerden diğer yere nakledecek bir vasıta bulmaya muhtaç oldular. Bir şeyh kendinden memnun olduğu yahut düşmanı bulunduğu diğer şeyhe meramını nakletmek için düşünülecek vasıta bittabi rumuz kullanılmasından ibaret olacağına nazaran biri diğerinden memnun ise selamet niyetine işaret olmak üzere güvercin gönderir. Bunun hilafını tasavvur ederse yırtıcı bir hayvan göndermek suretiyle düşmanlığını ima etmesi lazım gelir ki onlar da böyle yapmakta idiler. Bu yoldaki muhabere usulü bazı vahşi kavimler arasında halen geçerlidir. Birçok kabilelerce de şimdiye kadar şekil ve sayısı muhtelif birtakım düğümler vasıtasıyla muhtelif manalar ifade kılınmakta hatta mahkeme sicilleri bazı yerlerde huyut-u muakkıde heyetinde muhafaza olunmaktadır. Kabilenin ileri gelenlerinden (s.36) birisini av esnasında Arslan telef etmiş olsaydı bu olay o civarda bulunan bir taş üzerine kanları akar bir insan ve üzerinde pençelerini açmış bir Arslan resmiyle tasvir edilir; bir hayvan yahut bir bitki anlatılmak istenirse suretleri aynen resm olunurdu. Zeval vaktinde dağdan inen eşkıya tarafından soyulmuş ve kendisi öldürülmüş bir şahıs hakkındaki hadise için eşkıya silahlı bir adam suretinde resmedilerek eşkıyanın sayısını anlatmak için birkaç nokta konulur. Bunların dağdan inmelerine işaret olarak kuş resmi yapılır, vakti anlatmak hususunda da bir daire çizilerek o dairenin üstünde gece yarısına işaret olmak üzere diğer bir küçük daire çizilirdi. Bu misalde silahlı adam düşmana açıkça delalet ederse de eşkıyanın dağdan inmesi manasına delaleti, göz ile su resminin gözyaşına, iki kapı arasında bir kulak resminin dinlemeye, kuş ile ağız resminin çağırmaya delaleti gibi bir manevi delalettir.

Bu anlatım usulü ilk insanlar arasında asırlarca devam etti. Fakat gittikçe çoğalarak kendilerini binlerce resim kullanmaya mecbur ettiğinden bir kısaltma yolu bulma çaresini düşündüler. Mesela silahlı adam suretiyle düşmanı kast etmekteler iken düşman kelimesinin baş harfi olan üstün harekeli ayın harfini alarak adüv (düşman), cebel (dağ) kelimesindeki üstün harekeli cim harfini alarak cebel kast ettiler.

Mısırlılar birebir resimleme usulünü uzun süre muhafaza etmişler ise (s.37) de bu yazıda devamları sadece benzerlikten sakınmak fikrine dayalı bir tedbirden ileri gelmişti. Olayların resimle anlatılması hususu tedricen gelişerek bunları kendilerine kolay gelecek şekilde tebdil edince zamanla bu resimlerin aslı unutularak bunlara delalet eden olaylar kullanılmaya başlandı. Sonra harekeler icat edildi. Bu harekeler kitabı en son ikmal eden bir icattır. Yazının en önemli kaynağı hiyeroglif yazısı olup birçok meşhur yazı bundan türemiştir.

Yazının aslında anlatılmak istenilene benzer ise de gurupların sureti her kavmin kendi takdir ve ıstılahına göre değişir. Ezcümle eski mısırlılar tarafından asa kuvvete, iki bacak harekete, insan şekli konuşmaya, küçük bir kuş şekli şerre delalette kullanılmaktaydı. Diğer mefhumlarda hep böyle birer işaret suretiyle gösterilmekte idi. Bu suretle devir zatiye devrinden manevi ve işaret devrine, ondan da harf ve hece devrine intikal ede ede eski yeni yüzlerce yazılar vücuda gelmiş. Bunlardan bir takımı maktu devrine geçerek tabii yolda devam etmiş iseler de bir haylisi bu devirler arasında zayi olmuş gitmişlerdir.

Konuşma ve yazışmaları gibi gıdaları da pek basit bir halde idi. Önceleri bitkilerle beslendiler. Ağaçlar altına çekildikleri zamanlarda bunların meyveleri ile beslenirler, yanlarından geçen nehrin yahut yakınlarında bulunan denizin kenarında gezerek gördükleri (s.38) balıkları vesaire su hayvanlarını ağaçlardan kırdıkları dallarla veya yerden kaldırdıkları taşlarla vurarak yerlerdi. Ateşin yakmasını öğrendiklerinde bunları pişirmeye de başladılar. Ateşin yanardağlarda gördükleri ateşten mi yoksa bazı maddelerin tutuştuğunu müşahede eylemiş olmalarından mı yahut bazı ağaç dallarının ve çakmak taşlarının birbirine sürtülmesinden zuhura gelen ateşten mi çıktığı bu tecrübenin ne zamana tesadüf etmiş bulunduğu anlaşılamadı. Tabii hayattan sanayi hayatına geçişlerine başlangıç olan şu büyük tecrübe büyük bir ehemmiyeti haizdir. Ekmek yapmak maddesi de cidden kadim olduğundan bu hususta da tarih tayini mümkün değil ise de herhalde ateşin keşfinden sonradır.

Gıdadan sonra insanın en ziyade muhtaç olduğu şeylerden birisi de mesken meselesidir. Hayvanlardan bazıları yırtıcı dişler, pençe, boynuz, gaga, insanlar ise keskin kalem vesaire gibi silahlar ile silahlanıp vuku bulacak taarruza bunlarla

müdafaa ettikleri bir kısmı süratle kaçtıkları, bunlardan kuşların uçtukları, hile yapmada fevkalade hassasiyet gösterdikleri halde insan bu gibi maddi yardımlardan mahrumdur. Timsah ve kaplumbağa gibi hayvanlar gayet kavi kemiklerle korunmuş, kuşlar, koyunlar, keçiler, kediler gibi bazıları da tepeden tırnağa kadar uzun tüylerle örtünmüş iken insan bilakis yumuşak bir deri içinde soğuk sıcak gibi her türlü tabii tesirlere maruzdur. Zayıf (s.39) yaratılışı icabı daimî bir meskene muhtaçtır. Bu cihetle her şeyden korkar. Kar ve yağmuru, rüzgârları görerek korkusundan ağaçlara sığınır. Gök gürültüsü işittiği zaman kendisini telef etmek isteyen bir müfteris (hırslı) geliyor zannıyla derhal ağaçlara koşarak dalları arasına girer yahut kayalar arkasında gizlenirdi. Ağaçlar arasında gezenler etraflarındaki kuşların yuvalarını temsilen dalları birbiri üzerine koyarak sivri ya da yaygın şekilde yuvalar yaparlar. Ağaçsız mahallerde bulunanlar da kayalara sığınarak mağaraları taş aralıklarını mesken tutarlar idi. Mağaraları olmayan yerlerde ise evvelce gördükleri aralıklara takliden meskenler inşa ederler ve taşları üst üste koyarak duvar yaparlar, sonra üzerine taş bindirerek dörtgen yahut buna yakın bir şekilde evler yaparlardı. Sonradan kavisler, köprüler gibi sair şekiller ile örnekler yapılmaya başlanmış zamanla binalara ait sanat eseri binalar vücuda gelmiştir.

İnsan giyinmeye ait ihtiyacını da en evvel araziye ait maddeler ile karşılamıştı. Yerden çamuru alır, toprağı su ile karıştırıp vücuduna sürerdi. O suretle bir dereceye kadar sıcaktan, soğuktan, sineklerden kendisini korumaya çalıştı. Halen bazı vahşi kabileler çamuru diğer bazı maddelerle karıştırıp bununla vücutlarını kapatmakta çamurlarla yüzlerine ve göğüslerine muhtelif şekillerde bir takım (s.40) nakışlar yapmaktadırlar. Bir müddet sonra bu toprak elbiseler terk edilerek ağaçlardan kopardıkları dallarla yahut büyük yapraklarla örtünmeye başladı ki Brezilya'da bulunan bir kısım ahalinin gömlek ağacı kabuklarıyla örtünmeleri bu hali teyit edecek örneklerdendir. Hayatını uzlette geçirmek isteyen Brahmiler'ce ağaç kabuğundan elbise giymek de kadim kitaplarına göre farzdır. Sonra sonra insanoğlu kudret kazanarak silah tedariki ile hayvanlara galip gelince, telef ettikleri hayvanların etini yemeğe, derisini giymeye başladılar. Dış tesirlere karşı her şeyden ziyade mukavemet eden bu tabii libas tedricen genelleşmiş, giderek dikicilik ve dokuyuculuk usulleri de yaygınlaşarak bu kısım ihtiyaçları da tamamlanmıştı.

İlk insanların geçim sadeliği ile asrımızın gelişmişliği arasındaki mesafeleri tasavvur etmek insanın mahiyetindeki harikalığı ispat eder

3.6 Toplumsal Eğilimler

Âlemde her şey şahsi bir şevk ile daima (insanın) nefsinin merkezi etrafında dolaşır. Bu devir o şeyin münferiden kendisinin meyli demektir. Eskiler de eşyayı oluşturan kısımlarda bunun varlığına kanaat getirmiş hatta cazibeyi şahsi sevginin maddi bir keyfiyeti olarak kabul etmişti. Söz konusu meyilden başka diğerleriyle olan alakasının (s.41) güzelce muhafazası için de başkalarının merkezi etrafında dolaşmak yani kendi menfaati için diğerinin menfaatini sevmek, kendi meyli için diğerlerinin de meyline hizmet etmek mecburiyetinin de bulunur. Bu suretle münferit zati sevgisi bir müşterek sevgiyi husule getirir.

Bu meyil ile bencilliği yayılarak meyilden muhabbete, muhabbetten şefkate ve kardeşliğe, kardeşlikten yardımlaşmaya, yardımlaşmadan adalet ve takvaya, ondan vazife tayinine dönüşerek ve tekemmül ederek gittikçe şahsiyetten uzaklaşır. Kendine meylettiği şeylerle hayatı (düşünceleri) katlanır. Diğerlerinin saadeti ile sevinecek bir dereceye ulaşınca artık kuvvet ve idraki haiz bir topluluk vücut bulmuş olur.

Kendi nefsini sevmesine nefis sevgisi, bir şahsa meyletmesine muhabbet denir. Bu meyil evlat ve ebeveyn ve kardeşler gibi birçok şahsa şamil olursa şefkat ve merhamet, bir cemaate tealluk ederse ırkçılık, bir millete ait bulunursa milliyetçilik, bütün insanlığa ait olursa insaniyet denir.

İnsan ilk devirlerde zati sevgi sebebiyle her şeyden korkar, diğerlerinin düşmanlığından gayet ile sakınırdı. Kendini korumak düşüncesinin sebep olduğu selamet meyli insanın ilk tabii namusudur. Bazıları tasallut ve galip gelme meylinin selamet meylinden evvel olduğunu iddia ederler ise de nefsini muhafaza basit bir histir. Diğerine tecavüz karışık meyillerden evvel olmak lazım gelir.

Menfaati muhafaza için gerekli vasıtaları hazırlamak mecburiyeti de (s.43) ikinci bir namus meydana çıkarmıştır ki oda mesai ihtiyacı namusudur. Üçüncüsü de diğer çeşitleri ile birlikte yaşamaya olan meyilden ibarettir.

Bazı ulema insanoğlu yekdiğerinin noksanını istemek, biri diğerinden huy itibariyle nefret etmek yaratılışına malik olduğundan hariçten gelecek zarara el birliği ile müdafa etmek ihtiyacını duyar. Bazıları biri diğerine kuvvetle galebe etmek suretiyle esaret gibi galip ile mağlüp arasında oluşan galibiyet hükmünün temin ettiği tesiri hisseder. Bazıları bir babanın evladı olmak suretiyle aralarındaki kardeşlik bağının gerektirdiği muhabbeti ve bu muhabbetin meydana getirdiği asabiyetle babaları başka olan muhtelif babalardan mütevellit nefret üzerine aralarında zıddıyet bulunan veya akrabalık bağları daha uzak olan kişilere vuku bulan galebenin temin ettiği kuvveti esas alır. Bazıları nesep bağı ile kız ve erkek evladın nesilleri arasındaki münasebet tezahürünü esas sayar. Bazıları fertleri bir araya getiren ilk reisin diğerine galip gelerek bu sayede elde ettikleri menfaati, bazıları hasmına galip gelme veya müdafa için fertler arasında vukua gelen anlaşmazlık ve sözleşmeleri, bazıları ortak ev ve şehri, bazıları uyumluluk ve terbiye ile ortak lisanı topluluğun esası kabul ederler. Bazıları yekdiyerinin beka ve seadet haline ait hukuk ve eşitlik vazifesine riayet etmek şartıyla fertlerin yekdiğeri ile yahut fertler ile heyet arasında kurulan zımni anlaşmayı birliğin temeli sayarlar. (s.43)

Ancak cisimlerin aynı cevherden meydana geldiğini icap eden ferdi cazibe ki insanlar arasında zati sevgi tabir olunan ve hakikatte bir şeyin meylinden ibaret bulunan bir baş irtibattır. Bu irtibat en evvel bir erkekle bir kadın arasında zuhur ederek bunlar arasındaki karşılıklı meylin gerektirdiği birleşmeden evlat vücuda geldi. Evladın ebeveynine intisabından teşekkül eden aile efradı arasında hürmet ve şefkat gibi birtakım kurallar doğar. Eşler birbirine, evlat ebeveynine, ebeveyn evlat ve afadına, kardeş kardeşine, diğer fertler aile, kavim ve kabilesine hep bu ihsas ve intisabın gerektirdiği rabıtalar ile bağlı kaldı ve bu münasebetler asra göre değişerek ve genişleyerek insanoğlu birer ortak merkez etrafında toplandı.

Vaktiyle Eflatun ve Aristo hükümeti birçok başlı hayvana benzetmişler idi. Bu benzetme asırlarca mecâzi olarak devam etti. Bir asır evvel bu benzetme kıyasi bir

kaide hükmüne girdi. Sonradan bir vücudun uzuvlarını teşkil eden ferdi cevherlerde mevcut bulunan sözlü kurallar o cisimde mevcut kanunun aynı olduğu tahakkuk etmesi üzerine iştimai heyet hayat sahibi bir cismin tabii vasfı gibi tarif edilmeye başlanmış bugün ilim, medeniyet ve millet, ilim, hayat bahsi ile birleşmiştir.

İhyada neşv ki onda meydana gelen değişiklikten ibarettir. Bu değişiklik tabii bir halde olmadıkça değişmesini temin etmeyeceği gibi toplumun varlığı da sosyal olayların tabii namusa muvafık (s.44) bir mecrada cereyan etmedikçe yükselmenin gerçekleşmesi mümkün değildir. Bazıları medeniyetin yükselmesinin zaruri olduğunu iddia etmekte iseler de toplumsal yükselme ancak özel şartlar dâhilinde vücuda gelebilir. Çünkü nebatad da büyüme bir hayvan cinsinde hayati faaliyetler tabiatı asliyeleri ve yaratılışlarının tabi bulunduğu bir usule bağlıdır. Bu kâinatta geçerli değişmeyen bir sünnetüllahtır.

Medeniyetin tekâmül sayfalarına göz gezdirirsek görülür ki insanlığın tabiatı gereğine isnat etmeyen hiçbir hükümet devam edemedi. Fertler için bir gerçek var ise oda onların kavi ve yeteneklerine dayalı olduğundan bunlara muvafık bir hükümet şekli vücuda getiremeyen hiçbir cemiyet medeni hasletlerini göstermeye muvaffak olamaz. Çünkü gerçek bir hükumet gerçek bir kanundan çıkar. Binaenaleyh yürürlükteki kanunların esasının insanların temayüllerine göre olması lazım gelir.

Ancak insanlığın meyillerinin tamamı toplumun gayesine hizmetçi olamaz. Meyil selamet ve topluma karşı insanın birde öfke kuvveti saadet hayatını kendi şahsi menfaatlerinde araması, şehvetlerine mağlup bulunması gibi halleri de vardır. Bundan başka davranışları farklı, fikirleri açık, bir anda bin türlü ihtirasa müptela bunca insandan birinin zararından diğerinin zarar görmemesini, birinin faydasından diğerinin faydalanmasını temin edecek, zayıfı kuvvetli derecesine çıkarabilecek bir medeni kabiliyet vücuda (s.45) getirmek için güzel meyillerini himaye, melekelerini takviye etmek icap eder.

Her meyil tabii bir hak değildir. Tabii hukuk yalnız gerçek kanunun ihdas ettiği bir şeydir. Bu cihetle hükümet fertlerin her çeşit temayülünü tanımak vazifesi ile mükellef olamaz. Herkesin kendi saadetini aramaya tabii bir meyli vardır. Buna

kimse mâni olamayacağından bu husustaki hareketinde serbest bulunması fertlerin bir hakkı ise de saadetini hoşlanmadığı bir adamı öldürmekte arayanları da hükümet meneder.

Toplum fertlerinin hükumetten isteyeceği bir hak var ise oda başkalarının hareketlerinden ve hükumetin kötü muamelesinden emin olması ve kimseye zarar verecek işleri işlemesi ve istediği şeyleri düşünmesi gibi gerçek kanunun bahşettiği haklara müstenit olmalıdır.

Fertlerden birinin bir şeye hakkımdır demesi o şeyin başkasının da hakkı olduğunu tanımasına bağlıdır. Çünkü her hak bir vazifeye karşılık kazanılır. Kanun bir şahsı bir arazi parçasına sahip olmaktan men ederse icap eder ki o şahıstan başkasını da o araziye yanaştırmasın. Kezalik birine bir memuriyet verirse diğerlerine onun tanınmasını da emretmelidir.

Yürürlükteki kanunlar zaman zaman değişir. Bu medeni toplumların vazgeçilmez bir ihtiyacıdır. İnsanlığın tabii hakları ise insanların yaptığı (s.46) kanunlar gibi asla değişmez. Yürürlükteki kanunlarda vukua gelen değişiklik de toplum fertlerinin kabiliyetine ait gerçek sebeplere bağlı olmalı. Bir uzvun neşfü nemasını temin eden değişiklik gerçek mecrasında vukua geldiği gibi fertler arasında icra olunacak değişiklikler de tabii şartlar dâhilinde vuku bulmalıdır ki muhit birdenbire değişmesin. Her şeyde değişiklik tehlikeyi gerektireceğinden bir takım tehlike vukua gelmemek için bu konuda riayet edilecek bir şey varsa oda yaratılış esasları dâhilinde basit olan asıldan karmaşık olan türetmelere doğru yürümek, kanunların tekâmülü dairesinde merkez ile çevre arasında mevcut tabii gerekliliği güzel idare eylemektir.

Eski milletler gibi ahalinin yiyeceğine, içeceğine, kıyafetine ve ne gibi sanatla iştigal edeceğine dair kanun yapılması caiz olamaz. Halkın hayat tarzı tamamen müdahaleden korunmuş olmalı. Emniyet ve asayişle ilgili olmayan diğer ihtiyaçlar da büsbütün halkın basiretine terk olunmalıdır.

3.7 Kadim Kanunlar

Arkadyalılar (eski Yunanistan'da Mora Yarımadası'nın 'Peloponnesos' orta kesiminde dağlık bir bölgenin adı) sair Yunanlılardan ziyade haşin tabiata malik olduklarından bütün fikir ve emelleri harbe matuf idi. Bu cihetle ahali vaktinin çoğunu askeri eğitim, harp talim ve tecrübesi ile geçirerek ahlaki terbiye hususuna riayet etmezlerdi. (s.47) Haşin tabiatlarının değişmesi için Eflatun bunların bir taraftan resmi hayat tarzlarının devamına mecbur tutulmasını, diğer taraftan musiki ile iştigallerini tensip etti. Aristo da sonradan musikinin insan tabiatına tesirinden bahsetmişti. Aristo'ya göre sanat erbabı vatandaştan sayılmaz. Ziraat değersiz görülen mesleklerden, ticarette vatanın şanına uygun görülmezdi. Bu sıra Yunanlılar köle ve yabancı çalıştırmak zorunda kaldılar. Eflatun ticaretle meşgul olanların kanunen ceza görmesine bile lüzum göstermişti.

Spartalıların (Antik Yunanistan'ın Lakonya bölgesinde bir şehir devleti) "fakir ve zengin sözleri örterek kalmak için mevcut arazi herkese eşit şekilde dağıtılacak, altın ve gümüş ile ticaret sefalet olduğundan demir para basılacak, insanın yaşamasına faydası olmayan tezyinat men ve iptal olunacak, zayıf bünyeli olarak dünyaya gelen çocukların vatanın selametine bir faydası olmayacağından telef edilip kuvvetli olarak doğan çocuklar cumhuriyet tarafından alınarak sütannelere verilecek, yedi yaşına girince mekteplere gönderilecek, büyüdükten sonra talimhanelerde eziyet ve meşakkat ve cesarete alıştırılacak, savaş, hile ve oyunlarını öğrenmek için herkes çalmaya izinli bulunacak, çalarken yakalandığı halde cezalandırılacak, herkes mal ve servet bakımından diğerleri ile müşterek bulunacağı cihetle akşam yemeğini birlikte yiyecek" gibi salahiyet dışı bazı hükümleri havi, Atinalıların solon kanunu da "beldenin zenginlerinin (s.48) fukara ahaliyi minnet altında tutmak için ödünç verdikleri meblağlar tamamen af olunacak, eşrafa verilen ayrıcalıklar imha olunarak ahali mevcut durumlarına göre dört sınıfa ayrılacak, hükümdarlar ile soylular ve ümeradan sonra beş yüz kile tohum ekebilenler üçüncü, bunlara çiftçilik eden fukara ahali dördüncü sınıf itibar edilerek ordu efradı ikinci sınıftan teşkil olunacak, lüzumunda on sekiz yaşından altmış yaşına kadar herkes asker olacak, senato azasından biri sarhoş olarak görülürse derhal katledilecek, hâkimler, senato azasından biri aleyhine ahaliden altı bin kişi dava açarsa o hâkim veya aza on sene

müddetle sürgün olunacak, malı olmayanlar devlet hizmetinde istihdam olunmayacak, efendilerine ihanet eden hizmetkârlara ve malını boş yere harcayanlara başkalarına ibret için damga vurulacak" gibi garip fıkraları ihtiva ediyordu. Milattan altı yüz sene evvel yaptıkları Dragon kanunu da özürsüz işsiz güçsüz gezenleri, bahçelerden ot ve meyve çalanları idam ederlerdi. Bu cumhuriyetler ne derece sert ve sade bir siyaseti uygulamışlarsa Çin'in konfüşü (Konfüçyüs) konunu da aşağıdaki (hükümdar ile tebaa, pederle evlat, zevç ile zevce arasında geçerli olan kaide ve adabı icra ile beraber aşağıda yazılı beş maddeyi ifa eylediğimiz halde kanun koyucu olan ve akıl ve hikmetle donanmış bulunan geçmiş büyüklerimizin eserine uymuş oluruz.

Cenab-ı hak, varlığın aslı (s.49) ve eşyanın menşei olup bütün varlıklar kendisinden zuhur etmiştir. Büyüklerimiz ve ecdadımız ondan mütevellit oldukları gibi kendileri de zürriyetlerini valit olmuşlardır. Binana aleyh insanın en mühim vazifesi ecdadına teşekkür ve duadır. Birinci madde insaniyet yani ayırmaksızın hemcinsimiz olanlara merhamet ve şefkati bol tutmaktır. İkinci madde adalet yani fertlerden hiçbirine diğerinden fazla müsaade göstermeyip herkesin müstahak olduğu şeyi vermek. Üçüncü madde geçerli olan dini kurallara uymak olup buda milleti teşkil eden fertlerin hayat tarzı aynı tertip üzere olmak ve istirahat ve meşakkatte müşterek bulunmak. Dördüncü madde istikamet yani kalbi selim sahibi olarak her şeyin doğrusunu aramak ve hiç kimseyi aldatmamak. Beşinci madde sadakat. İnsan her zaman itimatlı davranıp söz ve fiilinde bir takım riya ve sahtekârlık içinde olmamak) ahlaki fıkralarının delaleti veçhile Çin'de edebi ve ahlaki bir idare tesis eylemişti. Eski Mısır kanunlarında ise yalan yere yemin edenler katl olunur, bir diğerini katlederken hazır bulunup da yardım etmeyenler ve katili ihbardan sakınanlar üç gün aç bırakılıp sonra kamçı ile dövülürdü. Düşmana casusluk edenlerin dili ve sahte kile ve terazi ve mühür imal edenler ve kullananların kolu kesilirdi. Medyunun (borçlu) bütün eşyası alacaklıya verilip (s.50) kendisi hizmet-i askeriyeye alınır idi. Yolculuk esnasında gençler ihtiyarların önlerinden geçemezler, birbirine rast geldiklerinde boyunlarını bükerek iki ellerini yanlarına salıverirler idi. Herkes mevtasının mumyalanmış cesedini rehin vererek borçlanabilir fakat borcunu ödemedikçe cesedini kurtaramazdı. Yani o cesedi definden mahrum kalırdı. Esir ve yabancı istihdamı asilzadeler ve eşrafa münhasırdı. Putperest olan ahali birden çok kadın

alabilir ve kız kardeşiyle evlenen şerefli sayılırdı. Fakat kâhinler birden fazla evlenemezdi. Hükümdarın vefatında cenazesi halkın huzuruna çıkarılarak adalet görevini ifa edip etmediği sorularak aklanmadıkça defni gerçekleştirilmezdi. Hükümdarın yiyip içtiklerinin cins ve miktarı sınırlı ve gündüzleri ne gibi işlerle iştigal edeceği tayin olunurdu. Şöyle ki hükümdar olan zat her gün güneşin doğuşundan başlayarak devlet işlerine ait evrakı okuyup kararını üzerine not ve işaret eder. Sonra vükela ve saray halkı ile beraber ibadethaneye gider ve dönüşünde diyanet, ahlak ve hükümet idaresine dair müzakereler icra olunur ve müteakiben otuz büyük beldeden seçilerek gelen hukemâdan mürekkep mahkemeye başkanlık ettikten sonra akşama kadar da askerî talim ile meşgul bulunurdu. Büyük ziyafetlerde ölüm halini hatırlamak amacıyla sofranın ortasında bir insan (s.51) başı bulundurmak da âdetlerindendi. Mısırlıların Amasisi kanununda ahali her sene ne suretle geçindiğini hükümete bildirmeğe mecbur olduklarından maişetini kendi kazancıyla temin ettiğini ispat edemeyen miskin ve tembellerin dünyada kalması caiz görülmeyerek idam edilirlerdi.

İranlıların Keykubad kanunlarında da ahali izinsiz olarak şâhın huzuruna çıkamazdı. Ahalinin şâhın yüzüne bakması, vükela ve ümerânın şâhın huzurunda gülmesi yasaktı.

Romalıların da samvir kanununca hırsızlık esnasında kendisini korumaya çalışan hırsızlar yakalandıkları anda katl olunurlar, buğday harmanını ateşe verenler bağlı olarak darp edildikten sonra yakılarak idam edilirlerdi. Yalan şahitlerle suçu sabit olan hâkimler de bir uçurumdan atılarak itlaf ve idam olunurdu. Gerek bu kanunlar ve gerekse diğer eski kanunlar bunun gibi ifrat ve tefritten hâli kalmadığından sosyal hayatın düzenlenmesine bihakkın hizmetleri mümkün olmadı. İnsanda sosyal hayattan kopuk birtakım meyiller var ki bu meyillere tabiî kanun denilir. Buna uygun olmayan kanunlar sosyal düzeni temin etmekten uzaktır. Tabiî kanunların vâzıı Cenab-ı Haktır. Bunu tabiata isnat etmek ise mecazdır. Kanun da tabiatın iradesine benzetilmiştir.

3.8 Ahlâk-ı Beşeriye

Ahlak ki mümkün olan saadet derecesine ulaşmak için insan davranışlarını tanzim etmekten ibarettir. Kaynağı marifet-i ilahiyedir (Allah'ı bilmektir). İradeye sahip olmaya kuvvet, şehvet ve hevâya galibiyete iffet denildiği gibi insanoğluna muhabbet mefhumuna da adalet denilir. Bunlar da ahlakın önemli bir kısmı olup diğer faziletler bu usulün teferruatıdır. Bunlardan birincisi dinin, ikincisi ve üçüncüsü nefsin, dördüncüsü de sosyolojinin konusudur.

Ahlaki hakikatler ilk olarak peygamberlerin kalplerinden doğmuştu. Sonradan bu esaslar üzerine aklî muhakemeler cereyan etmeğe başladı. Eşyanın hakikati, ilmin konuları gibi ahlakın istinat ettiği asıl fiiller meselesi de bahis meydanına konularak bunun mastar ve membaına dair hükemâ arasında birçok tartışma yapıldı.

Bir kısım hukemâ insan davranışlarının esasını menfaat itibar ederek iradeyi inkâr ettiler. "İnsanın aklî ve doğuştan gelen melekeleri tabiatın meyve ve neticesidir. Tabiî kabiliyet, akıl, meyiller, ahlak denilen şeyler insana âbâ ve ecdadından irsen intikal eder. Mamafih "talim ve terbiyenin, siyasi ve içtimai hallerin ve geleneklerin, iklim ve memleketin de tesiri vardır" dedikten sonra "sıhhat ve hastalık, fakirlik ve zenginlik, saadet ve zaruret gibi tesirlerin hükmü altında çaresiz kalan insanda başkaca sınırsız bir hürriyet ve sınırsız temyiz kuvveti (s.53) aramak abestir. Sırf (bir şeyden etkilenmemiş) hayır ve şer yoktur. Bir fiilin faydası olursa hayır, faydası olmazsa şerdir" dediler. Umumî menfaati edebin merkezi kabul eden bu kısım hukemâ, asıl menfaati beyan sırasında da derler ki "insan lezzet ve elem mahalli olarak yaratıldı. Bütün davranışlarımız bundan doğmuştur. Menfaat makul (mantık) manasında bir lafızdır. Makul ise bir şeyde bir özelliktir ki o özellikle hayrı celp yahut şerri def' ederiz. Hayr lezzet veya lezzetin sebebi olduğu gibi şer de elem yahut elemin sebebidir. Bir şey hayır olmak için o şey halkın rahatını, beka ve saadet halini sağlamalı. Lezzet ve elemi, fakiri ve zengini, büyüğü, küçüğü, cahili, âlimi hissetmelidir." His demekten maksatları ise insanın duyular ile algıladığı lezzetler ve elemlerdir. Bunlara göre ilim, insanların menfaatine hizmet edecek hayrı idrak etmek, fen ise o hayra sebep olacak vesileleri icat yolunu bilmekten ibarettir.

Menfaatçilerin mezhebine göre fazilet hayır, rezilet şer sayılmaz. Manevî hayır mutlaka hissî bir hayrı gerektirmeli, manevî şer de hissî bir zarara bağlı bulunmalıdır. Vaktiyle Epikür de bir şeyin hayır sayılması için mutlaka onda bir lezzet olmalı, şer de hissî bir elemi ihtiva etmelidir diyerek lezzet ve elemi insan davranışlarına esas itibar ederdi.

Diğer bir kısım hukemâ "ahlak akla dayalı olmazsa ve insanın davranışlarında iradesi bulunmazsa hareketlerinde mecbur bulunması, adalet ve zulüm (s.54) gibi fazilet ve reziletin bir arada zikredilmesi gerekirdi. Hükümetin artık kanun koymak suretiyle hiç kimseye ceza vermeye salahiyeti olamaz. İnsanın sahih olmayan temayüllerini (havasını) değiştirecek ve ıslah edecek bir irade hassası vardır. Akıl kuvveti z galebe ederse fiili hayır olur, galebe edemezse şerdir. Buraları ise idrak ve irade ile idare ve muhafaza olunur" derler. İnsanın aklen bir sırrı saklaması lüzumunu idrak eylemesi gibi hayrın başlangıcını bildiğini de ilaveten beyan ederlerdi.

Bazıları da his ve aklın merkezinin edep ve fiiller olduğunu beyan ederek "insan salih olarak doğdu, hayra ait birtakım hisler ve iradelere sahip olarak yaratılmıştır. Çocuklarda bile talim ve terbiyeden evvel bir edep mürşidi (zamir) vardır. Bu kuvvetle güzel ve çirkin davranışları ve bunların yapılıp yapılmaması gerektiğini fark edebilirler. Hiss-i zamiri ve akıl gibi insanı iğfal etmez, daima hakka ve vazifeye yönlendiren bir iç tembih mekanizmasıdır" derler. Vicdan ehline göre zatî şuur başkasından bir şey beklemez. Bu mezhep erbabı, bu şey iyidir çünkü beğendim, meylettim. Bu şey fenadır çünkü beğenmedim, nefret ettim diyerek iç inancını sağlam bir hüküm istinaf ve temyiz kabul etmez, kesin bir hüküm addederler ve yine derler ki "biz şaşarız o kavmin haline ki ahmaklık ve hislerine güvenerek insanlar için kanun koymaya kalkışırlar".

Vicdan ehlinden bazıları da edep merkezini mecburîdir (s.55) derler ve bu mecburiyeti insanların bazısı bazısına gücendirmekte ortak olması ile vasıflandırırlar da derler ki "bilcümle mevcudat hislerinde ortaktır. Bir serçe bir daldan diğer dala konmak ile mutlu oluyor, biz de onun mutluluğundan sevinç duyarız. Kalbimizi cezp eden şu hal güzel, nefretimize sebep olan şeyler de çirkindir. İnsanda hayrın bir başlangıcı vardır. Bu başlangıç hak, vazife, adalet, muhabbet, merhamet ve saireyi

ihtiva eden ortak bir hassadır ki bilumum beşeriye fıtratında mevcuttur. Ancak insanın hayatının muhafazası bakımından herkes aynı seviyede olamayacağından dolayı bu hususiaki hakikatler peygamberân-ı kirâm vasıtasıyla tebliğ buyurulmuştur". İşte bizâtihi kaim olan bu umumi his asla değişmez bir hak, tabiî bir adalettir ki hukuk-i insaniye yahut tabiî kanunlar bunlardan teşekkül eder. Tabiî kanunlar Cenab-ı hakkın bir iradesi olup tabiata istinadı mecazidir. Kanun ise herkesin anlayabileceği bir şey demektir. Yoksa tabiatın yazılı kanunu var demek değildir. Hak ise makul addettiğimiz fikirler nev'indendir. Yürürlükteki kanunlar insanın medenî melekelerini takviye, gayrı tabii emellerini men etmek içindir. İnsanlar menfaatlerini fehim ve idrak etmek hususunda çok defa hata ettiğinden bir kanun ister ki açıklığa bakış ve davranışları takip suretiyle herkes hilkat dairesine ve tabiata irca etsin, tabiî hudutları beklesin.

Ruhbaniyet lezzet ve elemi fiillerin merkezi zanneden nefiyyûn mezhebinin (s.56) zıddıdır. Bunlar hislere elem veren her ameli günahtan sayarak fazilet lezzetlerin harmanından ibarettir derler. Lezzetleri azaltan her şeyi güzel, bunu azaltan her şeyi çirkin göstererek elemi dahi hayrın sınıflarından bir parça itibar ederler. Bazı hukemâ menfaat mesleği ile ruhbaniyet arasında bir orta yol tutturarak lezzeti mutlak surette zarar addetmediler. Bazı lezzetleri bazısından üstün görmek suretiyle hırsızlık ve zina gibi fesat ve alçaklığa delalet eden lezzetleri kötü kabul etmeyerek ahlak ve kanunun tasdik eylediği iffet, istikamet, şeref, kemal, muamelede adalet dairesinde tecviz eylediler (uygun gördüler).

3.9 Nefretin Sebepleri

Meyl meselesi yukarıda geçtiği üzere tabiî sebeplere müstenit bir esastır. Nefret ise sonradan arız olan aşağıdaki bazı sebeplere müstenit nefsi bir elem demektir: Korku hissi insanın yaratılışından ve hünsâ-yi müşkil gibi nadir tesadüf edilen şeylerden sakınır. Bazı hayvanlardan ikrah da görünüşlerinin kerihliğinden ileri gelmiştir.

Sözünde ve hareketinde başarılı olamamak: bu hâl ilminin ve malumatının yetersizliğinden dolayı kendisine güvenemiyor zannıyla üzülmekten ibarettir. (s.57)

Karar vermekte tereddüt: yani başkasının fikrini kabul etmekte kararsız kalmak.

Genel inançlara muhalif bulunmak mülahazasıyla sıkılmak.

Haset ki başkasında bir nimet görmekle kendisini yetersiz zannetmek ve bilahare kendisindeki nimetin lezzetini unutmak. Bu üzüntüye karşı ahlak bir taraftan bunları yasaklarken nefret tohumunu kalbinden çıkarmaya, diğer taraftan bu tesirlere muhalif bulunan diğer tesirleri emretmek suretiyle temizlik ve ıslaha çalışır. Bu cihetle ahlaki hükümlerden bir kısmını istenmeyen huyların yasaklanmasına, diğer bir kısmını da hatırdan çıkarmak suretiyle meyillere ait görürüz.

3.10 Basit Lezzetler

Biri diğerine yakın olmamak şartıyla şahsî lezzetler yani zevk lezzeti: Koku lezzeti, göz lezzeti, kulak lezzeti, dokunma lezzeti

Varlık lezzeti

Maharet lezzeti: Ney çalan, işitme lezzetinden başka kendisinde bir maharet lezzeti de hisseder.

Muhabbet lezzeti: Biri diğerine ihtiyacı olduğunda yardım edeceğine güvenmek lezzeti

Dostunun hüsn-i hâline itimattan meydana gelen inşirah (ferahlık) lezzeti (s.58)

Saltanat lezzeti

Takva lezzeti

Merhamet ve insaniyet lezzeti

Şemâtât lezzeti: düşmanını bir eleme müptela görmek.

Zekâ lezzeti: Aklî melekelerinin kullanılmasından meydana gelen lezzet

Zâkire (hâtıra) lezzeti: geçmiş hadiselerin bir tertip dairesinde hikâye edilmesinden meydana gelen lezzet

Tahîl lezzeti: Mâzinin hatırlanmasından meydana gelen lezzet.

Emel lezzeti

Te'lif (ülfet) lezzeti

Tahfif lezzeti: Bir meşakkatin kalkması veya azalması zamanındaki lezzet

İşte bunlar lezzetlerimizin cümlesidir ki bazen birbiriyle birleşirler, bazen kaynaşarak birbirlerinin yerlerini alırlar. Bir bahçenin seyrinden dolayı meydana gelen lezzet birçok lezzetin birleşmesinden meydana gelmiştir. Göz birçok ağacın güzelliğini görmekle, burun nefis kokular almakla, kulak kuş seslerini ve suların tegannisini ve kuşların ahengini dinlemekle ferahlar. Cisim bunlarla rahata ererek kan dolaşımı rahatladığı gibi nefis de ferahlık bahşeden bu varlıkların verdiği tefekkür şevki ile kâinatın yaratıcısına doğru yükselir. (s.59)

3.11 Basit Elemler

Elem-i hirmân (nasipsizlik). Lezzeti kaybetmek elemi: bu da üç suretle olur: (1) husûlünü arzu ettiği şeyin vücuda gelmemesinden korkmak, (2) husûlüne ümit var olduğu bir şeyden birdenbire ümidi kesilmek, (3) kendisinde kalacağından emin olduğu bir lezzetin kaybolmasından husûle gelen hasret elemi

Havâs elemi. Bu da açlık elemi, susuzluk elemi, zevk elemi, koku elemi, dokunma elemi, nazar elemi, duyma elemi gibi birçok nev'e ayrılır.

Tasavvur elemi

Buğz elemi

Hakaret elemi: bir şahsa diğerleri tarafından bulunduğu mevkiden düşürmek maksadıyla yapılan muameleden husule gelen tesir.

Takva elemi: İlahî gazaba uğramak korkusu

Şefkat elemi: Bir insan yahut bir hayvana düşkünlüğünden dolayı müteessir kalmak

Hıkd (gizli düşmanlık) elemi: Düşmanın çekiştirmesinden gelen tesir

Zâkire elemi (hatıra)

Tahayyül elemi

Havf (korku) elemi. (İşbu son üç elem bunlardan neşet eden lezzetlerin mukabili demektir.) (s.60)

Sebepleri bir olduğu halde insan bunların birçoğuna birden de tesadüf eder. O durumda işbu elemlere âlâm-ı mürekkebe (karışık elemler) ismi verilir. Lezzetler ve elemler bahsi bütün ilimlerin esasıdır. Bilhassa âdâb ilimlerini ve kanunları bilmek bunları layıkıyla bilmeğe bağlıdır.

3.12 İhsâsa (Hislere) Tesiri Olan Şeyler

Herkes bir lezzetten aynı ölçüde lezzet almadığı gibi bir elemden de aynı nispette eza çekmez. Bu tesir farklılığı da ya derecede veyahut nev'inde vuku bulur. Mesela bir sebepten dolayı insanların tamamı az çok farklı müteessir olursa bu derecede bir sebep insanlar katında zıt hisler ihdas ederse bu nev'inden dolayı olmuştur. Herkes sıhhat ve hastalıktan, fakirlik ve zenginlikten, çocukluk ve ihtiyarlıktan aynı ölçüde müteessir değildir. Sevinmek ve üzülmenin farklı sebeplerini tayin etmek ise vicdanın hakikat ve keyfiyet hislerini bilmeğe bağlıdır. Hâlbuki ahlak ilmi bu seviyeye vasıl olamamıştır. Mamafih hislerin farklılığı icap eden zahirî sebepler bir dereceye kadar aşağıda beyan olunur:

Mizaç: Bedene ait tesirler demektir. Burada mizaç asıl maddelerin bir halden diğer hâle, bir zıttan diğer zıtta intikal suretindeki değişimden ibaret değildir. İnsanın fıtrî yapısından ve idrak kuvvetinden mütevellit tabiî bir kabiliyet demektir. Hukemâdan (s.61) çokları bu kabiliyet ile vücut aynı şeydir dediler. Vücut ile idrak arasındaki farkı da mücerret lafzi bir fark itibar ettilerse de ikisi bir şeyden ibaret olsaydı aklın zayıflığı ile hislerin müteessir olması, diğer bir tabirle aklın vücut ile mütenasip bulunması icap ederdi. Bu netice ise ekseri halde doğru çıkmaz. Vücut azalarının tesire bağlılığı var ise de esas tesir gizli bir şeydir. Bunu ayırmak ne ahlak ulemasına ne de hukukçulara müyesser olmamıştır.

Sıhhat: Elem (acı, üzüntü) hissinin bulunmaması demektir. Bir hasta elemden müteessir iken lezzetin tesirini hissedemez.

Kuvvet: Sıhhatin beraberindeki bir şeydir.

Bedendeki noksanlık. Bu da bazı azanın kaybolması yahut herkeste mevcut bulunan bir hassanın yokluğu demektir. Bunun da lezzet ve elemin tesir derecesine etkisi vardır.

Tenvir (aydınlatma, bilgi verme) derecesi: Herkesin ilmî seviyesine göre tesiri farklılık gösterir.

Aklî melekelerin kuvveti: Fikrinde malum olan bir şeyin kolaylıkla gerçekleştirilmesi ve onunla bilmediği şeylerin kazanılmasına hizmet eden muhafaza kuvveti, nazar kudreti, teemmül, hüsn-i temyiz, tahayyül gücü ve saire.

Sabır. (s.62)

Sebat

Tevakki: Bir lezzet ve elemi vukuundan evvel tasavvur

Şeref hissi

Din: Hislere en ziyade tesiri olan dindir. Bunun en büyük tesiri onun zuhuru zamanında görülür.

Meyl: Başkasının saadet halinden hoşlanmak. Bu da muhabbet, şefkat ve merhamet, muhabbet-i kaviyye, muhabbet-i milliye, muhabbet-i vataniye, insaniyet gibi birçok kısımlara ayrılır.

Nüfûr yahut öfke kuvveti ki meylin zıddıdır. Nüfûr zaman, mekân, ahval, şahıslar ve hadiselerin durumuna göre değişen geçici bir davranıştır. Bazen nefretten meyl ve bazen meyilden nefret doğar. İnsan ahbabının düşmanından nefret eder, düşmanının düşmanına muhabbet duyar. Birbirine buğzu olan iki şahıs aralarını bulana muhabbet ederler.

Cünûn (cinnet)

Ferahlık ve mali kudret.

Bunların cümlesinin insan hislerine tesiri ve ilişkisi vardır. Bu sebeplerden başka ikinci derecede hislere tesiri olan haller vardır ki bunlar da cins, yaş, rütbe, terbiye, alışkanlık, iklim, millet ve devletten ibarettir:

Cins: kadınların evlada muhabbetleri, miskinlere merhametleri ziyade olur. Dinde taassuba meyyaldirler. Şerefleri iffet ve vakarlarına bağlıdır. Erkeklerin cömertliği, sıhhat ve kuvvetleri kadınlardan daha (s.63) ziyadedir. Vatanın ve insanlığın saadetine meyyaldirler. Kadınlar aile işlerinin güzel bir müdiresi, erkekler ise genel müdürüdürler.

Sin (yaş). İnsan çocukluğunda, ergenliğinde, olgunluk ve ihtiyarlığında, bütün hayat safhalarında birer özel tesiri haizdir.

Rütbe. Her sınıfa göre özel bir tesir vardır. Güzel şeref, çabuk etkilenme diğer tabakalardan ziyade büyüklerde bulunur.

Terbiye. Terbiye derecesine göre tesir de değişiklik gösterir. Bu tesir ise kabiliyetin müsaadesi ölçüsünde vücuda gelir. Terbiye de üç nevidir. Birisi bedenin terbiyesidir ki bedenin sıhhat, kuvvet ve gelişmesini sağlar. Diğeri akıl terbiyesidir ki insanı hayatında bilmesi gereken şeylere ulaştırır. Üçüncüsü de edebî terbiyedir. Bu da meyillerinde itidali sağlamaya hizmet eder.

İtiyat (alışkanlık). İnsanın ülfet ettiği hâl ve mesleğe göre tesir derecesi değişir.

İklim. Sıcak beldeler ahalisinin çabuk değişmesi, aşk ve lezzetlere karşı meyilleri ziyade olmakla beraber bedenî kuvvetleri, sebatları, çalışma arzuları azdır. Soğuk beldeler ahalisi ise bunlar kadar zekâya mâlik değildirler. Çalışma alışkanlıkları ağırdır fakat azim ve sebatları, bedenî kuvvetleri daha fazladır. (s.64)

Kavmiyet. Sudanîlerle beyaz ırk ve sarı ırka mensup olanların teessürleri farklıdır.

Hükümet. Bu da bir siyasî tesirdir. Mutlak hükümette halk korkuya müpteladır. Meşrutî hükümette şerefe, cumhuriyette fazilete meyyal olur.

Sıfat-ı mezhebiyye. Mezhep sıfatını hâiz olan ruhanî memurlar ile ahali fertlerinin teessürleri de aynı değildir.

İşte kanun vaazında bu gibi insan davranışlarını etraflıca mülahaza eylemek lazım gelir. Onun bütün hislere, hislerin değişme tarzına dair tam bir malumat sağlamak ise pek müşkül bir mesele olduğundan konulan kanunlar hükümlerin çoğunu ahlaka terk etmeye mecbur olmuştur. Ahlak ilmi şahsi ve umumi menfaatlere ait her şeyi emrettiği halde kanun yalnız umumi menfaate hizmet eden hallere dair hükümler koyar. Ahlak şahsi ve umumi zararlara dair her şeyi emreder fakat birçok muzır fiiller vardır ki onun kanunen men edilmesi yoluna gidilmez. Bu iki ilmin merkezi bir ise de ahlakın alanı diğerinden daha geniştir. Sosyoloji ilmi ile ahlak arasındaki ihtilaf da iki şeyden ileri gelir. Birincisi kanun şahıslara ceza yoluyla tesir ettiğinden hükmü şahsa büyük bir külfettir. Herkesi can sıkma ve korkutma esasına dayanır ki bu teklif her yerde caiz görülürse kanunun sakındırmak istediği zarardan daha büyük bir zahmet tercih edilmesi gerekir. Bir de kanun koymaktan maksat (s.65) canileri korkutmaktan ibaret iken bilahare cezaya çarpılmamak için daima birilerini de

korkutur. Bununla beraber birtakım fiillere kanunun vukufu mümkün ise de birçok şeyler de vardır ki bunlara vukuf zordur. Kanun ile ahlak arasında ihsan hususunda da fark vardır. Kanun fukaraya yardımı emredebilirse de tafsilatını ahlaka havaleye mecburdur. Sadaka gizli verilmezse ahlaki bir sıfat kazanamaz. Kanun ise buralarına yetişemez

3.13 Şerâi' (Şeriatlar)

Herkesin meyli muhtelif, mizacı değişken olduğundan asıl menfaatin takdirinde hissen ulaşılacak neticeler birbirinden farklıdır. Çünkü hislerimize hoş gelen her şey hayır, muhalif olan her şey şer değildir. Bazen akla hayır görünen bir şey şer olabileceği gibi şer görünen bir şey de aslında hayır olabilir. Bu cihetle hayır ve şerri yalnız aklımızla tayin mümkün değildir. Eşya ve ahvâle verilmesi icap eden hükümleri aklen tayin edebilmek âlem hakkında sınırsız bilgiye sahip olmaya bağlıdır. Aklımız ise her dakika bir fikirden diğer bir fikre intikal ediyor. Fikirlerin çeşitliliği, şekillerin değişmesi insanı şaşırtıyor. Hislerin dönüşmesi, aklın gitmesi, terbiye kurallarının farklılığı, mizaçların değişmesi, içinde bulunduğumuz asrın fikirleri, kavimlerin (s.66) bâtıl âdetleri, menfaat celbi, tarafgirlik, bedbinlik (karamsar) gibi tesirler işin gerçeğini renkten renge koyuyor. Bugün bir şeye bir şekil veriyoruz, yarın bakıyoruz ki o şekil değişti. Bir delil ile bir şeye hükmediyoruz, yarın ondan daha kuvvetli bir delile tesadüf edince dönüyoruz. Bir asırda hayır zannıyla bir şeye yaklaşıyoruz, gelecek asırda bakıyoruz ki ona bir şer yapıştı. Bir şeyi bir yerde şer görüyoruz, sonra bakıyoruz ki diğer yerde o şer bir hayır ile karıştı. Binaenaleyh fiillerimizin zaruri icabı yakın neticesi akıl ile bilinse bile eşya ve ahvâlin uzak neticesi ve sakıncalarını vukuundan önce anlamak kâbil değildir.

Aklın hakikatleri keşifte en mühim usulü kıyas ile tecrübeye istinat eden bilgilerdir. Hâlbuki varlığı ile yokluğu müsavi olan işlerde bir tarafın diğerine tercihi suretiyle kıyas etmekle pek çok yanlışlıklar oluyor. Taraf tutmaksızın bir şey hakkında veyahut o şeyin zıddı hakkında fikir ifade etmek kâbil olamadığı gibi nâdir olaylar ve eşitlik durumunda tecrübeden de bazen istifade olunamıyor. Fiiller ve tabiî eserler de zaruri değildir ki bunu olsun malumatımıza esas kabul edelim. Ezcümle her ateş her şeyi yakmaz. Yakma işi failin tesirine, yanan şeyin de yanmaya uygun olmasına

bağlıdır. Bu kadar müşkülat ile beraber de meçhul olan işlere tesadüf eder etmez derhal ondan bahsetmeye başlarız. Onun her halde bilinmesini isteriz. Her şeyi bilmek bittabi mümkündür. (s.67) Mümkündür de bilinmemesi bilmekteki kusurumuzdan ileri gelir zannederiz. Hâlbuki birçok yerde marifetin başlangıcını bilmek imkânsızdır. Bazen mümkün olur da netice alınması kâbil olamaz.

3-Gerçi hayrı güzel, şerri kötü görmek hissi de var fakat bu da dâhilî bir itikattır. Zamir denilen şeyin hükmü manevi olduğundan nefsimizde bir tesiri olsa da hariçte uygulanma imkânı yoktur.

His ile akıl ve vicdan ile idrak olunabilecek birtakım lezzetler ve acılar olduğu gibi bunlarla da anlaşılamayacak manevi birçok menfaat ve mazarratlar vardır. Hariçte bir usul ister ki herkesi kendi haddinde durdursun. Aralarında bir itidal mizanı, bir doğru cadde ister ki ona girerek ahlak bozgunluğundan kurtulsun, insanın doğuştan gelen kabiliyetini kullanmasını öğretsin. Bu usul de tabiatüstü bir kudret-i hâkimenin tasdiki altında bulunmalıdır ki herkese itimat telkin etsin. Bu kuvvet ise ancak şeriatta bulunabilir.

Mamafih şeriat da bizim hislerimiz ve akıl ve vicdanımızdan uzak değildir. Şer'in emrettiği çok şeylere dikkat edilirse görülür ki mutlaka bir menfaati, nehyettiği şeyler de her halde bir mazarratı şamildir. Ahlak ile hilkat arasında daha derin münasebetler mevcuttur.

Şeriat şükran-ı nimet, ebeveyne hürmet, insana şefkat, nasihati kabul, emaneti hıfz, hüsn-i niyet, hayra delalet, hakka hizmet, muvafıka riayet, kanaat, sadakat, insanlar arasını ıslah (s.68), maarife riayet, hastaya ziyaret, helal kazanca çalışmak, namusu korumak, hakikat yolunu tutmak, adaleti muhafaza, zulümden nefret, temizliğe dikkat, ahde vefa, af, ihsan, emr-i bil-maruf, nehy-i anil-münker, insaf, kusuru itiraf, hilm, cömertlik, ilim tahsili, cahil-i talim (ilim öğretme), ulemaya hürmet, sabır, sebat, teenni, dostluğu muhafaza, hakkı bilmek, yaratılışı tefekkür gibi faziletleri emreder. Zina, riya, israf, faiz yemek, sû-i niyet, korkaklık, küfran-ı nimet, tembellik, hıyanet, bildiğini gizlemek, şahitlikten kaçınmak, koğuculuk, gıybet, şarap içmek, hıkd (kin tutmak), haset, hırs, yalancılık dalkavukluk, sırrı ifşâ, cimrilik, gurur, inat,

hud'a (hile, aldatma), şiddet gösterme, hoppalık, sıla-i rahimi terk, çok konuşmak, düşmanca davranış, vefasızlık, suizan, tecessüs, kibir, övünme, sözünde durmamak, vadini yerine getirmemek, insanlara zarar vermek ve saire gibi saadet-i beşere mâni olan sefil davranışları ve ahlak düşkünlüğünü de nehiy eder.

Muallim-i Sânî Ebu'n-Nasr Farabi "insan nefsinin hâlini ve başkalarını düşündüğü zaman mensup olduğu taifeden zamanında birçok kendisine müsavi adamlar bulacağı gibi bir cihetten yahut birkaç cihetten menzil ve mertebe bakımından üst ve alt seviyede birtakım adamlar da bulur. Şu hâlde onlara karşı bir tedbir almalıdır ki kendisine müsavi olanlara üstün, üstünde bulunanlara müsavi olsun, altında bulunanların derecesine düşmesin. İşte bu tedbire medenî siyaset tabir olunur" dedikten sonra "insan (s.69) hayatı boyunca birçok iyilik ve fenalıklara tesadüf edeceğinden bu konuda alacağı tedbirde tesadüf edeceği güzellikleri muhafaza etmek yahut mümkün olduğu kadar kazanmaya çalışmak, hiç olmazsa onu güzel görmek. Zemmedilen bir şeye tesadüf eylediği zaman ondan sakınmak, sakınmak mümkün olmazsa imkân olduğu kadar uzaklaşmaya çalışmak, bütün bütün kurtulmak mümkün olmadığı takdirde o şerri doğuran sebepleri kötülemektir" fikrini de beyan eyledikten sonra der ki: "insana en evvel bilmesi icap eden şey âlemin bir yaratıcısı olduğunu idrakten ibarettir. Şu hâlde mevcudattan her şeyin bir sebep ve illeti var mı? Yok mu? Burası düşünülür, tetkik edilirse görülür ki her şey bir sebebe müstenit olduğu gibi o sebepler de diğer sebeplere dayanmaktadır. Sonra düşünmeli ki acaba bu sebepler ilâ nihaye gidiyor mu, yoksa bir yerde duruyor mu? Yahut gittikçe bazısı bazısına sebep mi oluyor? Evet, bu sebeplerin ilâ gayrı nihaye gittiğine kâil olanlar var ise de böyle nihayetsiz bir şeyi ilmin ihata edemeyeceğini görerek o yoldan döneriz. Bazısı bazısını takip ederek sebep oluyor diyenlerin kavli de bir şeyin kendi nefsine sebep olmasını gerektirdiği cihetle bunu da kabule şayan bulmayarak sebeplerin bi'z-zaruri sınırlı olduğuna kâni oluruz. İşte sebeplerin çokluğu kendisine ulaşan bu Müsebbibi'l-esbâb Hâlik Teâlâ hazretleridir". Hakîm-i müşarünileyh kendisinden söz edilen) sözüne devam ederek "insan özel hisleriyle güzel bulduğu ve aklı ile (s.70) idrak eylediği şeylerden başka bir şey bilmeye muktedir olamayacağından müsebbibi'l-esbâbtan bahsetmek ve bir sıfat-ı kemâl ile tavsif eylemek ister. Görür ki gördüğümüz, bildiğimiz şeylerin hiçbiri ona lâyık değil, bütün his ve idrak ettiğimiz şeylerden münezzeh ve müteâlî (yüce). Şu hâlde ef'al ve

sıfat bakımından mevcudata nazar etmeğe mecbur kalırız. Fakat mevcudâtı da hayy, gayrı hayy, alîm, gayrı alîm vesaire gibi a'lâ ve ednâ iki sınıfa ayrılmış buluruz. Bunlardan bittabi efdal ve üstün olan Cenab-ı Hak mevcuttur, Hayy'dir, Alîm'dir deriz. Cenab-ı Hakkın diğer sıfatlarını da bu minval üzere yine telaffuz eyleriz. Sonra âlemin kısımlarını düşünürüz. Görürüz ki bunların efdali zî-rûh (ruh sahibi) olanlardır. Bunların en şereflisi de hareket ve irade sahibi olan insanlardır. Tabiatın boş yere yaratılmadığı, esasen yaratanın bâtıl ve beyhude bir şeyi yaratmayacağı da tabii olduğundan bize ihsan ettiği irade, fikir ve idraki ihmal edemeyiz. Herhalde o kuvveti kullanmak icap eder. Lakin insanların akılları ve nefsaniyetleri arasında farklılık var. Bu cihetle aralarında bir adalet ölçüsü ister, bir orta yol bulmak iktiza eder ki nâs o yola girsinler de müşkülat ve ihtilafa düşmesinler. Bunu kim tayin edecek? Evet, içlerinden bir zât göndermek icap eder ki cümlesinin üzerinde bir kuvvete yaratılışa mâlik olsun da o kuvvet ve yaratılış hassasıyla insanoğluna üstün gelerek diğerlerini aciz bıraksın. Şu hâlde mümkündür ki hem diğer insanların aciz kaldığı bir dereceye ulaşmak suretiyle kalbine vahiy (s.71) gelsin de o zât da kendisine bildirilen hakikatlerden insanları haberdar etmeğe Hak tarafından memur edilmiş olsun.

Mademki insanın maddî ve medenî ihtiyaçlarını kendi kendine tedarik etmeğe muktedir olmayarak yardıma ihtiyacı vardır, o halde insanlar arasında adaleti muhafaza edecek ve ibadetleri tekrar suretiyle kulluğunu hatırlatacak bir şeriata ihtiyacı zarurîdir.

3.14 Dîn Yahut Yaratıcının Fikri

Geçmiş ümmetlerin yeryüzünde terk ettiği eserler ve işaretlere istinaden deriz ki insanlar kendi iç âlemlerini ve sosyal ilişkileri düzenlemeyi bilmeyecek derecede bulundukları ilk cahiliyet zamanlarında bile âlemin yaratıcısını tâzim etmek fikrini taşımakta idi.

Bu hakikat bunlardan selim fıtrat sahibi olanların görüşlerini aydınlatmaktan geri kalmamıştı. İnsan kalbinden fışkıran bu daimî aydınlanma hiçbir zaman onları geliştirmekten geri durmamıştır. Şahsî hayatı için iştiha ve şehvet zevki ne ise umumî

hayat ve ahlak için yaratıcıyı bilmek de o demektir. Bu fikir az çok herkeste vardır. Fakat en büyük derecesi ekâbirde bulunur. Bu hakikat hukemânın aklında hilkatin tümünü ve cüzlerini tefekkür suretiyle zekâlarına göre sonradan oluşur veya tahmin halinde zuhur (s.72) ettiği durumlarda enbiyanın vicdanında vasıtasız olarak (vahyen ve ilhâmen) iman ve itikat suretinde tecelli etmiştir. Her asırda birer ikişer gelen evvelki güneşler batıp gözden kaybolduktan sonra nihayet Risalet nöbeti burç-u bathâ'ya (Mekke-i Mükerreme'ye), nebî-yi ümmî'l-kerîm Muhammedü'l-Mustafa'ya intikal eylemişti.

Sen Allah'ın rasülüsün en büyük varlıksın

Sen bütün yaratılmışlara hakikatle gönderildin

Yaratılışın yörüngesi kutbu senin üzerinedir

Sen hakikatin nurusun yüce ve adilsin

Senin kalbin Allah'ın evi ilimlerin meskenidir

Ona girme hakkı yalnızca size aittir

Allah'ın ilminin pınarları ondan fışkırdı

Her bir canlıda Allah'ın bir kaynağı vardır

Evet, asırların en karanlık zamanlarında, küre-i arzın en muzlim, en tenha yerlerinde bile bir millet görülemez ki işler ve âlemdeki hadiseler hükmü altında bulunan, zaaf ve zaruret zamanlarında kendisine iltica olunan müstakil bir yaratıcıya inanmaktan mahrum olsun. Bu inanç vahşi kavimlerde gizli ve karmaşık, diğerlerinde ise nispeten açık bir surette, büyük, küçük, medenî, vahşi bütün insan nüfusunda mevcut fıtrî bir his, edebî bir unsurdur. Yaratıcıya inanmak sonradan kazanılan bir bilgi değildir. Bizimle beraber doğmuş fakat hilkati tefekkür etmek ve ahlaki terbiye, uyuyan bu hissi uyandırmıştır. (s.73) ilk devirlerden zamanımız tekâmülüne kadar beşeriyetin kat ettiği olgunlaşma derecesi -ki medeniyet tabir olunur- bu da

başlangıçta kendi cinsine tabii bir meyil halinde iken tabiatın yaratılışına dikkat, terbiyeden aldığı kuvvet tesiriyle terakki ve tevsi etmişti. Binaenaleyh yaratılışın aslında ümmi ile âlim, vahşi ile medeni müsavidir.

Bir cismi tarif için başlangıçta uzunluk, genişlik, yükseklik gibi kemiyet ve keyfiyeti tasvire muhtaç oluyoruz. Hâlbuki varlık, vacip gibi mefhumların tarifi kendilerinden evvel başka bir şeyi tarife bağlı değildir. Bunlar, diğer mananın sözle açıklanmasında zihni uyaran açık ve sahih manalardır. İşte bu manalar beşer zihninin tabiatında mevcuttur. Mahlûkat sebepsiz yaratılmış olamaz. Yaratılanların ise diğer bir şeye muhtaç olmayan bir şeye yani vâcibü'l-vücudun mevcut olmasına bağlıdır. Çünki mahlûkatın bir başlangıç ve nihayete ihtiyacı zaruridir. Mahlukâtın sureti olur, maddesi olur, gaye ve fâili bulunur. Varlığı bu gibi noksan sıfatlardan meydana gelir. Vücûd-i vacip (yaratıcı) ise bu gibi noksan sıfatlardan münezzehtir. Onun cinsi, nev'i, haddi, delile ihtiyacı yoktur. Kendisi kâinatın delilidir. Bir kuvvetle kâim değildir. Ezelîdir, ebedîdir. Sonsuz kemâlâtla muttasıftır. Vahittir yani emsâli yoktur. Hâlis hayırdır. Hâlis akıl, hâlis vücuttur. Hayy'dır, hakîmdir, Alîmdir, Kâdirdir, Mürîddir (irade eden), gayet cemâl, nihayet-i kemâl onundur. Hayır nizamın başlangıcıdır. Vücud-i nâkısamızı (s.74) biz bu nizam ile ikmal edebiliriz. Cenab-ı hakkı tasavvur etmedikçe hiçbir tasavvurumuz tamam olamaz. Tasdikimiz tasdik-i yakînî olamaz.

Cenab-ı Hakkın nurları ve ışıkları vardır. Eşya bu nurların parlamasıdır. Filozofların çoğu bu nurlara hareket eden akıllar derler. Aristo'nun görüşlerini benimseyen Meşşaiyyûn ashabı Hakkın zâtı ile kâim ilmî görünüşler derler. Eflatuniler nûrun misli, ilâhî suret, mütekellimin sıfat-ı kadime, mutezile ahval, sûfiyye esmâ, sabit suretler ismini verirler. Bu ışıklar ve parıltılar zahirde güneş ışığına benzer. Fakat bu iki parıltı arasında fark vardır. İlahî suretlerde başlangıç ve nihayet arasında aklî yönden bir bağlantı var. Güneşin ışığında ise bu yoktur. Âlemin kısımlarına dikkat edilirse görülür ki her şey kendi halinde bir harekete taliptir. Yokluğa maruz olan noksan bir hayattan kurtulmak ister. Bu maksat kâinatta umumi bir kanundur. Bu maksat bazı eşyada mecburen müşahede olunduğu halde bazısında hissen, bazısında ise aklen anlaşılır. Bu cihetle her şey kendisine has bir mecrada harekete yöneliktir. Diğer bir tabirle her fâni hilkatin son bulacağı kemâl devrine ulaşmaya müştaktır. Bu

iştiyak ise başlangıçta şahsî sonradan kabiliyete göre şekillenir. Mahlûkatın tamamı bakımından aklî aşka daimî bir feyz olduğu gibi cüz'i irade yönünden tedricen vaki olur. Bu birleşmenin nihayeti ise (s.75) cenabı hakkı anlamaktır. Şüphesiz en son varış rabbinedir.[3] Kemal arzusu ki diğer varlıklarda talep, insanda dua ve ibadet demektir. İbadet ise sonsuzluğa dair bir münasebettir.

3.15 İlk Hurafeler İlk Cahiliyet Devri

İnsanın manevi olgunluğuna yardım eden tabii varlıklar iken gariptir ki ulûhiyet inancı hususunda insanı iğfal eden de yine tabiat ve bilhassa yıldızlar oldu. Çeşitliliğin artması gece ve gündüzün birbiri ardına gelmesi gibi değişik sebepler halkı semaya teveccühe mecbur eder. Bunların delaleti ile de seyir ve seyahat ederek seferlerini, işlerini güçlerini, bayramlarını, hep bu semavi varlıkların görünüşüne göre hesap ederlerdi. Bu ise en evvelen doğuda bulunan Keldan beldelerinde husule geldi çünkü buradaki Sabiiyyun (yıldızlara tapanlar) maişetleri icabı semanın altında gezerler, binlerce yıldızın saçtığı ışıkları, şimşeklerin semadan serapa (boşluğa) ne hızla indiklerini görürler idi. Doğuş ve batış, gök gürültüsü, şimşek, yağmur, kar ve rüzgârları diğer astronomik hadiseleri yıldızlara istinat ettiler. Bunların da kendileri gibi akıl ve iradeye malik olduklarını, kendi nefisleri ile aralarında birer alaka ve münasebet bulunduğunu zannederek birer gün tayini ile tazim (ibadet) etmeye, güneş, ay, Merih (s.76), Utarit (Merkür), Müşteri (Jüpiter), Zühre (Venüs) Zuhal (Satürn) gibi yıldızların en parlaklarına tapınmaya başladılar. Yıldızlara ibadet bir taraftan Fenike'ye ve oradan Mısır'a geçerek Mısır da bir takım cahiliye adetleri ile karışarak Yunanistan'a ve Romalılara sirayet ettiği gibi diğer taraftan da İran yoluyla uzak doğuya yayılmış idi. Bir aralık Fars'ta parlaklık bakımından yıldızlara benzeyen ateşe ibadet edilmeye başlanarak Mecusilik ortaya çıktı. Bin sene sonra Acemistan'dan Hindistan'a, Çin'e, diğer beldelere sirayet eyledi. Sabiiyyun güneşin gece, yıldızların gündüz gözden kaybolmaları ve bazen bulutlar tarafından perdelenmesi üzerine her vakit gözlerinin önünde ve yanı başlarında görmek arzusuyla taştan, madenden yıldızlara benzer putlar icat ederek bu şeyleri, Müşteri, Zuhal, Merih, Utarit, Zühre güneş diye isimlendirdiler. Bunlar meşhur putlarından

[3] *Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an-ı Kerim Meali*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 20069, en-Necm 53/42.

olup daha birçok putları vardı. Bu suretle vücuda gelen putperestlik de tedricen başka kavimlere intikal etti.

Bir zamanlar vefat edenlerin rüyada görülmesinden dolayı ölümden sonra berhayat olmaları lazım geleceği düşünülerek bu hayattan başka bir hayat olduğu, âlemdeki şahıslardan başka sabit şahısların bulunduğuna inanılmaya başlanmıştır. Vefat edenlerin kabirlerinden çıkarak şurada burada gezmesi ve bir aralık bunların rüzgârlar da gök gürültüsü ve şimşeklerde meskenlerinin bulunduğuna dair inançlar doğmuştu. Vefat eden büyüklerinin, kabile reislerinin vefatlarından sonra kabilenin (s.77) işlerine yardımda bulunacakları ve kendilerini düşmanların şerrinden koruyacakları zannıyla birtakım törenler icrasıyla reislerinin ruhlarına dua ederler ve kurban keserler, selleri, depremleri, fırtınaları, volkanları, bulaşıcı hastalıkları ise ibadette, harpte, hezimette vukua gelen kusurlarından dolayı kabile reisinin öfkesi zannederlerdi. Bunların tanrılarıyla kendi aralarına tavassut eyleyeceklerine de inanarak büyükleri adına sonradan putlar yaptılar. Bu putlara secde etmeye başladılar. Bu usulü en evvel ihdas eden Ninova şehrinin kurucusu olan Asur meliki Titos'dur. Titos milattan önce 3059 tarihinde babasının timsalini yaparak halkı bu melanete davet etmesi üzerine onlar da cehaletleri hasebiyle emrine itaatle ibadete koyulmuşlardı. Bir müddet sonra melikler ve ümera ve askerler de bu ibadete katıldılar.

Birçokları güneşi ilah kabul ettikleri gibi bazıları da yedi yıldızın arzı düzenlediğine kaildiler. İşte bu batıl düşünceler Keldani emirlerinden Nemrut zamanına kadar devam etti. Sabiiyyun'dan Azer'de bunlardan idi.

Keldan'da dünyaya gelen hazreti İbrahim'in en evvel merakını davet eden şey dünyanın yaratıcısını bilmek maddesi oldu. Kavminin kâinatın yaratıcısı olmak zannıyla yıldızlar ve putları gördü ki bunlar karın doyuracak şeyler değil. Çocukluk ve gençliğinde kâinatın hareket ve kapsamını anlamak ve gözlemek amacıyla bir gece (s.78) gözü parlak bir yıldıza takıldı. Akabinde ayı, sabahleyin güneşi gördü. İlk başta dikkatini celbeden bu parlak yıldızların fasılalarla batıp kaybolduğunu görünce bu zekâ nuru gizlice semavat ve arzın yaratıcısına doğru yönelmiş, Azer'le kavminin

batıl itikatlarından dolayı açık bir dalalet içinde bulunduklarını da Allah'ın emri ile anlatmış idi.

Halilullah'ın en büyük gayesi tevhit olduğundan bu hususstaki vahiy ve ilhamı halka tebliğ etmekte idiyse de onlar yıldızlara, aylara, güneşlere, birtakım putlara yine tapmaktan geri durmuyorlardı. Bu ahmaklığa karşı kalbinde hissettiği ıstırabı ibadet edilen putların parça parça döküldüğünü görmekle izale etmek ve bunların acizlik ve miskinliklerini açık bir şekilde kendilerine de göstermek istedi ve öyle yaptı. Fakat bunun üzerine artık Sabiiyyun ile münazaralar da başladı. Hazreti İbrahim'in peygamberliğine kail olan insaf erbabı muvahhidin (ki ahn^af tabir olunur) Bunlar müşriklere nispetle pek azlık idiler. O zaman ayrıca Kazımiye, Kantariye, Haraiye, Beydaniye gibi başka fırkalar da mevcut olup bunlardan Kazımıye hakkın hazreti İdris, hazreti Nuh ve hazreti İbrahim şeraitleri arasında olduğuna kail idiler. Kantariye yalnız hazreti Nuh'un nübüvvetini ikrar ederdi. Bular dan Haraiyye kısmı esas mabut gerçekte tek görünüşte çok olandır derler. Beydaniye fırkası da nübüvvet ilahın sırrı olduğundan bahisle (s.79) nübüvvet inancı ruh âlemini anlayanlara mahsustur itikadında bulunurlar idi.

Hazreti İbrahim şeriatından sünnet olmak, kurban kesmek, say ve tavaf etmek, taharet etmek gibi bazı ibadet usulü, oğlu hazreti İsmail vasıtasıyla Ceziretül Araba geçmiş, İslam'ın zuhuruna kadar bu usul Araplar arasında devam etmiş ise de (İbrahim'in rabbi aziz rabtır. O şerik kabul etmez) mefhumunu ihtiva eden ahnâf itikadından pek az bir şey kalmış, bir zaman sonra oda zail olarak Arap ümmeti İslam'dan önce umumen putperest olmuştur. Putperestlik Fenikelilerin zamanlarından beri Ba'l dedikleri ilah güneştir. Baş ilahları Aşteron'dur. Zühre baş ilahın yardımcısıdır. Bunlar temmuz isminde güzel bir gencin İbrahim nehri kenarında ava giderken maktulen vefat etmesinden dolayı pek üzülerek o mevkide temmuz adıyla bir şehir kurmuşlardır. Gide gide bu gencin ulûhiyetine kail olarak o isimde timsaller yaparak ağlarlar idi. Diğer bazı eski ümmetler gibi küçük çocuklarını mabutları adına yemek olmak üzere ateşe atmakta idiler. Fenikelilere göre gün karanlık havanın ruhu ile tortuların karışmasından meydana gelerek bundan evvela akılsız hayvanlar zuhur ettiğine, sonra akıl ve idrak sahiplerinin vücut bulduğuna ve güneş ve yıldızların doğuşuyla o karanlık havanın ısınarak rüzgârların

bulutların yağmurların vücuda (s.80) geldiğine inanırlar. Havanın harareti güneşin hararetiyle birleşerek gök gürültüsü ve şimşeğin vücuda geldiğine bundan sonra deniz ve karadaki erkek ve dişi hayvanatın uyandıklarına inandılar.

Fars beldelerinde bulunanlar da iki ilahın varlığına inanırlardı. Biri bütün hayırların aslı olmak üzere nur ki buna (Yezdan), diğeri şerrin aslı olan zulmet ki buna da (Ehrimen) derlerdi. Ve bunların ezeliyet ve kuvvette eşit bulunduklarına itikat ederler idi. İtikatlarına göre aralarında ihtilaf olduğundan âlemde ne zaman şer çoğalır ise Ehrimen galip gelir, ne zaman hayrat çoğalırsa Yezdan galebe eder derler ve ibadet esnasında kendilerine, akraba ve ahbaplarına Yezdan'dan hayır talep ederlerdi. Düşmanlarına da şerri Ehrimen'den isterlerdi. Ehrimen yazısı ters çevrilerek yazılırdı. Bunlar sonra sonra (Zerdüştî'ye), (Seneviye), (Meneviye), (Korkiye), (Bisaniye), (Zervaniye), (Korkoniye) namıyla birtakım fırkalara ayrıldılar. Güneşe ve tepeler üzerinde yaktıkları ateşlere ibadet ederler ve güneşin tanrının meskeni olduğunu zannederlerdi. Karlar, yağmurlar, geceler ibadetlerine engel olmasın diye Zerdaştın emriyle heykeller yapıldı. Doğuş, zeval, batış zamanlarında doğuya doğru ibadet edilecek âteşgedeler inşa olundu. Zerdaşt parlayan yıldızlar arasında cenabı hakkı gördüğünü ve hatta sesini işittiğini iddia etti. Güya semaya çıktı orada mevcut ateşten bir miktar getirdi. İşte bu ateş o mukaddes ateştendir diyerek mezkûr (s.81) ateşi elan muhafaza etmekte ve güneşin doğuşuna secde esnasında önlerinde bulundurmaktadırlar. Bu ateşe ağız ile üfürmek, yelpazelemek haramdır. Mukaddes ateşi temiz odunlarla tutuşturmak, şayet söner ise diğer heykelin ateşinden yenilemek gerekirdi.

Fars Mecusilerinin iki bayramları vardır. Biri nevruz ki bu bayram bahar başlangıcında biri de Mihrican bayramı ki sonbaharda yaparlardı. Zerdaşt milattan önce 487 de vefat etti. Her biri yüz cüzden ibaret olmak üzere on iki kitap telif ederek bu kitapları üçe taksim etti. Biri eski ümmetlerin haberlerini, diğeri gelecek hadiseleri, üçüncüsü de hazreti Musa şeriatından alınan birçok mesele ve hükümleri havidir. Bu kitapta bir adamın kendi kızını alması, hemşire ve validesi ile evlenmesi gibi Musa şeriatına muhalif birçok şeyler de mevcuttur. Bazı tarihciler Zerdaşt'ın hazreti Danyal'ın talebesi olduğuna kail oldular. Zerdaşt kitaplarını bir mağarada yazarak ismini Kütübü İbrahim koymuştu. Diğer bazı tarihçilere göre hazreti

Ermiya'nın bazı talebeleri yanında hizmetçi olduğunu ve bazı işlerinde suç işlediğinden Allah tarafından abas hastalığına müptela olarak Azerbaycan taraflarına gittiğini ve oralarda Mecusilik mezhebini neşre başladığını beyan ederler. (s.82) Hindistan'da da mecusîlik ile beraber bir de (Brahma) mezhebi vardı. Milattan bin beşyüz sene evvel bu mezhebe ait (Riğ Fidâ/Rig-Vedâ) kitabı yazıldı. İtikatlarının özeti güya ismi Brahm olan bir ilah vardır. Bu ruhanîdir. Ezelîdir, ebedîdir, vâcibü'l-vücuttur, değişmez, her şeye kâdirdir, her yerde hazırdır, her şeyi bilir, tarif edilemez daimî bir saadet ile nimetlenmektedir. Âlemde olan her şey onun görünüşüdür, asıldır, fer'dir, sebeptir, hastalıklıdır, yaratıcıdır, yaratılandır, bütün mevcudat varlıkta ona ortaktır lakin kemal sıfatı ile bazen muttasıf olur, bazen de bu sıfat ile gayrı muttasıf mücerret bir cevher halinde kalır. Vâhiddir, saftır, kâmildir. Mutlak varlığı her şeyin varlığını iptal eder. Beşerin idrakine nispetle ona idrak ve vicdan şuuru taalluk etmez derler. Bu cihetle ona heykel yapmazlar. İbadet yapmasına lüzum görmezler, sonra döner derler ki o bir halde daim değildir. Kendisine uyanıklıkla der ki (Brahm mevcuttur). O zaman fiilî sıfat ile ittisaf ederek diğer bir varlığa rağbet eyler ve itikat ederler ki bir kere kendisine ikaz etti, ruhî kuvveti cevherinden ayrılarak eşya suretinde tecessüm eyledi de ondan beyzâ âlemi (melekût âlemi, akl-ı evvel) zuhur etti. Bu beyzâdan yedisi alçak, yedisi yüksek olmak üzere on dört âlem vücuda geldi. Mücerret cevherden de Brahm, Kıştu (Vişnu), Şikâ (Şiva) namıyla üç ilah zuhur etti ki bunlar asıl ulûhiyetin üç şahsıdır (aknomudur). Bu üç aknoma (s.83) tedbir günü ihale edilerek devamlı hâle geldi.

Çin halkı da Mecusi olup milattan altı yüz sene evvel Brahma mezhebinin ıslahı suretiyle Hindistan'da zuhur eden Buda mezhebi milattan sonra üç yüz yetmiş tarihlerinde Çin'e sirayet etmişti. Bu mezhebe göre insanların ve hayvanâtın ruhları daimî bir şeydir. Ancak bu ruhlar zarflarının (kalıplarının) kabiliyetine göre tecessüm eder ve nihayet ebedî yurtlarına giderler. Ebedî yurtlarındaki dereceleri farklı ise de herkes kendi derecesini en üstün derece sayar. Saadetin kazanılması takvaya ve başkasını öldürmemeğe, hırsızlık, zina, yalancılık, içki içmek gibi günahları terk etmeğe dair tebligatı tutmaya bağlıdır. Bu vasiyetlere muhalefet edenler ise mezkûr ebedî saadet yurduna (dârü's-saadete) girmezler. Ebedî saadet yurduna (çökürâ-kef), ebedî gazap yurduna (dârü'l-gazaba) da (desîcî-kef) derler. Dârü'l-gazapta herkes günahı miktarı kalır. Burada da gazap derece derecedir. Dârü'l-gazap Brahmanlara

göre (Cîmâ), Çinlilere göre (cercîmâ) isminde birinin riyaseti altında olup bu reis elindeki dürbün ile bütün insanların günahlarını görür. Azaba müstahak olanlar muayyen bir müddet zarfında akrabası tarafından dua ve ibadet üzerine dârü's-saadete gönderilir imiş. Bu müddet zarfında af ve gufrana nâil olamayanlar önceki hayatındaki kazancına uygun bir hayvana dönüşür. Mesela kimi yılan, kimi kurbağa, (s.84) yahut kuş, balık vb. Olarak artık ondan ona intikal ederek insan mertebesine tekrar avdet edinceye kadar hayvanat tabakası arasında dolaşır dururmuş. Bunlara göre asıl maksat nefislerin deveran sebebiyle duçar oldukları elemler ve eziyetlerden kurtuluştur. Doğmak, yaşamak, hasta olmak, ölmek, nefsin nefret ettiği şeylere tesadüf etmek, sevdiği şeyden ayrılmak, istediğine kavuşamamak gibi elemlerden kurtulamamak gibi sıkıntılardan kurtulmanın yolu da basiret, samimiyet, doğru sözlülük, güzel ameller, sevinç, müspet düşünceler ve müspet emellerdir. Bunlar imanın şartlarından sayılır. Ahlakın esası her kötülükten sakınmak, her hayrı işlemekten ibarettir. Bunlara göre âlemler ezelden beri daimî bir hareket halindedir. Devamlı zuhur eder, mahv olur. Buda'nın vefatından sonra talebeleri birçok kitap ve risale telif ettiler. Aralarında bilahare zuhur eden ihtilaflar bir takım kanlı muharebelere sebep olmuştur. Buda'nın vefatından bir müddet sonra Konfuşu isminde biri zuhur etti. Latin lügatinde (Konfinnis), Çincede (Konfuşu/Konkuşyus) ile şöhret bulmuştur. Araplar ((Kenfeze) derler. Bu adam, Çin'in Kantun Vilayeti mülhakatından birinde doğmuş, üç yaşında iken pederinin vefatı vuku bulması üzerine validesi tarafından terbiye ve talimine fevkalade dikkat edilmişti. On yedi yaşında devlet hizmetine girdi. Yirmi dört yaşında memuriyeti terk ederek Çin'in âdetleri ve dinleri ve hukemâ sözlerini araştırdı. Şehirden şehire (s.85) dolaşarak araştırmalarının sonucunu neşrediyordu. Sonra devlet tarafından tekrar mühim bir vazife ile mükellef tutulmuş ve bu sırada birtakım kanunlar da yapmış ise de bilahare memuriyeti bırakarak ömrünün nihayetine kadar ilim ile meşgul olmuş idi. Milattan önce 479 tarihinde yetmiş iki yaşında olduğu halde Sokrat'ın doğumundan on bir sene evvel vefat etti. Hikmette Sokrat'tan daha büyük bir şöhret kazanmış, hemen hemen ilah derecesinde bir şöhret ve itibar bulmuş idi ki el 'an Çin'de Konfuşu (Konfüçyüs) nâmına iki bin heykel mevcuttur. Senede bu heykellere sair hediyelerden başka altmış bin hınzır ve tavşan kurban kesilmektedir. Sultan ile halk ebeveyn ile evlat zevç ile zevce, kız kardeş ile erkek kardeş ve sevgililer arasındaki münasebetlere beş fazilet adıyla muhabbete, takvaya, ulvi cenaplığa, ilim ve marifete

dair birçok kitaplar telif etti. Cenabı hakka ait vacip olan vazifelerden bahsetmeyerek yalnız ilahların tamamına hürmetle beraber bunları sana yaklaştırma der idi. En evvel put yapanı da telin ederdi. Hatta ölüm hastalığında iken yanına gelerek gökteki ve yerdeki ilahlara dua etmesini tavsiye eden ahbabına (onlara dua etmek layık mıdır) cevabını vermişti.

Bu Çin filozofunun vefatından sonra mezhebinde (Mensiyus) isminde biri zuhur ederek Çin'de bu da özel bir şöhret kazandı. Felsefeye ait birçok eser yazmıştı. Bunlardan akli ve ahlaki hikmetlere ait bazı esaslar Hint yoluyla (s.86) Mısır'a ve Mısır'dan da önceki kanun koyucuların hatıralarda kalmış olan bazı usullerle birleşerek Yunanistan'a girmiş ve fakat bu nehir gibi akan hikmet uğradığı yerlerden bir takım batıl ve hurafeleri de almış götürmüş idi. Ancak şurası da inkâr edilemez ki ruhun bekası yaratıcının kudreti, hilkatte külliyet tasavvuru gibi mühim meseleler Çin'de, Hint'te zekâ bakımından daha büyük bir kabiliyet gösterdi. Mamafih bu yüce gerçekler buralara göre selim fıtrat erbabının irfan seviyesini göstermekten geri durmuyordu.

Aşağıdaki beyanat Konfuşu'nun meşhur sözlerindendir.

1) Gizli olan her şeyi bilir, her amelin cezasını verir, insana has huylardan münezzeh gerçeğin ve hakkın kaynağı olan tek ilah, varlıkların sebebidir. Masiri ebedi ve ezelidir, adalet ve kuvvetine nihayet yoktur.

2) Fazilet ve marifeti zatındandır, saadet ve istikametle kaimdir.

3) İnsanların seni bilmediğine üzülme bilakis sen kendini bilmediğine üzül. İstemediğiniz şeyi insanlara yapmayınız ki insanlar da size yapmasın

4) Geleceği öğrenmek istersen geçmişe müttali olmalısın.

5) Devlet ahalinin babası hükmündedir. Evlat ebeveynine, ebeveyn evladına nasıl hürmet ve riayette bulunmak icap ederse, devlet ile ahali aynı karşılıklı muhabbet ile birbirine bağlı olmalıdır. (s.87)

6) İnsan fikir yürütmek ve tekerrür-i nazarla eşyanın hakikatini öğrenebilir.

7) Devletten maksat ahali arasında selamet ve fazilet ortamı sağlamaktır.

8) Büyükler yanında az konuş. Akranın yanında hâkim ol. Fukaraya şefkat et başladığın işte sebat et

Eski medeni kavimlerden diyanet ve medeniyet cihetiyle şöhret bulanlardan biri de eski Mısırlılardır, sonra Babililer, Keldaniler, Asuriler, Farslar gelir. Medeniyetin Mısır'da başlangıcı tarihçiler arasında ihtilaf konusu oldu bazıları Mısır medeniyetinin milattan beş bin sene evvel, bazıları daha evvel, bazıları milattan iki bin üç yüz sene evvel başladığını rivayet ederler. Adetleri Hintlilerin adetlerine benzediğinden dolayı Mısırlılar Hint beldelerinden hicret etmişlerdir derler. Felsefede, astronomide vesairede pek ileri gitmişlerdi. Fakat bu medeniyet ve maarifle beraber yine putlara ibadetten bir türlü ayrılamadılar. Yünaniler de ilmin başlangıcını bunlardan almışlardır.

Eski Mısır'ın mezhepleri hakkında bazıları bunların putperest olduklarına, bazıları Allah Teâlâ'nın her şey de mevcut ve her şeyin Allah olduğuna ve uluhiyetin en alası tabii kuvvette bulunacağına itikat ettiklerine kail oldular. Bazıları da bunların iki mezhepleri vardı, biri seçkinlere mahsus olmak (s.88) üzere batini dindarlık ki bu diyanet erbabı bir ilaha görmeden itikat ederek sema ve arzda mevcut her şeyin tek yaratıcısıdır, Kadirdir, Hayyı hakikidir, vacibül vücuttur derlerdi. Elde bulunan süslü kitaplarından birinde (en büyük ilah vacibül vücuttur, halıkı arz ve semadır) ibaresi mevcuttur. Diğeri de sıradan insanlara mahsus olan ve esası çok tanrılı itikatlardan ibaret bulunan zahiri diyanet idi. İlahları için insanoğluna benzer timsaller yapar ve onlara ibadet ederlerdi. Hatta Kettaf tanrısı yaratıcıya, Fettah tanrısı yaratıcının kuvvetine Minnet tanrısı madde ile surete, Vara güneşe, Hams aya, Suut ilahi hikmete Osiris ilahi cömertliğe ibadet için ayrılmış, timsallerinin çoğu aslan, kurt, köpek, kedi, maymun, keçi, koyun gibi mukaddes bildikleri hayvanların başlarına benzetilmişti. Mukaddes hayvanlarının en mukaddesi de (ibpiş) dedikleri öküzdür.

İşte ilk insanlar güneş, ay ve diğer gök cisimleri ile gök gürültüsü ve şimşek gibi tabii kuvvetlerin kendilerini ve tesirlerini görerek ve bazı zararlarına tesadüf ederek

bunların müstakil birer kuvvete malik olduklarını zan ve tahmin ile bu kuvvetlere, sonra sonra yaptıkları heykellere bir takım yalan rivayetler uydurmak suretiyle ibadet etmeye başlamış ve bütün Mısriler, Keldaniler, Asuriler, Babililer, Farslar, Fenikeliler, Medyeliler, Hindiler, Çiniler(s.89) gibi eski kavimler arasında yayılan ve Yünanilere ve Romalılara kadar gelmiş çıkmıştı.

Yünaniler tanrılarını ikiye taksim ettiler. Biri, birinci derecede olan felek ile bundan vücuda gelen tanrılar, diğeri de bunlarla beşerden yani baki ile faniden doğan akıllı adamlardan ibaretti. Satürn denilen Zühal birinci tanrının oğlu, Jüpiter denilen müşteri de Satürn'ün oğlu idi. Sümbüle mahsulat ilahı, yunun nikâh ve doğum ilahı, bunun kızı olan heyba gençlik ilahı, bunun oğlu maris denilen mezih savaş ve silah ilahı idi. Gayet çirkin görünüşlü olarak doğan Merkanı babası semadan kovarak yere düşmesi ile ayağı kırıldı. Bunun üzerine demircilerin reisi olmak üzere yıldırımları yapmaya memur edildi. Jüpiter'in oğlu Mizafa hikmet tanrısı iken sevgilisi olan Laton'dan Abolo'nun doğduğuna gazap ederek bunu çobanlar tanrısı yaptı. Büyük tanrının bir müddet sonra öfkesi geçerek Mizafa'yı semaya celp ile alemin nurlarını taksime memur etti. Mizafa'da musiki ile meşgul olarak Jüpiter'in kızlarına öğretti. Abolonun evladından Üskülap, Alatap, Merkür denilen Utarit hem Jüpiter'in tercümanı hem ticaret tanrısıydı. Ayrıca günahkâr ruhları azaba sevk etmeye ve müddetinin dolmasından sonra azaptan çıkarmaya da memur olmuştu. Venüs denilen Zühre neslin devamı ve aşk tanrıçasıydı. Bu gibi daha birçok tanrıları vardı. Bunların heykelleri (s.90) yanında kurbanlar kesilir, daima yanlarında ateşler yakılır ve her sene martında bu ateşler yenilenirdi.

Yunanistan'da tabiatın sonsuzluğundan bahse milattan önce yedinci yüzyılda başlandı. Ara sıra bir hayli filozof zuhur ettiyse de Yunan hurafeleri milattan sonra altıncı asrın ortalarına kadar devam etmekteydi.

Bu hurafelerin beraberinde adalet, takva, doğruluk, birlik, afiyet, hürriyet, asayiş gibi faziletler namında birtakım heykeller yapılmış ve bunlar da tanrılar arasına katılmıştı. Haset, hile, yalancılık, gıybet, bölücülük, kin ve öfke içinde ayrıca heykeller yapıldı.

Romalılar da Jüpiter vesaireye ibadet dalaletini Yunanistan'dan aldılar. Fakat bütün faziletler ve rezilliklere maddi ve tabii kuvvetlere mahsus birer tanrı itibar eder ve ibadet çeşitlerini birer tanrı itibar eder ve bunlara çeşitli şekillerde ibadet ederlerdi. Mevcut olan dört yüzden fazla meşhur heykellere ibadet ederek bunlar az geliyormuş gibi her aile de kendilerine mahsus bir mabet inşa eyler ve bunlara mukaddes ev namı verirlerdi. Mezhep reisleri olan (kehne) kâhin, ahalinin ileri gelenleri arasından seçildikleri için pek ziyade bir nüfuzu haiz idiler. Birçok müneccimler ve bakıcılar vardı ki bunlar semaya ve hayvan kemiklerine bakarak gelecek hadiselerden haber vermek iddiasında bulunurlardı. Harp ve sulh için devlet bunların kehanetlerine müracaat eder ve halk mühim (s.91) işler hakkında görüşlerini almadıkça mümkün değil bir şey yapmaya cesaret edemezlerdi. Müneccimlerin de (kehne) kâhin kadar ehemmiyetleri vardı. (Kutun) (Şişeron) gibi filozofları bile bu sanat erbabından iseler bile sanatlarına itimat yoktu. Romalılar 'da Yunanlılar gibi mevtalarını yakarlar, meyyitin ağzına bir miktar para koyarlardı ki bu da ölüm nehrini geçirmek için ölülerin ruhuna memur olan Şaron'a bir geçiş ücretiydi. Naaşın önünde meyyitin resmi götürülmek ve cenaze töreninden sonra hazır bulunanlara su serpilmek de adetleri arasındaydı. Adetlerine göre cenaze için en büyük hürmet insan kesmek olmasıyla esirlerini kabrin üzerinde keserlerdi ki Afrika'nın bazı vahşi kavimleri arasında bu melun adet el 'an devam etmekte olduğu rivayet edilir. Bu hal milattan sonra üç yüz on iki tarihine kadar devam etti.

Cermenler insanın arzdan doğmuş olması itikadıyla birinci ilahları arz idi. Lugatlarında arza Her'e derler ki güya bunun Tevsiyet isminde bir oğlu oldu. Bunlar güneşe aya ateşe taparlar, harp ilahı olan Merih'e kuvvet ilahı olan Herakl'e, sirkat ilahı olan Utarit'e de muhabbet ederlerdi.

Rusiler muhtelif mezheplere ayrılarak bir kısmı hayır ve şerrin aslı zannettikleri ma'hut Yezdan ve Ehremen'e itikat ederler. (s.92) birader hemşiresini, baba kızını tezvic ettiği gibi nesillerini ıslah için de zevcelerini şuna buna teslim ederlerdi. Bazıları ayı derisine vesaireye bazıları da hem bir tanrıya ve hem şeytanlara inanmaktaydılar. Aralarında sihirbazlar ve büyücüler de bulunurdu. Bir takımları şehvetlerinin gereğini yerine getirmekte serbest iken diğerleri bilakis kızlarına bir

kötülük etmesi korkusuyla öldürürlerdi. Mevtalarını yakarlardı. Bu çirkinlikler de dozuz yüz yetmiş beş miladi yılına kadar devam etti.

Britanyalılar yani kadim İngilizler taşlara, kayalara, su membalarına, sindiyan ağacına ibadet eder, bunlara insandan kurbanlar keserlerdi. Kahinleri üç kısım olup biri siyasi idareye ait işlerle iştigal eder, diğerleri de nazım ve inşa ve şiir ile, bir kısmı da akli felsefe ile ve tabii işlerle uğraşırlardı. Her ilim ve sanat erbabına devlet hürmet eder hatta bunlardan bazılarına tanrılar derecesinde itibar ederlerdi. Bu mezhep de milattan sonra beş yüz doksan altı tarihine kadar cari idi.

Galler; kadim Fransızlar ölümden sonra sevap ve cezaya inanırlar. Aile reisinin vefatında evlat ve akrabası ve dostları kendilerini fedaen yakarlardı. Zannederlerdi ki aile reisi efradın tanrısıdır. Erkeklerin kadınlar ile evlat hakkında mutlak bir hâkimiyeti vardı. Evlat terbiyesine ziyadesiyle dikkat ederler ve ruhların tenasuhuna inanırlardı. Sindiyan (meşe) ormanlarında tören (s.93) icra ederlerdi. Bu itikatta milattan sonra dört yüz doksan altı tarihine kadar devam etmişti. İşte bu çirkin dalalet ve cehalet binlerce seneler beşeriyetin bütün tabakalarını istila etti. Kadim ümmetlerin tamamında puttan tanrılara insanlardan kurbanlar kesildi. Fenike'de bir âfet zuhurunda birçok adamlar kesilerek tanrıların rızasına çalışılır, Habeşistan'da erkek çocukları güneş için, kızlar ay için kurban edilirdi. Fransa'da yüzlerce insan birden bu yolda telef edilir, Fars'ta insanlar kılıç ile kesilir, bazen diri diri kabre konulmak suretiyle öldürülürdü. Yunanlılarca muharebeden evvel herhalde bir adam kesilmek, bunlardan Atinalılarca her sene başında bir adam kurban etmek âdetti. Romalılarda da bu mel'un âdet birçok asırlar devam etti. Güney Amerika ahalisi genel ibadetler esnasında bu fenalığı irtikâp ederlerdi. Hatta İspanyalıların istilasından evvel heykellerinin yenilenmesi zamanında yetmiş bin kişi kurban edildi. Fethedildiği zaman yüzbinlerce cümcüme (kelle) ile inşa edilmiş bir burç bile bulundu.

Araplar da putperestliği komşuları olan Keldanîlerle Fenikeliler ve Mısırlılar gibi kadim ümmetlerden iktibas ettiler. Hamir kabilesi güneşe, Lahm kabilesi Müşteri ve Zühal'e, Tay kabilesi Süheyl'e, Esed kabilesi Utarit'e ibadet ettiler. Sonra Arap Yarımadası'nda yedi gezegen için heykeller yapıldı. Bu heykellerin dikilmesine

mahsus (s.94) mahallere büyût (evler) denirdi. Bunlardan Zühre nâmına dahhak tarafından San'a 'da yapılan (Beytü'l-ğamdân), Gatafan tarafından yapılan (Leys) ve Benî Haşâm tarafından yapılan (Zühlasa) ve Cebel-i Uhud'daki (Saide) ve Rebîa'daki (Zû-Key'at) vb. hep bunlar birer yıldız nâmına inşa edilerek tavaf olunmaktaydı. Sonra Kâbe'yi umumi mabet ittihaz ederek senenin her gününe mahsus birer put konuldu. Hatta hicretin sekizinci senesinde vukua gelen Mekke'nin fethinde bunların adedi üç yüz altmışa ulaşmıştı. Kâbe'deki Lât putu Sakife kabilesine, Uzzâ putu Kureyş'e Menât, Züşeri Evs ve Hazreç kabilelerine, Didmetü'l-cendel (Dûmetü'lcendel) Kelb kabilesine, Sevağ putu Hezile'ye, Yağus putu Mazahça ve Yemen kabilelerine, Nesr putu Zi'lkelâ' kabilesine, Yauf Hemedan'a mahsus idi. Arap putlarının en büyüğü olan Hübel Kâbe'nin üzerine konulmuştu. Sâf, Nâile, senemleri Safâ ile Merve'de idiler.

Kâbeye ilk defa put koyan Amr bin Lahy nam şahıstır. Amr Mekke'den ticaret için Balkâ'ya gelmiş ve oradaki kavmin putlara ibadet ettiklerini görerek sormasıyla bunların kendilerine yardım etmekte olduklarını anlatmaları üzerine adı geçen Amr bin Lahy de oradan aldığı Hübel heykelini Mekke'ye kadar getirmiştir.

Bazıları milattan on asır önce Medine'de Yahudiler de bulunduğunu beyan ederler ise de bir kısım tarihçiler bunların sonradan gelmiş (s.95) olduklarına kâildirler. İçlerinde bir kısmı hâliki kalben itiraf etmekle beraber lisanen inkâr ederler, diğer kısmı da tabiatın dirilten, zamanın öldüren olduğuna inanırlardı. Arap kavminden Hazreti Şuayb Medine toprağında, Hazreti Salih Semûd toprağında, Hazreti Hûd Ahkaf'ta tevhidi tebliğe memur oldukları halde işbu enbiya-i kiramdan hiçbiri Arap kavmini hak yoluna yanaştıramamıştır. Hazreti İsmail vasıtasıyla tebliğ buyurulan İbrahim Dîninden bâki kalan cenabetten gusül, tavaf, sa'y, (şeytana) taş atmak, mazmaza, istinşak, misvak kullanmak, istinca, tırnak kesmek, koltukaltı ve avret mahallerini tıraş etmek, hırsızın sağ elini kesmek gibi bazı usul ile beraber putperestlik de İslâmın zuhuruna kadar Ceziretü'l-Arap'tan çıkarılamamıştı.

Cahiliyetin başlangıcı hakkında ihtilaf olundu. Bazı ulema cahiliyetin başlangıcı Hazreti İbrahim'in dünyaya geldiği zamandır dediler. Bazıları ise Hazreti Âdem 'le Hazreti Nuh arası olduğunu beyan ettiler. İbni Abbas Hazreti Nuh ile Hazreti İdris

arasıdır dedi. Kelbî Hazreti Nuh ile Hazreti İbrahim arası olduğuna zâhib oldu. Ebü'l Âliye Hazreti davud ile hazreti Süleyman arası olduğunu beyan etti. Sa'lebî de Hazreti İsa ile Resul-i Ekrem Hazreti Muhammed aleyhisselâm arası olduğuna kâil olmuştur. (s.96)

Tufandan sonra cenab- hakka ibadet eylemekte iken Nuh'un oğulları ayrılarak bir kısmı cehalette kalmış, o vakitler marifetullah öncekilerden halka şifahen intikal etmekte olmasıyla tevhid inancı muhafaza edilemeyerek mürur-i zaman ile kavimler şirk ve dalalete sapmışlardı. Varlığı maddî varlıktan ibaret zanneden avam halkın, görünmeyen tanrıya ibadet etmesi, görmedikleri bir yaratıcıyı bilmelerini gerektirir. Gâibi anlayabilecek bir tefekkür kabiliyeti ise ancak aklıselim erbabına müyesser olabildiğinden dolayı avam sınıfı yukarıda ifade olunduğu üzere önce en parlak buldukları ve menfaat ve zararını hissettikleri gök cisimleri ve eşyaya, sonra sonra bunları daima görmek arzusu ile isimlerine yapılan birtakım timsallere ibadet etmek fikrine düşmüşlerdi. Bu cihetle madde ve zamandan bağımsız, yer ve cisimden münezzeh bir yaratıcı bulunduğuna bir türlü inanamadılar. Kâhinler ise Hakkın birliğini zarurî bir itiraf ile bildikleri halde halkın cehaleti sayesinde büyük bir nüfuz ve itibara mâlik olduklarından gerçek ulûhiyet inancını ikrar suretiyle maddi menfaatlerini elden kaçırmak istemediler. Kâhinlerden baskı görenler ağızlarını bir türlü açamaz, haklarında her ne yapılsa bir türlü şikâyete kıyam edemezlerdi. Bu suretle devam eden putperestlik ticarî ve siyasî münasebetler dolayısıyla karışarak yerden yere, kıtadan kıtaya naklederek umum kadim ümmetleri istila eyledi. Halkı fazilet ve sevap yoluna sevk için ara sıra zuhur eden peygamberlerin fikirleri tenvir (s.97) amacıyla îrad ettikleri delillere karşı mel'un kâhinler bir taraftan heykellerin insanların aklına yakın ve meramını anlatmaya yarayan misaller tertip etmek ve bir takım mecazî usullerle Hakka yakınlaşılacağını beyan ve bunlarla birçok gizli sırlara vâkıf olunabileceğini de ilave ederek cahil halkı iğfal etmekten vazgeçmedikleri gibi diğer taraftan da peygamberlere eziyet etmekten geri durmadılar.

Putperestlerin durumunu tetkikle iştigal eden bazı ulema tapınılan putlara isnad edilen hikâyeleri, şairlerin sözlerini süslemekten ve fikirlerinin gelişerek yaşamasını sağlayacak mevzular icat etmekten mütevellit hayallerinden yahut cehaletlerinden istifade ile insanların aklını istila emek suretiyle menfaat temin eden

kehene (kâhinler) tarafından ihdas edilmiş hezeyanlardan ibarettir demişlerdir. Putperestlik hikâyelerinin bir kısmı putperestlerin kendi vukuatlarına, gemicilerin haberlerine, kabilelerin savaşlarına, şehirleri kuran bazı meşhur meliklerin methine ait tarihî hikâyelerden, diğeri de tanrıların karakterine ait inanışlar ile kendilerince ahlakın güzelleştirilmesine müteallik bazı ilimlerden ve bilhassa astronomi vesaireden ibaret olmak üzere ikiye taksim edilmiş olmakla burada özet olarak inançlarından bahsedilmiştir. Şurası ehemmiyete şayandır ki tevhit fikri kehenede gizli ve Çin ve Fars ve Mısır ve Yunan hukeması tarafından az çok aşikâr (98) bir surette, diğer tabirle vahşi kavimlerde gizli ve karışık, nispeten medenî milletlerde az çok açık ve belirli olmak üzere hiçbir yerde ve hiçbir tarihte insanlıktan ayrılmamıştır.

4. HAKİKAT-İ MÜŞRİKA'NIN DEĞERLENDİRMESİ

Ahmet Nazif'in Hakikat-i Müşrika eseri 15 bölümden oluşmaktadır. Eserin giriş bölümünde insanın yaratılmış olduğu vurgulanıp dış görünüşü, içsel yapısı, duyu organları, bilgi toplama ve onları işleme kabiliyeti üzerinde durulmuştur. Kâinatı tanıyabilecek kabiliyette yaratılan insan gökyüzü unsurlarını, yeryüzü unsurlarını gözlemleyip halikulade bir işleyişle devam eden kâinatın işleyişine bakıp illetler ve sebepler silsilesini fark ederek bunların kendiliğinden meydana gelemeyeceğini idrak eder ve yaratıcıya duyulan ihtiyacı anlamış olur. Eserde insanlık âleminin sürekli bir gelişim ve olgunlaşma seyrine dikkat çekilmiştir. Hayvanların bazı beceri ve kabiliyetlerinin, görme, işitme gibi duyu organlarının daha hassas ve insana göre üst düzeyde olmasına rağmen insanın ilk yaratılıştan itibaren iniş ve çıkışlar olsa da hep yükseldiği akıl ve muhakeme gücü sayesinde olgunlaşıp ilerlediği belirtilmiş, ilk insanlarla şimdiki devrin insanlarının yaşantısı örnek gösterilmiştir.

Tabiat kanunu bölümünde yağmurun, rüzgârın, şimşeğin oluşumu, güneşin etkisi anlatılıp her şeyin sebep ve sonuç ilişkisi içerisinde cereyan ettiği, hiçbir şeyin kendiliğinden oluşmadığı dile getirilerek yaratıcıya duyulan ihtiyaç dile getiriliyor. Görülen her şeyin eser ve eser sahibini işaret ettiği bunun tabiat kanunu olarak isimlendirildiğini ancak akıl sahibi olan herkesin bu bağı kurabileceği ifade edilmiştir. Kâinatta tesadüf diye bir şeyin olmadığı her şeyin yerli yerinde yaratıldığı insanın aklıyla kavrayamadığı için itiraz ettiği vurgulanmıştır.

Tabiattaki düzenin esasları bölümünde filozofların kâinat ve yaradılışla ilgili görüşlerine yer verilmiştir. Pisagor, platon, Aristo, İbn Rüşt'ün eşya hakkındaki görüşleri karşılaştırılıp eşyanın aslının ne olursa olsun, esir maddesi (uzay boşluğunda bulunan havadan daha hafif bir madde) ne kadar hareket ederse etsin, suretler maddeye ister dışardan gelsin ister içerde var olsun yaratıcının hiçbir şekilde yok sayılamayacağı vurgulanmıştır. Yaratıcının yok sayıldığında hiçbir şeyin kendiliğinden var olamayacağı, varlığını devam ettiremeyeceğinin altı çizilip tabiatın tabiatüstü bir varlık tarafından idare edildiği dile getirilmiştir.

Mükemmelleşme yeteneği bölümünde kâinatı anlamak için akla ve delillere ihtiyaç duyulduğuna değinilmiştir. Sebep sonuç ilişkisinin insanı bir yere kadar götürebildiğine, Cenab-ı Hakkın ilk başlangıç olduğuna, varlığının kendinden olduğuna, bütün sebeplerin sebepleri var edene ulaştığına vurgu yapılmıştır. Epikür, Aristo, Platon, Pisagor'un aklın mahiyeti ve kâinatı anlamadaki rolü üzerine olan görüşleri verilmiş, mütekaddimin âlimlerin isim verilmeden bu konudaki fikirleri ve bilgi elde ettiğimiz duyularımız hakkındaki görüşleri ortaya konmuştur. Ahmet Nazif duyuların yanılabileceği görüşünü savunup fikrini örneklerle açıklamıştır. Hukemânın görüşlerini maddeler halinde sıralamıştır. Ardından İbn Rüşt'ün cenab-ı hakkın varlığını anlayabilme, aklı kullanma, aklın asıl maddesi, irade ve kader konularındaki görüşlerine yer verilmiştir. Devamında Ahmet Nazif akıl, vicdan, fıtrat, his, kalp ve içgüdü hakkında görüşlerini zikretmiş ruhun boş bir levhadan ibaret olmadığını örneklerle açıklamıştır.

Tabiatın ilk eğitimi bölümünde insanlığın ilk devirlerinde güneşin doğuşu ve batışı, yıldızlar, ay, dağlar, denizler, dalgalar, şimşekler, yıldırımlar, gök gürültüsü, çiçekler tüm tabiat ve tabiat olaylarının insanda uyandırdığı tesirler edebi bir dille anlatılmıştır. İlk dönem, insanın tabiata bakışı bir bebeğin etrafında gelişen bilmediği olaylar karşısındaki şaşkınlığı ve merakına benzetilmiştir.

İlk yaşam bölümünde insanlığın ilk devirlerinde içgüdüsel bir yaşamın devam ettiği, insanın iyi ile kötüyü ayırt edemeyip kendini zarara sokacak meyillerden habersiz bir yaşam sürdüğüne değinilmiştir. Beslenme, korunma, barınma, avlanma gibi ihtiyaçların öğrenilme aşamaları anlatılmıştır. Haberleşme, iletişim kurma gibi gerekliliklerin işaret ve resmederek gerçekleştiği lisanların ortaya çıkışları, yazının, ateşin, musikinin, dokumacılığın vb. insanlığın gelişim ve olgunlaşma safhalarına değinilmiştir.

Toplumsal eğilimler bölümünde bireysellikten toplumsal yaşama geçiş sürecinde bencillikten, muhabbete, muhabbetten, şefkate ve kardeşliğe, yardımlaşma, adalet, takva, gibi kavramlar üzerinde durulmuştur. İnsanın zarara uğrama korkusu ve başkasına zarar verme arzusu meyilleri işlenmiştir. Toplumsal yaşamın temellerine yer verilmiştir. Eflatun ve Aristo'nun hükümet benzetmeleri, kanunların amacı,

zamana göre değişebileceği, insanlığın tabii ihtiyaçlarını değişmeyeceği, halkın hayat tarzına müdahale edilemeyeceği, emniyet ve asayiş dışındaki ihtiyaçların halkın basiretine bırakılması gerektiği vurgulanmıştır.

Kadim kanunlar bölümünde Arkadyalılar (eski Yunanistan'da Mora Yarımadası'nın orta kesiminde dağlık bir bölgenin adı), Yunanistan halkının sert tabiatları Eflatun ve Aristo tarafından musiki ile ehlileştirilmeye çalışıldığı, topluma özgü kanunlar, sosyal statüler bahse konu olmuştur. Dragon kanunları, Çin'in Konfüçyüs kanunları, eski Mısır kanunları, İranlıların Keykubat kanunu, Romalıların Sambir kanunları hakkında bilgiler verilmiştir. Milletin menfaatine olmayan kanunların halkı mutlu etmeyeceği, devleti ayakta tutmayacağı, hükümetin devamını sağlamayacağı hükmüne varılmıştır.

Beşerî ahlak bölümünde ahlakın kaynağı marifet-i ilahi (Allah'ı isim ve sıfatlarıyla bilme) olarak verilmiştir. Kuvvet, iffet, adalet, ahlakın önemli kısımları arasına alınmış olup kuvvet dinin, iffet, nefsin, adalet ise sosyolojinin konusu kapsamındadır denilmiştir. Ahlaki hakikatlerin ilk olarak peygamberlerin kalplerinden doğduğu iddia edilmiştir. Ahlakın çıkış yerinin hukema arasında tartışıldığı, bir kısmının ahlakın irsi (aileden gelen), bir kısmı akli, bir kısmı vicdani olduğunu iddia etmiştir kaynak gösterilip görüşler zikredilmiştir. Epikür'ün lezzet ve elemi insan davranışlarının esası sağdığı belirtilmiştir. Hayır, şer, lezzet, elem, menfaat, irade gibi kavramlar üzerinde durulmuştur.

Nefretin sebepleri bölümünde meyl doğuştan gelen tabii bir özellik olarak değerlendirilmiş, korkunun ise sonradan ortaya çıkan bir duygu olduğu ve korkuya sebep olabilecek unsurlar maddeler halinde verilmiştir.

Basit lezzetler bölümünde duyularla elde edilen, maddi ve manevi lezzetler maddeler halinde verilmiştir. Basit elemler bölümünde lezzetlerin kaybolması, var olan nimetlerin elden çıkma yok olma korku maddeler halinde verilmiştir.

Hislere tesiri olan şeyler bölümünde üzüntülerin ve sevinçlerin herkeste aynı derecede olmadığı ifade edilerek hislere tesiri olan şeyler derecelendirilmiştir. Hisleri doğrudan etkileyen şeyler birinci derece kişinin bulunduğu konum, yaş, cinsiyet gibi

durumuna yönelik olanlar ikinci derece şeklinde maddeler halinde verilmiştir. Ahlak ve kanunlar karşılaştırılmış etki alanları ortaya konmuştur.

Şeriatlar bölümünde herkesin meyillerinin farklı, mizaçlarının değişken olduğu insanın koyduğu kuralların herkesin mutluluğunu temin etmediği belirtilmiştir. Her şeyi yaratan, bilen ve kudreti sonsuz olan cenab-ı hakkın peygamberler aracılığı ile gönderdiği şeriatların insanların değişken mizaç ve fikirlerinin ürettiği kanunlardan daha üstün olduğu; adaleti muhafaza, zulmü önleme, hayatı yaşanır kılma gibi bütün konularda ihtiyaç duyulan kanunlar olduğu dile getirilmiştir. Farabi'nin medeni siyaset tarifi verilmiş, yaratıcıya olan ihtiyaç, peygamberlerin gönderiliş amacı, şeriata olan ihtiyaç konularındaki görüşleri zikredilmiştir.

Din yahut yaratıcı fikri bölümünde ilk devir insanlarının sosyal ilişkileri düzenlemeyi bilmedikleri halde yaratıcı fikrinin mevcut olduğu bunun insana verilmiş fıtrî bir özellik olduğu dile getirilmiştir. Peygamberler insanlığı aydınlatan bir güneşe benzetilmiştir. Muhammet Mustafa'nın insanlığı aydınlatmak için gönderildiği vurgulanıp Peygamberimiz bir naat ile övülmüştür. Cenab-ı Hakkın nurları ve ışıkları olduğu, eşyanın bu nur ve ışıkların parlaması olduğu, filozofların çoğunun bu nurlara hareket eden akıl dedikleri dile getirilmiştir. Aristo'nun, Meşşailerin, Platon'un görüşlerini benimseyenlerin, mutezile, sufiyye'nin nurlar ile ilgili görüşleri beyan edilmiştir.

İlk hurafeler ilk cahillikler devri bölümünde ulûhiyet inancının tabiat ve yıldızlara inanışla başladığı vurgulanmıştır. Keldaniler tabiat olaylarını yıldızların gerçekleştirdiğine, gök cisimlerinin de akıl ve irade sahibi olduklarına inanıp, onlara ibadet etmeye başladıkları vurgulanmıştır. Yıldızlara tapınmanın sırasıyla Fenike, Mısır, Yunanistan, Roma, İran ve uzak doğuya ulaştığı belirtilmiştir. Ateşe tapınmanın (Mecus ilik) Fars'ta başlayıp İran'dan Hindistan'a ve Çin'e sıçradığı ifade edilmiştir. Vefat edenlerin rüyada görülmesi bu hayattan başka bir hayat olduğu inancını doğurmuş, kabile reislerinin ölümünden sonra kabile işlerine yardım edeceğine inanılmış, afetler onların öfkesi olarak algılanmış, onlara dualar edilip kurbanlar sunulmuş, adlarına putlar yapılmıştır. Asur meliki Titos babasının timsalini yaparak halkı ona ibadete davet etmiş ve putperestlik başlamıştır. Hazreti İbrahim'in

putperest kavmiyle mücadelesi anlatılmıştır. Zerdüştlük ve Brahmanizm'in ortaya çıkışı ilke ve uygulamaları anlatılmıştır. Konfüçyüzim hakkında bilgi verilerek Konfüçyüs'ün meşhur sözleri maddeler halinde eserde yer almıştır. Mısır ve Yunanlıların dinleri hakkında bilgi verilmiştir. Almanların, Rusların, İngilizlerin, Fransızların inanç ve uygulamalarına yer verilmiştir. Putperestliğin Araplar arasında yayılışı, Kebeye ilk putun getirilişi, Arap kabilelerinin putları anlatılmıştır. Peygamberlerin Arap toplumunu hakka davetleri aktarılmış, ilk cahilliklerin ne zaman başladığı ve ne kadar hüküm sürdüğü rivayetlerle aktarılmıştır. Hazreti Nuh döneminde olan tufandan sonra oğulları ayrılmış bir kısmı cehalete tekrar dönerek gök cisimlerine ve puta tapmaya başlamıştır. Cahil halk üzerinde tahakküm kuran kâhinler eliyle putperestliğin yayıldığı hükmüne varılmıştır.

Genel çerçevede buraya kadar özetlediğimiz eserde ele alınan ahlak felsefesi ile ilişkili; özellikle ahlakın tanımı, konusu, kaynağı; ahlakta fıtrat, mizaç, meyl, nefret, haz ve elem kavramları ile din ahlak ilişkisi konularını geniş olarak değerlendirmeye geçebiliriz.

4.1 Yaratılış, Tabiat ve İnsan Tabiatı

Müellife göre insan, dış görünüş itibariyle mükemmel bir ustalıkla ve kudret eliyle yaratılmıştır. Yed-i kudret yani kudret eli diye çevirdiğimiz kelime İslam Ansiklopedisi yed maddesinde "kudret, mülkiyet, hâkimiyet manasında Allah'a nispet edilen zati sıfatlardan biri"[4] olup, kudret kelimesi de Allah'a nispet edildiğinde "dilediğini eksiği ve fazlası olmaksızın hikmet çerçevesinde yapmak"[5] manasına gelir. Müellife göre; yaratıcı fikri bu minvalde ortaya konulmuştur. Düşünme ve anlama yetisine sahip olan insanın duyu organlarıyla elde ettiği algı, sinir sistemiyle beyne ulaşır. Bu kabiliyeti sayesinde olaylar arasında bağlantı kurar, başını kaldırıp gökyüzüne baktığında gök cisimlerinin hareketlerini izler, anlamaya çalışır, yeryüzündeki düzen ve uygunluğu fark eder. Her şeyin illet ve sebepler

[4] Yusuf Şevki Yavuz, "Yed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/ 375-376.
[5] Bekir Topaloğlu, "Kudret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/316-317.

çerçevesindeki işleyişine hayran kalır ve bunların tabiata mal edilemeyeceğini fark eder. Kâinattaki düzen ve işleyişten hareketle insanda yaratıcı fikri oluşur. [6]

4.1.1 Tabiat

Tabiat; yaratılış, seciye, yaratılıştan gelen asli yapı manalarına gelir. [7] Müellif yaratılış konusundan sonra tabiatı genişçe ele almıştır. Yazar tarafından, her şeyin hassas bir düzenle yaratılıp kusursuz işlediği, tabiat olaylarının oluşumu ve birbirlerine olan etkisi anlatılıp, düzendeki mükemmelliğe vurgu yapılmıştır. Kusursuz yaratılan düzeni fark edip, bunun tek başına meydana gelemeyeceğini anlayacak kabiliyetin, insanda mevcut olduğuna değinilmiştir. Kâinatta her şey hassas bir düzen ve nizamla işliyor. Şiddetli bir rüzgârla başlayıp, şimşekler çakıyor. Tabiat, kanunlar gibi akıyor ve gürültülerle yağmurlar başlıyor. Bu oluşum ve değişimi inceleyecek olursak, güneşin sıcaklığının yeryüzünde oluşturduğu nemle bulutlarda yağmurlar birikiyor. Oluşan çekim kuvveti ve gök gürültüsünün havayı şiddetle sarsmasıyla yağmurlar yağmaya başlıyor. Bu örnekten yola çıkarak diyebiliriz ki, kâinattaki her şey sebep ve illetlere bağlı olarak art arda ve sıralı olarak gerçekleşir. Tabiattaki her şeyin ardı ardına gelip devam etmesi, tabiat kanunlarıyla bilgece verilmiş hükümlerdir. İllet ve sebepler çerçevesinde kâinatı, yaratılışı ve eşyayı değerlendirebilecek bir kabiliyette yaratılan insan, bütün mümkünlerin sebeplerden ibaret olduğunun bilincindedir.[8] Harika bir düzen ve nizamla ilerleyen âlem bir tesadüf eseri oluşamaz denilerek, nizam delili üzerinde durulmuştur. [9] Ahmed Nazif'e göre, yaratıcı yok sayılırsa bunca mükemmel mahlûkat var olamaz, hiçbir kanun kâinatı doğru hedefine göre idareye, mahlûkattan beklenen maksadın netice vermesine yeterli sebep olarak kabul edilemez. Bütün türler ve onların özelliklerinin devam etmesine vasıta olan tabiat kanunlarının, tam istenilen şekilde hareket etmesinin sağlanması hepsi onun emrinde olan, tabiatın üstünde bir kuvvetle idare edilir. Her şey belirlenen sınırının dışına çıkacak olursa, tabii bir ceza ile

[6] Ahmed Nazif, *Hakıkat-i Müşrika*, (İstanbul: Matbaa-i Amedi, 1907) 1. Sonraki dipnotlarda sadece Hakıkat-i Müşrika olarak geçecektir.
[7] Şaban Ali Düzgün, "Tabiat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayıları,2010), 39/ 325-327.
[8] Hakikat-i Müşrika, 2.
[9] Bkz. İlhan Kutluer, "Nizam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/173-175.

karşılaşır.[10] Hiçbir şeyin sebepsiz yaratılmaması, sebepsiz ortaya çıkan şeyin varlığının mümkün olmaması, müellif tarafından akli delil olarak ortaya konulmaktadır. Bir şeyin kendi zatına sebep olması, iki şeyden birinin diğerine başlangıç olması, iki şeyin başka bir şeye değişen bir sebep olamaması, her şeyin bir sebebi olduğu gibi illeti olmayan, bununla beraber yaptığı bir şeyden etkilenmeyen varlığı kendinden olan bir zatın bulunması gerektiğine aklımızla ulaşabiliriz. Yine, arzın çekim kuvvetinin cisimleri düşürdüğü zorunlu sebepler vardır. Yahut irade ve insanın fiillerinin görünmesi gerektiği gibi tercih edilen sebepler olur. Güneşin, ışığının ve sıcaklığının bitkilerin büyümesine sebep olduğu gibi sebepler de çeşit çeşittir. Üzümün kermesinin üzüme sebep olması gibi, yapılan varsa yapanda vardır. Birinin diğerine vurması gibi her vurulan bir vuranı gerektirir. Ateşin yangına sebep olması gibi sonuç sebepten ortaya çıkar. Yahut bir ordu komutanının askere hücum emri vermesi gibi hücum emirleri savaş fiillerinin manevi sebebi sayılır.[11] Müellif bu ifadelerle her şeyin bir sebepten meydana geldiğini, hiçbir şeyin kendiliğinden ortaya çıkamayacağını ispatlamaya çalışmıştır.

4.2 Ahlakın Tanımı ve Konusu

Arapça hulk kelimesinin çoğulu olan ahlak kavramı; huy, mizaç, tabiat ve karakter anlamlarına gelir.[12] Köken itibariyle Arapça olan ahlak zaman içerisinde Türkçeleşmiş ve tekil anlamda kullanılmaya başlamıştır. Hadislerde hulk ve ahlak kavramları kullanılırken, Kur'an-ı Kerim'de sadece hulk kelimesi kullanılmıştır.[13] Ahmet Nazif eserinde ahlakı, "Ahlak ki mümkün olan saadet derecesine ulaşmak için insan davranışlarını tanzim etmekten ibarettir"[14] şeklinde tarif etmiştir. Her milletin, her çağın, her sınıfın ve her bireyin bir ahlakı vardır. Yaklaşık altı asır hüküm süren Osmanlı'ın ahlakıda büyük ölçüde islam ahlakıdır.[15] Ahmed Nazif'de Osmanlının son dönem hukukçu ve ahlakçılarındandır.

[10] Hakıkat-i Müşrika, 7-8.
[11] Hakıkat-i Müşrika, 12.
[12] Yunus Cengiz, "Ahlak İmi ve Diğer İlimlerle İlişkisi", *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*, ed. Murat Demirkol (Ankara: Bilay Yayınları), 19.
[13] Cengiz Çuhadar, Hakan Coşar, "Ahlak ve Temel Ahlaki Kavramlar", *İslam Esasları ve Ahlak Felsefesi*, ed. İsmail Erdoğan, Enver Demirpolat, (Lisans Yayınları, İstanbul 2019), 10.
[14] Hakıkat-i Müşrika, 52.
[15] Hüsamettin Erdem, "Osmanlıda Ahlak ve Bazı Ahlak Risaleleri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/10 (Kasım 2000), 25.

Ahlak bir kurallar sistemidir ve insanın bilinçli davranışlarını, dışarıdan müdahale olmadan kendi isteğiyle, hür iradesiyle ortaya koyduğu davranışlarını kendine konu edinir. İnsan davranışlarında iyi ve kötünün ne olduğunu araştırır. Toplumsal yaşam içerisinde ahlakın; kişiye, topluma ne kazandırdığını, hangi eylemlerin ahlaki olduğunu, ahlaklılığın hangi alan ve anlamları kapsadığını araştırır.[16] Ahlak ilmi şahsi ve umumi menfaatlere ait her şeyi emreder.[17] Kanunun kapsamadığı, hüküm koymakta yetersiz kaldığı alanları ahlak tamamlar, bu bazen âdet ve görenek olarak bazen de töre olarak insanın karşısına çıkar. İnsanda hayrın bir başlangıcı vardır. Bu başlangıç hak, vazife, adalet, muhabbet, merhamet vesaireyi ihtiva eden ortak bir özelliktir ki bütün insanlığın fıtratında mevcuttur. Ancak insanın hayatının muhafazası bakımından herkes aynı seviyede olamayacağından dolayı bu hususstaki hakikatler peygamberân-ı kirâm vasıtasıyla tebliğ buyurulmuştur. İşte bizâtihi kâim olan bu umumi his asla değişmez bir hak, tabiî bir adalettir ki hukuk-i insaniye yahut tabiî kanunlar bunlardan teşekkül eder. Tabiî kanunlar Cenab-ı hakkın bir iradesi olup tabiata istinadı mecazidir. Kâinattaki olayların meydana gelmesine, eserle eser sahibinin alaka ve bağı, tabiat kanunu olarak tarif edilir. Bu kanun yalnızca görüp hissettiğimiz âlemle kısıtlı değildir. Akıl ve ahlak âlemlerinin de kendilerine göre kanunları vardır. Bu âlemler arasında bir benzerlik, uygunluk, bağ bulunduğu gibi kanunlar arasında da birin ikiye olan bağı gibi bir bağ vardır. Bazısı maddi bazısı da akli ve ahlakidir,[18] diyerek Amed Nazif ahlakı tanımlamaktadır. Kanun ise herkesin anlayabileceği bir şey demektir. Yoksa tabiatın yazılı kanunu var demek değildir. Hak, akıl ve mantığa uygun düşünceler sınıfındandır. Yürürlükteki kanunlar insanın yeteneklerini, yatkınlık ve iyi alışkanlıklarını desteklemek suretiyle sağlamlaştırıp pekiştirmek, insan tabiatına uygun olmayan, insanın doğuştan getirdiği yetenek ve ahlakını gölgeleyen, emellerini men etmek içindir. İnsanlar kendilerine faydalı olan, menfaatlerini karşılayan şeyleri fehim ve idrak etmek hususunda çoğu zaman yanılgıya düşüp doğru karar veremezler. Bu hatalarını önlemek için bir kanun isterler ki insanın görmekte zorlandığı karanlık noktaları aydınlatsın ve davranışlarını takip altında tutarak herkesi yaratılış gayesine ve fıtratına uygun bir yaşantıya sevk etsin, insanın yaratılıştan itibaren tabii olarak kendine bahşedilmiş fıtratı, özünde var olan

[16] Çuhadar, Coşar, "Ahlak ve Temel Ahlaki Kavramlar", 13.
[17] Hakıkat-i Müşrika, 64.
[18] Hakıkat-i Müşrika, 4.

doğal sınırları korusun,[19] ifadeleri ile müellif tarafından kanunların gerekliliği, kanunların akla uygunluğu dile getirilir.

Ahlak ilmi, ahlaki konular üzerinde akla uygun, doğru ve gerçekçi bir yöntemle düşünmeyi, yöntemli ve bilimsel tartışmayı, doğru yargıya ulaşmayı hedefleyen bir ilimdir. Ahlaka dair sistematik olarak gerçekleşen bilme etkinliği ahlak felsefesi ya da etik olarak adlandırılmaktadır. Ahlak, insanda var olan ve eylemlerin kolayca oluşmasını sağlayan kaynak hükmünde olup, ahlak ilmi kaynaktan çıkan bu eylemleri inceler. Ahlak ilmi insanda var olan, varlığı ortaya çıkmamış olan gizli gücü nasıl kullanması gerektiğini öğretmekte ve dünyada kendimiz için neler yapmamız gerektiğini ve nasıl yapmamız gerektiğini inceleyip bilgisini işlemektedir.[20] Osmanlı ahlakçıları ahlakın konusu hakkında farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bir kısmı ahlakın konusunu ruhi kuvvetler olarak, bir kısmı vazifeler, bazılarda hem ruhi kuvvetler hemde vazifeler olarak nitelendirirler.[21] Ahmed Nazif bu konuda eserinde görüş bildirmemiştir.

4.3 Ahlakın Kaynağı

Eserde, insanı saadet derecesine ulaştırmak için davranışlarını düzenlemek olarak tarif edilen ahlakın kaynağı marifet-i ilahi olarak ifade edilmiştir.[22] Marifet-i ilahi "Allah'ın zatı, sıfatları, fiilleri ve isimleri hakkındaki bilgi" şeklinde tanımlanmıştır.[23] Ahlaki hakikatler ilk olarak peygamberlerin kalplerinden doğmuştur,[24] denilerek eserde ahlakın kaynağının ilahi olduğu, peygamberlerin kalplerine vahiy olarak bildirildiği öne sürülmüştür. Vahiy Allah'ın, bir emri, bir hükmü veya bilgiyi peygamberine gizli olarak bildirmesi demektir. Vahiy yoluyla konuşma, bir elçi bulunmadan peygamberin kalbine gizli bir işaretle ilâhî kelâmın bırakılıp öğretilmesiyle gerçekleşir. Bu tür vahiyde peygamber ilâhî kelâmı uyanıkken ruhî bir tecrübe yaşayarak alır,[25] şeklinde açıklanan vahiyle, ahlak duygusu yaratıcı tarafından

[19] Hakıkat-i Müşrika, 55.
[20] Cengiz, "İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi", 21.
[21] Erdem, "Osmanlıda Ahlak ve Bazı Ahlak Risaleleri", 38.
[22] Hakıkat-i Müşrika, s. 52
[23] Süleyman Uludağ, "Marifet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/54-56.
[24] Hakıkat-i Müşrika, s. 52
[25] Yusuf Şevki Yavuz, "Vahiy", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/440-443.

peygamberlerin kalbine gönderilmiştir düşüncesi Ahmed Nazif'in ahlakın kaynağı konusundaki Allah, peygamber ve peygamber terbiyesinde yetişen ümmet şeklinde toplumda hâkimiyet sağladığı görüşüne eserinde ulaşılmaktadır. Azaların (vücudu oluşturan parçalar) her bir parçası kimyevi bir bağ ile biri diğerine nasıl bağlı ise âlemdeki bütün işler ve olaylar da birbirine bağlı olmak üzere bir sebep diğer sebebe, bir illet diğer illete ve hepsi de sebepleri var edene ulaşır. Sonsuz bir kudrete, hiçbir sebep ve illete ihtiyacı olmayan en yüksek bir varlığa ulaşır ki o en yüksek varlıkta sebepleri var edendir. Sebepleri var edenin gücünün, mükemmelliğinin ve güzelliğinin sonu yoktur. Her şey o ilk başlangıçtan feyiz alır, o sonsuz feyiz verenin yardım ve isteği ile durur. Başlangıcı ve sonu yoktur. Mükemmel bir hikmet sahibi, sonsuz bir mükemmellik ile vasıflanır.[26] Müellifin görüşleri İslam ahlak düşüncesiyle uyuşmaktadır. Allah (Hâlik) yaratıcıdır. Bütün canlı ve cansız mahlûkat onun yarattıklarıdır. Bu yönüyle ahlak, insanın yaratılışı ve doğasını ifade eder. Bu doğayı yaratan, biçimlendiren Allah'tır. İnsanın ahlaklı olması bu yönüyle yaratılışı ve doğasıyla uyumlu olması demektir. İslam ahlak felsefesi insanı doğal çizgisiyle değerlendirir.[27] Eserde ilk önce yaratılış tarif edilmiş tabiat, illet ve sebepler üzerinde durulmuş, her şeyin Cenab-ı hak tarafından yaratıldığı, onun ilk sebep ve ilk illet olduğu görüşü benimsenmiştir.

Ahlakın başlangıcının ruhani ve vicdani olduğunun belirtildiği eserde fıtrat üzerinde de durulmuştur. Ruh insanın hayatının devamını sağlayan idrak edici ve bilici unsurudur. İnsanın algılayıcı ve bilici varlık olabilmesi için öncelikle biyolojik canlılığa sahip kılınan bedeni yaratılır, canlı organizma şekil alıp ortaya çıkmaya başlayınca algılayıcı ve bilici özü olan ruh buna eklenir. İnsan ruhu denilince canlılık, bilinç, akıl, idrak, irade gibi niteliklere sahip bir öz kastedilmiş olur.[28]

Vicdan, iyiyi kötüden ayıran, bizi iyiye sevkeden ve kötüden uzaklaştıran bir hâkim kuvvettir.[29] Vicdan insanın içinde bulunan ahlâkî otorite, ahlâkî değerler ve eylemler hakkında hüküm verme ve yargılama yeteneği diye de tarif edilir. Vicdâniyyât klasik İslâm mantığında iç duyularla kavranan açık önermeler için kullanılan terimdir.

[26] Hakıkat-i Müşrika, 10-11.
[27] Müfit Selim Saruhan, "Ahlak ve Erdemin İnşası" *İslam Felsefesi,* ed. Bayram Ali Çetinkaya (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 247.
[28] Yusuf Şevki Yavuz, "Ruh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2018),35/187-192.
[29] Erdem, "Osmanlıda Ahlak ve Bazı Ahlak Risaleleri", 54.

Osmanlıların son dönemiyle Cumhuriyet döneminde batı ahlâk felsefesine dair eserlerin Türkçe 'ye çevrilmesi sürecinde Fransızca 'da ahlâkî şuuru ifade eden kelimenin Türkçe karşılığı vicdan kelimesidir. İslâmî kaynaklarda insan tabiatında ahlâkî şuura sahip bir yeteneğin bulunduğu kaydedilmiş, farklı kelimelerle anılan bu gücün niteliği ve işlevleri üzerinde durulmuştur. Ancak söz konusu yeteneğe vicdan denilmesi ve kelimenin terim olarak İslâmî literatüre girmesi modern dönemde batıdan yapılan çevirilerin etkisiyle gerçekleşmiştir. Vicdan, hayrı şerden ayırabilme kuvveti, vazife-i hissî, şer işlemekten husule gelen ıstırap ve hayır işlemekten duyulan sevinç anlamlarına gelmektedir. Kur'an-ı Kerîm'de vicdan kelimesi geçmemektedir ancak birçok ayette insanda bulunan ve onun iradî fiillerini ahlâk ölçülerine göre denetleyen, iyilik yapmaktan sevinç, kötülük yapmaktan ıstırap duyan bir ahlâkî melekeden söz edilir, tövbe de böyle bir vicdanî hesaplaşmanın ürünü sayılır.[30] Vicdanen bilme, aklen kavramakla aynı şey değildir. İnsan birçok hakikati vicdanen bilir. Akıl doğruyu ortaya koymada kıyas, mantık, analiz, hipotez gibi yöntemlerle ihtiyaç duyarken vicdan bunlara muhtaç olmaksızın hakikatleri doğrudan bilir.[31] İslam düşünürlerinde vicdanın doğuştan getirilen fıtrî bir yeti olduğu düşüncesi hâkimdir. Bu görüşlerini düşünürler, ayet ve hadislere dayandırarak temellendirmeye çalışmışlardır. "Hayır ve erdem kalbin tatmin olduğu şeydir, şer ve kötülük de nefsini rahatsız eden şeydir" sözü hadis olarak Hz. Peygambere dayandırılmaktadır.[32]

Fıtrat, İnsanın doğuştan sahip olduğu bütün özelliklerini ifade eden; yaratılış, belli yetenek ve yatkınlığa sahip oluş anlamlarını taşır. İlk yaratılış sırasında Allah'ın insan tabiatına bahşettiği yaratanını tanıma eğilimi, ruh temizliği, insana yaratılıştan verilen selâmet ve istikamet" şeklinde tarif edilmektedir.[33] Ahmed Nazif'in ruh ile ilgili görüşleri şu şekildedir. İnsan ruhu, dış âlemden duyuları yoluyla aldığı bilgilerin haricinde bir yardıma ihtiyaç duymadan zihnine birtakım hakikatler akseder, insan iç dünyasında yaratılışa dair bazı hakikatler bulur. Fakat dikkat edilirse anlaşılır ki insan bunları sonradan olma harici bir şey gibi değil bu

[30] Osman Demir, "Vicdan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/100-102.
[31] Davut Ceylan, "Vicdan Kavramına Psikolojik ve Dini Yaklaşımlar", *Katre International Human Studies Journa* 3 (Haziran 2017), 187.
[32] Ceylan, "Vicdan Kavramına Psikolojik ve Dini Yaklaşımlar", 188.
[33] Hayati Hökelekli, "Fıtrat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbu:1996), 13/ 47-48.

hakikatleri zaten kendinde mevcut bir şey gibi, kendi malı gibi alıyor ve bizzat ruhunun derinliklerinden sızdırıyor. Ana rahminden çıkıp dünyaya gelen bebeğin doğar doğmaz nefes alması, gözlerini açıp etrafına bakması, hariçten öğrenmesi mümkün olmayan kısa bir zaman içinde memeyi tutup emmesi insanda tefekkürden evvel bir bakıma asli bir marifet olduğunu göstermektedir. Bir müddet sonra yanında bir portakal kesilse parçasının aslından ufak olduğunu kolaylıkla anlamaya zihninin hazır bulunması da dışarıdaki eşyanın birbiri ile ilişkilerini tayinden evvel, yaratılıştan malumat sahibi olduğunu ispat etmektedir. İnsan dünyaya geldiğinde sade bir levhadan ibaret değildir. Dış dünyaya ait bilgilerini dimağından çıkarsak iç dünyasında yine yaratılışının gayesine fıtrata ait dış bilgilenmeden başka birtakım esas temayüller buluruz.[34]

Eserde, yukarıda kısaca açıkladığımız marifet-i ilahi, vahiy, ruh, vicdan, fıtrat kavramları, ahlakın yaratıcı tarafından peygamberlerin kalplerine vahiy ile ilham edildiği vurgulanmakta olup insanın temiz bir fıtrat üzere yaratıldığı dile getirilmektedir. Yazara göre, duyularımızla alınan bilgi üzerine beynimizin işlevselliği iç hislerimizi ikaz eder. İkaz etmek ve görünürlüğünü sağlamak bir şeyi sonradan ortaya çıkarmak ve var etmek değildir. Etrafımızdan bize bilgi veren duygularımız kapatılsa bu yüksek his ruhumuzda vardır ve yaratılışımızda mevcuttur. Etrafımızdaki her şeyi gece görmediğimiz halde gündüz olunca görüyoruz. Hiç şüphe yok ki söylenilen her şeyi güneşin ışığı veyahut gözümüz var etmedi.[35] Biz her ne kadar görme duyusuna potansiyel olarak sahipsek de ışık olmadan hiçbir şeyi göremeyiz. Gözlerimiz, ancak ışık olduğunda işlevsel hale gelir ve bize dış dünya hakkında doğru bilgi verir. Kalp, akıl yürütme yoluyla elde ettiğimiz bilginin yakînî bilgiye dönüşmesinde benzer bir rol oynar.[36] Ahlaki hislerimize dışımızdan gelen bilgilerin tesiri de soyut bir hareketi gerektiren bir kuvveti hareket ettirmekten ibaret kalır. Yoksa hiçbir şeye az çok kendinde olmayan bir şey verilemez[37] denilerek ahlakın kaynağının insanın ruhunda var olduğu fikrini perçinlemiştir. İnsanın fıtratında var olan ahlakın temeli aile, çevre gibi dış etkenlerin tesiriyle gelişim gösterir. Var olanın üzerine bir şeyler koyup onu geliştirmek yükseltmek akla daha

[34] Hakıkat-i Müşrika, 20-21.
[35] Hakıkat-i Müşrika, 12.
[36] Hatice Teber, "Çağdaş Dünyada Evrensel Ahlâk İlkelerine Akıl Kalp İlişkisi Açısından Bir Yaklaşım", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/3 (Aralık 2022), 878.
[37] Hakıkat-i Müşrika, 12-13.

yatkındır ve daha kolaydır. Varlık âleminde olmayanın yoktan ortaya çıkması daha uzak bir ihtimaldir.

4.4 Ahlaki Duygu ve Davranışlarda Etkili Olan Hususlar

Müellif herkesin bir lezzetten aynı ölçüde tat almadığı gibi bir elemden de aynı nispette sıkıntı çekmeyeceğini eserinde ele alıyor. Bu tesir farklılığı da ya derecede veyahut çeşitte ortaya çıkar. Mesela bir sebepten dolayı insanların tamamı az çok farklı müteessir olursa bu derecede bir sebep insanlar katında farklı hisler ihdas ederse bu farklılıktan dolayı olmuştur. Herkes sıhhat ve hastalıktan, fakirlik ve zenginlikten, çocukluk ve ihtiyarlıktan aynı ölçüde müteessir değildir. Sevinmek ve üzülmenin farklı sebeplerini tayin etmek ise vicdanın hakikat ve keyfiyet hislerini bilmeğe bağlıdır.[38] Ahlak ilmi hislerin sebeplerini ortaya koymada yetersiz kalır. Müellif hislerin farklılığına sebep olabilecek hususları maddeler halinde şu şekilde sıralamıştır; mizaç, sıhhat, kuvvet, bedendeki noksanlık, tenvir (aydınlık) derecesi, akli melekelerin kuvveti, sabır, sebat, tevakki (sakınmak, korunmak), şeref hissi, din, meyl, nüfur (öfke), cünun (cinnet), ferahlık ve mali kudret (güç yetirebilme). Bunların tamamının insan hislerine tesiri ve ilişkisi vardır. Bu sebeplerden başka ikinci derecede hislere tesiri olan haller vardır ki bunlar da cins, yaş, rütbe, terbiye, alışkanlık, iklim, millet ve devletten ibarettir. Ahmed Nazif'in eserinde hislere tesiri olan hususlar başlığı altında dile getirdiği hususlar Nasîruddin Tûsî sonrası ahlak alanında kaleme alınan temel ve alt erdemlerle uyumluluk göstermektedir. [39] İşte kanunları oluşturmada bu gibi insan davranışlarını etraflıca mülahaza etmek gerekir. Bütün hislere, hislerin değişme tarzına dair tam bir bilgi sahibi olmak çok zor olduğundan konulan kanunlar, hükümlerin çoğunu ahlaka terk etmek zorunda kalır.[40] Beşerî kanunlar ile ahlaki kanunlar aynı amaca hizmet etmektedir. Bu amaç insanlar arasındaki iletişim ilkeleri, toplumsal birliktelik, birlikte yaşama hukuk ve ahlakıdır ki bunlar sağlandığında fazilet ve mutluluk ortaya çıkar. Ahlaki kanunların yaptırımı vicdan ve sorumluluk duygusu üzerinden işlevsellik kazanır. Bu duyguları zayıf olanları, toplumun huzurunu kaçıranları, birlikte yaşama ahlakından yoksun olanları kanun elinde bulundurduğu yetkiye dayanarak nizama uygun davranmaya mecbur

[38] Hakıkat-i Müşrika, 61.
[39] Geniş Bilgi İçin Bkz. Ömer Türker, *İslam Felsefesine Konusal Giriş* (Ankara: Bilay Yayınları, 2020)231-233.
[40] Hakıkat-i Müşrika, 61-64.

eder. Elinde bulundurduğu yetkiye dayanarak kişi ya da kişilerin ıslahı için cezai müeyyideleri devreye sokup toplumun huzurunu kaçıranları bundan men eder. Adaletle uygulanan kanunlara kimse itiraz edemez. Buradaki asıl amaç kişinin değil toplumun huzur ve mutluluğunu sağlamaktır. Bundan toplumun her ferdi faydalanmış olur.

4.4.1 Mizaç ve Meyl

Mizaç bir şeyi başka bir şeyle karıştırmak anlamına gelen "m-c-z" fiilinde türemiş bir isim olup karışım anlamına gelmektedir.[41] Müellif eserinde mizacın bedene ait tesirlerden olduğunu kabul etmektedir. Mizacı insanın fıtrî yapısından ve idrak kuvvetinden meydana gelen tabiî bir kabiliyet olarak tanımlamıştır. Mizaç asıl maddelerin bir halden diğer hâle, bir zıttan diğer zıtta intikal suretindeki değişimden ibaret olmadığını vurgulamıştır.

Müellif meyli, başkasının saadet halinden hoşlanmak olarak tarif etmiştir. Bu da muhabbet, şefkat ve merhamet, muhabbet-i kaviyye, muhabbet-i milliye, muhabbet-i vataniye, insaniyet gibi birçok kısımlara ayrılır.[42] Meyl insan tabiatında doğuştan var olan eğilimler arasındadır. Doğuştan gelen eğilimden kastımız, insanın yapısında bulunan ve yaratılıştan gelen, değişmeye ve gelişmeye müsait, eğitilmemiş, işlenmemiş eğilimlerimizdir. Aynı şekilde Mâtürîdî düşüncesinde de Allah'ın insanları çeşitli tabiatlarda yarattığından bahseder ve bu tabiatların mevcut lezzetlere meylettiğine, insanı bunlara teşvik ettiğine ve bu lezzetleri insana güzel gösterdiğine değinir. Ona göre tabiatın bu özelliğinin nedeni; insan tabiatının meylettiği şeylere yönelik isteklerin insana doğuştan yerleştirilmesindendir. Mâtürîdî düşünce sisteminde meyl insan tabiatına ait bir fiil olarak değerlendirir. İnsan tabiatı ve meyl ilişkisini incelendiğinde insanda bir meylin olabilmesi için duyular kullanılarak bir algı oluşturulur. Oluşan algı neticesinde insan yapısında bir etkilenme meydana gelir. Oluşan etki insan tabiatına uygun olduğunda meyl gerçekleşir.[43] Tanımdan da anlaşılacağı üzere meylin olması aynı zamanda insan tabiatına ait bir niteliğin

[41] İbrahim Aksu, "İbn Sina Felsefesinde Mizaç Ahlak İlişkisi", *İslam Düşüncesinde Mizaç Teorileri*, ed. M. Zahit Tiryaki, Kübra Bilgin Tiryaki, (Nobel Yayınları, 2016), 128.
[42] Hakıkat-i Müşrika, 62.
[43] Ateş Nimet, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Ahlak* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 30.

değişmesi demektir. Çünkü meyille beraber cismin herhangi bir niteliği cisimden ayrılırken meyl sayesinde başka bir nitelik öncekinin yerine geçmektedir. Ahmed Nazif'in görüşü de Mâtürîdî'in düşünce sistemiyle örtüşmektedir.

Müellif muhabbet, şefkat ve merhametin fıtratta doğuştan var olduğunu öne sürmekte ve güvercinlerde erkeğin dişisine, dişisinin erkeğine karşı şiddetli bir meyli vardır diyerek hayvanlardan örnekler vermektedir. Maymunlarda üstün bir taklit yeteneği görülür ve yavrularına karşı bir ebeveyn şefkatine sahiptirler. Karıncalarda da bir iş bölümü ve yardımlaşma olduğu gibi, çocukların yetiştirilmesinde de benzerlikler bulunmaktadır. Fakat bu durum, insanlık âleminde farklı cereyan etmekte, insanlık âlemi olgunlaşma yolunda ilerlemektedir. Âlemde her şey şahsi bir heyecan ile daima insanın nefsinin merkezi etrafında dolaşır. Bu devir o şeyin münferiden kendisinin meyli demektir. Eskiler de eşyayı oluşturan kısımlarda bunun varlığına kanaat getirmiş hatta cazibeyi, şahsi sevginin maddi bir keyfiyeti olarak kabul etmişti. Söz konusu meyilden başka diğerleriyle olan alakasının güzelce muhafazası için de başkalarının merkezi etrafında dolaşmak yani kendi menfaati için diğerinin menfaatini sevmek, kendi meyli için diğerlerinin de meyline hizmet etmek mecburiyetinde bulunur. Bu suretle münferit zati sevgisi bir müşterek sevgiyi husule getirir. Bu meyil ile bencilliği yayılarak meyilden muhabbete, muhabbetten şefkate ve kardeşliğe, kardeşlikten yardımlaşmaya, yardımlaşmadan adalet ve takvaya, ondan vazife tayinine dönüşerek ve tekemmül ederek gittikçe bireysellikten uzaklaşır. Kendine meylettiği şeylerle hayatı (düşünceleri) katlanır. Diğerlerinin saadeti ile sevinecek bir dereceye ulaşınca artık kuvvet ve idraki haiz bir topluluk vücut bulmuş olur. Kendi nefsini sevmesine nefis sevgisi, bir şahsa meyletmesine muhabbet denir. Bu meyil evlat ve ebeveyn ve kardeşler gibi birçok şahsa şamil olursa şefkat ve merhamet, bir kavme taalluk ederse ırkçılık, bir millete ait bulunursa milliyetçilik, bütün insanlığa ait olursa insaniyet diye ifade edilir. [44]

Müellif toplumun mutluluğunu huzur ve refahını sağlamak için hükümette bulunması gereken şartları ve kanunları şu şekilde açıklamıştır: Medeniyetin tekâmül sayfalarına göz gezdirirsek görülür ki insanlığın tabiatı gereğince hareket etmeyen hiçbir hükümet devam edemedi. Fertler için bir gerçek var ise oda onların kuvvet ve

[44] Hakıkat-i Müşrika, 43.

yeteneklerine dayalı olduğundan bunlara uygun bir hükümet şekli meydana getiremeyen hiçbir cemiyet medeni hasletlerini göstermeye muvaffak olamaz. Çünkü gerçek bir hükumet gerçek bir kanundan çıkar. Yürürlükteki kanunların esasının insanların temayüllerine göre olması gerekir. Ancak insanlığın meyillerinin tamamı toplumun gayesine uygun olamaz. Meylin selamet kuvveti olduğu gibi birde öfke kuvveti vardır. Mutluluk ve saadeti kendi şahsi menfaatlerinde araması, şehvetlerine mağlup bulunması gibi halleri de vardır. Davranışları farklı, fikirleri farklı, bir anda bin türlü ihtirasa müptela bunca insandan birinin faydasından diğerinin zarar görmemesini, birinin zararından diğerinin faydalanmamasını temin edecek, zayıfı kuvvetli derecesine çıkarabilecek bir medeni kanun vücuda getirmek için güzel meyilleri himaye, melekelerini takviye etmek gerekir. Her meyil tabii bir hak değildir. Tabii hukuk yalnız gerçek kanunun ortaya koyduğu şeylerdir. Hükümet fertlerin her çeşit temayülünü tanımak zorunda değildir. Herkesin kendi saadetini aramaya tabii bir meyli vardır. Buna kimse mâni olamayacağından bu hususstaki hareketinde serbest bulunması fertlerin bir hakkı ise de saadetini başkasına zarar vermekte, zulüm ve haksızlık yapmakta arayanları hükümet meneder. Yürürlükteki kanunlar zaman zaman değişir. Bu medeni toplumların vazgeçilmez bir ihtiyacıdır. İnsanlığın tabii hakları ise asla değişmez. Kanunlar insanlığın tabii hakları ve yaratılış esasları dikkate alınarak basit olan asıldan karmaşık olan türetmeye doğru ilerleyerek kanunlar ihdas edilmelidir. Halkın hayat tarzı tamamen müdahaleden korunmuş olmalı, emniyet ve asayişle ilgili olmayan diğer ihtiyaçlar da büsbütün halkın basiretine terk olunmalıdır[45] demektedir. Müellif insanın tabiatını meyillerin oluşturduğunu meyil ve ahlakın anne baba ve ecdadından kalıtım yoluyla insanlığın mirası olduğunu ifade etmektedir. Ancak meyillerin değişebileceğini ifade etmekte değişime etkisi olan hususları şu şekilde sıralamaktadır.

Cins: kadınların evlatlarına sevgi ve muhabbetleri, miskinlere merhametleri fazla olur. Dinde taassuba meyyaldirler. Şerefleri iffet ve vakarlarına bağlıdır. Erkeklerin cömertliği, sıhhat ve kuvvetleri kadınlardan daha fazladır. Vatanın ve insanlığın saadetine meyyaldirler. Kadınlar aile işlerinin güzel bir müdiresi, erkekler ise genel müdürüdürler diyerek erkek ve kadının meyillerinin farklılığına ortaya koymuştur.

[45] Hakıkat-i Müşrika, 40-45.

Sin (yaş): İnsan çocukluğunda, ergenliğinde, olgunluk ve ihtiyarlığında, bütün hayat safhalarında farklı meyil ve tesir altındadır görüşünü benimsemiştir.

Rütbe. Her sınıfa göre özel bir tesiri vardır. Güzel şeref, çabuk etkilenme diğer tabakalardan ziyade yüksek mevkide olanlarda daha fazladır. Övgü kişinin kibrini artırır. Kibir kişiyi toplumdan uzaklaştırıp yalnızlaştırır.

Terbiye: Terbiye derecesine göre tesir de değişiklik gösterir. Bu tesir ise kabiliyete göre değişiklik gösterir. Müellif terbiyeyi üç çeşit olarak değerlendirir. Birisi bedenin terbiyesidir ki bedenin sıhhat, kuvvet ve gelişmesini sağlar. Diğeri akıl terbiyesidir ki insanı hayatında bilmesi gereken şeylere ulaştırır. Üçüncüsü de edebî terbiyedir. Bu da meyillerinde itidali sağlamaya hizmet eder.

İtiyat (alışkanlık): İnsanın ülfet ettiği hâl ve mesleğe göre tesir derecesi değişir. Alışkanlıklar tekrar sonucu oluşur, bağımlılıkların başlangıcı tekrardır.

İklim: Sıcak beldeler ahalisinin çabuk değişmesi, aşk ve lezzetlere karşı meyilleri fazla olmakla beraber bedenî kuvvetleri, sebatları, çalışma arzuları azdır. Soğuk beldeler ahalisi ise sıcak beldelerin ahalisi kadar zekâya sahip değildirler. Soğuk beldelerin çalışma alışkanlıkları ağırdır fakat azim ve sebatları, bedenî kuvvetleri daha fazladır.

Kavmiyet: Siyah ırka mensup olanlarla beyaz ırk ve sarı ırka mensup olanların his ve meyilleri farklıdır.

Hükümet: Bu da bir siyasî tesirdir. Mutlak hükümette halk korkuya müpteladır. Meşrutî hükümette şerefe, cumhuriyette fazilete meyyal olur.

Sıfat-ı mezhebiyle: Mezhep sıfatını taşıyan ruhanî memurlar ile ahali fertlerinin teessürleri de aynı değildir.

Kanunları oluştururken bu gibi insan davranışlarını etraflıca düşünüp gözden geçirmek gerekir. Bütün hislere, hislerin değişme tarzına dair tam bir bilgi sahibi olmak pek mümkün olmadığından konulan kanunlar, hükümlerin çoğunu ahlaka

bırakmak zorunda kalmıştır. İnsan, fiillerdeki ahlaki değeri ayırt edecek doğal bir yeteneğe sahip olmasaydı ahlakın varlığından söz edilemezdi.[46] Ahlak ilmi şahsi ve umumi menfaatlere ait her şeyi emrettiği halde kanun yalnız umumi menfaate hizmet eden hallere dair hükümler koyar. Ahlak şahsi ve umumi zararlara dair her şeyi emreder. Müellif kanun ile ahlakın insanının mutluluğu, toplumun düzeni için birlikte hareket etmesi gerektiğini vurgulamaktadır.[47] Müellife göre kanunun yetişemediği veya kanuni düzenlemeye gerek duyulmadığı alanları ahlak tamamlar. Ahlakın kapsama alanı kanuna göre daha geniştir. Ahlakla kanun, birey ve toplumun hayatında birlikte yer aldığında bireyi mutluluğa, toplumu düzen ve huzura kavuşturması kolaylaşır. Bu iki düzenleyici unsur birlikte hareket ettiği sürece etkisi daha yüksek olur.

4.5 Haz ve Elem

Müellif eserde haz ile aynı anlamda kullanılan lezzet kavramını kullanmıştır. Lezzet; hoşlanma, zevk alma anlamlarına gelir. Fizyolojik veya ruhî ihtiyaç ve arzuların karşılanması, insanın çeşitli melekelerinin kendi yetkinliğine doğru ilerlemesiyle hissedilen zevki ve bir tür mutluluğu ifade etmek üzere kullanılmaktadır.[48] Müellifin düşüncesini bölümün sonuna bırakarak eserde isim vermeden ahlakın istinat ettiği asıl fiiller meselesi de bahis meydanına konularak bunun kaynağına dair filozoflar arasında birçok tartışma yapıldı diye zikrettiği görüşlerin ve ekollerin fikirlerini müellifin dilinden paylaşıp verilen bilgi çerçevesinde tespit etmeye çalışacağız.

Düşünürümüze göre, bir kısım hukemâ insan davranışlarının esasını menfaat itibar ederek iradeyi inkâr ettiler. İnsanın aklî ve doğuştan gelen melekeleri tabiatın meyve ve neticesidir. Tabiî kabiliyet, akıl, meyiller, ahlak denilen şeyler insana âbâ ve ecdadından irsen intikal eder. Mamafih "talim ve terbiyenin gelenekler ve siyasiye ve içtimaiye, iklim ve terbiyenin de tesiri vardır" dedikten sonra "sıhhat ve hastalık, fakirlik ve zenginlik, saadet ve zaruret gibi tesirlerin hükmü altında çaresiz kalan insanda başkaca sınırsız bir hürriyet ve sınırsız temyiz kuvveti aramak abestir ve sadece hayır ve şer yoktur. Bir fiilin faydası olursa hayır, faydası olmazsa şerdir"

[46] Ateş, *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Ahlak*, 173.
[47] Hakıkat-i Müşrika, s.46.
[48] İhan Kutluer, "Lezzet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003) 27/170-172.

dediler. Umumî menfaati edebin merkezi kabul eden bu kısım hukemâ, asıl menfaati beyan sırasında da derler ki "insan lezzet ve elem mahalli olarak yaratıldı. Bütün davranışlarımız bundan doğmuştur. Menfaat makul manasında bir lafızdır. Makul ise bir şeyde bir özelliktir ki o özellikle hayrı celp yahut şerri def' ederiz. Hayır lezzet veya lezzetin sebebi olduğu gibi şer de elem yahut elemin sebebidir. Bir şeyin hayır olması için o şey halkın rahatını, beka ve saadet halini sağlamalı. Lezzet ve elemi, fakirlik ve zenginliği, büyüğü, küçüğü, cahili, âlimi hissetmelidir." His demekten maksatları ise hisler ile idrak olunur nefisle alakalı lezzetler ve elemlerdir. Bunlara göre ilim, insanların menfaatine hizmet edecek hayrı idrak etmek, fen ise o hayra sebep olacak vesileleri icat yolunu bilmekten ibarettir. Menfaatçilerin mezhebine göre fazilet hayır, rezilet şer sayılmaz. Manevî hayır mutlaka hissî bir hayrı doğurmalı, manevî şer de hissî bir zarara bağlı bulunmalıdır.[49] Hazcılık psikolojik hazcılık ve ahlaki hazcılık olarak iki şekilde incelenir. Psikolojik hazcılığa göre, insanlar en büyük hazzı ve en az acıyı talep ederler ve seçimlerini buna göre yaparlar. Haz ve elem hislerin aslını oluşturur ve insanlar haz ve elem arasında yaşarlar. Ahlaki hazcılık ise; hayatın anlamını acıdan kaçmakta ve hazzı aramakta bulan, yaşamı hazların değerli kıldığını öne süren dünya görüşüdür. Mutluluğu insan yaşamının en yüksek amacı kabul eden öğretiye göre acıdan kaçarak ve haz peşinde koşarak mutluluğa ulaşılabilir. Bu ahlaki öğretiye göre haz insanın tüm ahlaki eylemlerini belirleyen ana ilkedir. Haz ahlaki ilke olarak kabul edilir. Ahlaki hazcılık, Aristippos, Epikuros, Jeremy Bentham ve John Stuart Mill gibi düşünürler tarafından savunulmuştur.[50] Bentham, faydacı teorinin kurucusu kabul edilmektedir. O, faydacılığı hem sistemleştirmiş hem de kamu politikası haline getirmiştir.[51] Bentham'ın teorisi bir ahlak görüşünden ziyade üzerinde sıkı çalışılmış bir hukuk teorisi olarak kabul edilebilir. Bentham, insanların bütün eylemlerinin haz ve elem duygularının kontrolü altında olduğunu düşünmektedir.[52]

[49] Hakıkat-i Müşrika, 53-54.
[50] Abdurrahman Kasapoğlu, "Kur'an'da Helü İfadesi", *İnenü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (Bahar 2013), 10-20.
[51] Bülent Uğur Koca, "Jeremy Bentham'ın Faydacı Ahlakının Temelleri ve Ahlak Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi", *İçtimaiyyat Sosyal Bilimler Dergisi* 6/1, (Ocak 2022) 81-103.
[52] Koca, "Jeremy Bentham'ın Faydacı Ahlakının Temelleri ve Ahlak Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi", 88.

Ahmet Nazif'in isim vermeden özeliklerini saydığı teori faydacı ahlak teorisi ile uyum göstermektedir. Yazarımızın bu çerçevede özellikle John Stuart Mill'in faydacılık anlayışını dikkate aldığını görmekteyiz.

4.5.1 Faydacılık

John Stuart Mill'in ahlak felsefesi olarak öne çıkar. Müellifin bazı hukemâ diye giriş yapıp donelerini verdiyi görüş faydacılıktır. Gayeci bir yaklaşım olan faydacılık; fayda veya mutluluk ilkesini ahlakın en büyük ilkesi ve temeli sayar. İnsan davranışlarının tek gayesi mutluluktur. Mutluluktan edilen kasıt yapılan eylemden duyulan haz veya eylemin sonunda acı duyulmamasıdır.[53] Yalnızca haz ve elemin yokluğu arzu edilebilir bir temel ve asıl gayedir. Arzu edilmeye layık şeyler sağladığı haz ve hazzı artırmalarından dolayı veya acıyı önlemede sağladığı kazançtan ötürü arzuya layık görülür. Yapıp ettiklerimizi bize verdiği mutlulukla kıyaslayarak iyilik derecesini ortaya koyar. Mutluluğun zıttı olan elemi de getirdiği acı oranında kötü sayar. Mill, ahlaki iyi ve kötüyü belirleyen en büyük ölçütü fayda ve mutluluk olarak görüp teorinin merkezine bu kavramları alarak ilerlemiştir. Hazzı mutlulukla özdeşleştiren Mill'e göre ahlaken iyi saydığı davranışların temel özelliği insana haz vermesidir. Ahlaken kötü saydığı davranışlarda insanı üzen, mutsuz eden, elem ve acı veren davranışlardır. [54] Faydacı ahlak ilkesinde kastedilen kişinin bireysel mutluluğu değildir. Haz ve mutluluk denilince kişinin etrafından başlayıp topluma yayılan bir mutluluk amaçlanmaktadır. Toplumu kapsayan mutluluk en büyük mutluluktur. Bireysel anlamda haz veren ilkeler iyi sayılmaz, toplumsal anlamda haz veren ve toplumun mutluluğunu sağlayan ilkeler iyi ve ahlakidir. Faydacılığın bireyden istediği ferdi mutluluk ile toplumsal mutluluk arasındaki çekişmeyi tarafsız bir seyirci gibi izlemesini ister. Herkesin içinde toplumsal bir sevgi bulunur. Bu içsel sevgi kişide görev duygusunu uyandırır. Görev duygusu ahlaki bir yaptırımdır. Özelde etrafındaki kişilerin genelde de toplumun mutluluğunu istemeyen veya toplumun mutluluğu karşısında kendi mutluluğunu tercih eden kimse görev duygusunu ihlal etmiş olur. Bu durum kişide acı ve eleme sebep olur ki faydacılığın

[53] Metin Aydın, "John Stuart Mıll'in Faydacı Ahlâkı", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/28 (2013), 148.
[54] Kasapoğlu, "Kur'an'da Helü İfadesi", 17.

özünde elem ve acıdan kaçmak vardır.[55] Toplum olmak insanın doğasında varolan bir durumdur. Kişi kendini toplumdan ayrı göremez ve toplumdan soyutlanmak istemez. Kişinin diğer insanlara duyduğu sempati ve zekâsı birleşerek onu aile, millet, insaniyet gibi bütünleştirici fikirlere bağlanmaya sevk eder. Topluma zarar veren her davranış bireydeki sempati duygusunu uyandırır ve savunma mekanizmasını harekete geçirir, birey kendini toplumu savunma halinde bulur. Faydacı ahlak düşüncesinde birey kendi mutluluğundan toplumun mutluluğuna ruhunda duyduğu öznel bir duygu olan sempati sempati sayesinde geçiş yapar. Kişinin diğer insanlarla bir arada yaşama arzusunu sağlayan bu duygu ahlakın bir yaptırımıdır. Ancak bu geçişin sağlıklı olabilmesi ve başarıya ulaşabilmesi için sempati duygusuna yasalar ve sosyal çevre yardımcı olmalı, bireyin mutluluğu ile toplumun mutluluğunu birbirine uyumlu hale getirmelidir. İnsanın karakteri ve yapısı üzerinde küçümsenemez tesire sahip olan eğitim ve halkın ortak görüşü bu birlikteliğin çimentosu grevini üstlenip bu yapıyı sağlamlaştırmalıdır. Bu birliktelik sağlandığında birey toplumun iyiliğine aykırı olan haz ve mutluluğu aklına bile getirmeyecektir. Birey toplum olmaktan haz duyup kendi mutluluğunu toplumun mutluluğunda arayacaktır. Sonuç olarak Mill'in geliştirdiği faydacılık teorisinin ölçütü toplumun en büyük mutluluğu olan faydadır. Haz duygusu davranışların yöneldiği asıl gaye ve ahlaki iyi ve kötüyü belirleyen temel unsur olarak değerlendirilmiştir.[56]

4.5.2 Bireysel Hazcılık, Hedonizm

Epikür'ün geliştirdiği ahlak felsefesinin özelliği, kişiye mutlu bir hayat sağlama teorisi üzerine kuruludur. İnsanın dünyadaki amacı mutlu olmaktır. İnsanın kendini mutlu olmaya adapte etmesi ve mutlu olacağı şeylere kendini alıştırması gerekir. Mutlu değilse mutluluğu aramalı ve davranışlarını kendini mutlu edecek şekilde düzenlemeli, mutluluğa sahip olmak için mücadele vermelidir. Zira mutlu olan kişi her şeye sahip demektir. Epikür mutlu bir hayata sahip olmanın iki önemli şartının olduğunu düşünür. Bunları ölüm ve tanrı fikrini hayatın merkezinden çıkarmak olarak değerlendirir. Amacı insanı tanrı ve ahiret korkusundan kurtarmak, ruhunu özgürlüğe kavuşturmaktır. Epikür tanrının varlığını inkâr etmemektedir, tanrının

[55] Recep Kılıç, *Ahlak Felsefesi (Etik)* (Ankara: Nobel Yayınları, 2022), 62.
[56] Geniş Bilgi İçin Bkz. Recep Kılıç, *Ahlak Felsefesi (Etik)* (Ankara: Nobel Yayınları, 2022), 59-67.; Metin Aydın, "John Stuart Mıll'in Faydacı Ahlâkı", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/28 (2013), 147-157.

mükemmel bir mutluluk içinde olduğunu, dünya ve ahiret işleriyle ilgilenmediğini düşünür. Bu düşünce onu insanın Tanrıya olan imanı ve yaptığı ibadetlerin anlamsız olacağı fikrini savunmaya iter. Ruhun ölümsüzlüğünü savunarak insanı ölüm korkusundan kurtarmaya çalışır. İnsan hayattayken ölüm olmayacak, ölüm geldiğinde insan hayatta olmayacak diyerek ölümün insanın dirisi ve ölüsü için hiçbir şey ifade etmeyeceğini, insanın kendini ölümün hiçbir şey olduğuna inandırması gerektiğini ancak bu şekilde hayattan zevk alınabileceğini savunur. Epikür insanda ölüm kaygısını yok etmenin temeline ölümün bir yok olma olduğunu koyar. Ölümü yokluk olarak gördüğü için öbür dünya ve cezalandırma da olmayacaktır. Epikür hayatın sonunu insanın değil doğanın tayin ettiğini, önemli olanın yaşamın uzun olması değil en yüksek hazzı vermesi olduğunu düşünmektedir. Epikür hazları; doğal olanlar hem doğal hem zorunlu olanlar ne doğal ne zorunlu olanlar şeklinde üç kısma ayırır ve bilge insanın doğal ve zorunlu hazları elde etmeye çalışmasını öğütler. Bu hazların bazısının, insanı mutlu etmek, bazısının bedenin acısını dindirmek, bazısının da kişinin hayatını devam ettirmek için zorunlu olduğunu düşünür. İnsanlar bütün ahlaki seçimlerini bedeninin sağlığı ve zihninin dinginliğini temin etmek için kullanmalıdır. Bedenin sağlığı ve zihnin dinginliği mutlu bir hayatın temelini oluşturur.[57] Epikür ahlaki iyiyi doğal iyi olarak görür. Bütün canlılar acıdan kaçar ve hazzın peşinde koşar değerek, acının yokluğunu da haz olarak değerlendirir.[58]

Ahmed Nazif'in Epikür'e eleştirisi lezzet ve elemi insan davranışlarının esası olarak görmesi ve bir şeyin hayır sayılabilmesi için onda bir lezzet, şer sayılabilmesi için elem araması yönündedir. Yukarıda verdiğimiz Epikür'ün bireysel hazcılığa ait felsefi görüşleri ışığında Ahmed Nazif'in eleştirileri yerinde olarak değerlendirilebilir. Ahmed Nazif ahlakı vicdani ve ruhani bir iç denetim olarak kabul etmektedir. Nazzam, Cüveynî, İbn Hazm, İbn Teymiye ve İbnu'l Kayyim el-Cevzî gibi birçok Mutezile ve Ehl-i Sünnet kelamcıları ruhu maddi kabul etmişlerdir.[59] İnsanda doğuştan var olan yaratıcı tarafından insan fıtratına konulan bir içgüdü olarak kabul ettiği ahlakı peygamberler vasıtası ile ilahi emirlerin doğrultusunda geliştirilebilen, terbiye ile var olan iyinin ortaya çıkarılması olarak değerlendirir. Fıtrat, temiz yaratılış olarak değerlendirilir. İnsanın kodlarında doğuştan bir iyiye

[57] Kılıç, *Ahlak Felsefesi*, 48-51.
[58] Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş* (Ankara: Adres Yayınları, 2009), 156.
[59] Mehmet Bayrakdar, *İslam Felsefesine Giriş* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 56.

meyl mevcuttur. Epikür ise tanrının varlığını inkâr etmektedir. Ölümü bir yok oluş olarak kabul edip insanı ölüm korkusundan kurtarmaya çalışmaktadır.[60] Tanrı olmadan yaratılış ve iyi fıtrat mümkün olmayacağından müellif ile görüşleri baştan uyum göstermemektedir. Ahmed Nazif ise ahlakı yaratıcının bir lütfu kabul etmektedir. Çıkış noktaları farklıdır.

4.6 Ahlakın Kaynağı

Ahmed Nazif ahlakın dini olduğunu savunmaktadır. Önce eleştirdiği ahlaki görüşleri verip müellifin düşüncelerini dini ahlak bölümünde ortaya koymaya çalışacağız.

Immanuel Kant'ın ölümünden 55 yıl sonra doğan Ahmed Nazif ahlakın akla dayalı olması konusunda çağdaşı sayılabilecek Kant'ın ahlaki görüşlerini eserde isim vermeden incelemiştir. Önce Immanuel Kant'ın ahlak felsefesi hakkında bilgi vereceğiz. Kant ödevci ahlak anlayışına sahiptir. Ahlak Kant'ın felsefe sisteminin de pratik akıl üzerine temellendirilmiş ve akla yüksek önem verilmiştir. Hüküm verme mekanizmasının işlevselliğini akıl sağlar. Kant aklı teorik ve pratik diye ikiye ayırır. Teorik akıl, duyularla verilen nesneyi birleştirip çıkan sonuca göre hüküm verir. Bilgiye yöneliktir. Pratik akıl ise nesnelerin kaynağını oluşturur ve kendinden çıkan ahlak yasasına uygun ahlaki tercihler veya kararlar ile meşgul olur. Pratik akıl istemenin nedenleri, ahlaka uygunluğu ve tercihin eyleme geçirilme safhalarıyla ilgilenir.[61]

Kant'a göre yükümlülüğün temelinin, insanın içinde bulunduğu şartlarda veya insanın doğasında aranması gerekmektedir. Yükümlülük saf akıl kavramlarında apriori (önsel, deneyden önce) olarak aranmalıdır. Kant ahlak yasasını saf pratik akılla temellendirir. Bu hüküm, insanın içende bulunduğu özel şartlarına bakmaksızın ahlak prensiplerinin nihai kaynağını sadece bulmayı ifade eder.[62] Kant'ın ahlak teorisinin anahtar kelimelerinden birisi iyi istemedir. Düşünüre göre dünyada iyi istemeden başka kayıtsız şartsız iyi yoktur. İyi isteme, hiçbir halde kötü olmayıp, her zaman kayıtsız şartsız iyidir. Ahlaki değeri olan davranışlar ancak

[60] Kılıç, *Ahlak Felsefesi,* 50.
[61] Kılıç, *Ahlak Felsefesi,* 68-69.
[62] Recep Kılıç, *Ahlakın Dini Temeli* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 34.

vazifeden dolayı yapılabilir. Vazife ahlak kanununa saygıdan dolayı davranışta bulunma zorunluluğudur. Vazifeden dolayı hareket etmek ahlak kanununa saygıdan dolayı hareket etmek demektir. Evrensellik ahlak kanununun temel karakteridir. Bütün varlıklar şuursuz ve zorunlu olarak fizik kanununa uymak zorundayken insan akıl sahibi olduğu için bu kanuna uyup uymama konusunda tercih yapabilir.[63] Zorunluluk kişinin doğru ilkelere duyduğu saygıdan dolayı kendine getirdiği bir sınırlamadan ibarettir. Doğal ya da teorik bir zorunluluk değil pratik bir zorunluluktur. Yasaya saygıdan dolayı gerçekleşen eylem ahlaki niteliktedir. Kant'a göre İnsanda kendiliğinden ve masumane bulunan şey ahlaki olarak değerlendirilemez. Ahlak kendiliğinden ortaya çıkmaz ve masum birinin iyi kalpliliğinden dolayı yaptığı davranış ahlaki sayılmaz.[64] Kant'a göre bir şeye bütün koşullar altında değer veriliyorsa koşulsuz iyi, verdiğimiz değer koşullara bağlıysa koşullu olarak iyi olur. Kant ahlaki iyiyi koşulsuz iyi olarak kabul eder.[65] Bu bölümde Immanuel Kant'ın ahlak felsefesi alanındaki görüşlerini ortaya koymaya çalıştık. Eserde Ahmed Nazif'in Immanuel Kant'a ve savunduğu felsefeye eleştirilerini dini ahlak bölümünde incelemeye çalışacağız.

David Hume davranışların kaynağının insan tabiatı olduğunu düşünmektedir ve ahlak felsefesi yerine insan tabiatı kavramını kullanmıştır. Davranışları tutku ve aklın müsaadesi sonucunda ortaya çıktığını benimsemektedir. Aklın ölümsüzlük, değişmezlik ve ilahi kökene sahip olduğunu vurgular. Tutkunun ise kör, deyişken ve aldatıcı olduğunu vurgulamaktadır. Kavramlardaki bu özellikler sebebiyle davranışların düzenlenmesinde akla öncelik verilmelidir der. Ancak akıl yalnız başına bir şeyi istemez tutkuyla birlikte hareket eder ve akıl tutkuya muhalefet etmez görüşünü paylaşır. Aklın yalnız başına bir ahlaki seçim yapamaması veya herhangi bir davranışı meydana getirememesi, aklın herhangi bir tutku veya heyecanla yapılmış bir tercihe mâni olacak güce sahip olmadığı zorunluluğunu ortaya çıkartır. Davranışlar üzerinde tutkunun tesiri akla göre daha fazladır çünkü aklın davranışlara doğrudan tesiri sınırlıdır. Hume göre akıl tutkuların kölesidir, tutkulara hizmet ve itaat etmesi zorunludur.[66] Hume akılın fazilet ve reziletleri belirleme gücünün

[63] Kılıç, *Ahlakın Dini Temeli*, 35-36.
[64] Ahmet Cevizci, *Etik Ahlak Felsefesi* (Ankara: Say Yayınları 4. Baskı, 2021), 118-119.
[65] Ahmet Cevizci, *Felsefe* (İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2008), 292.
[66] Kılıç, *Ahlakın Dini Temeli*, 64-66.

olmadığını, ahlaki ilkelerin duygudan çıktığı için duygu üzerine temellendirilmesi gerekmektedir. Fazilet ve rezileti, haz ve acıyı; ahlaki farklılıkların temelini insan duygularında arayan Hume göre ahlaki hükümde hüküm sahibinin beğenme veya beğenmeme duygusuyla ifade edilmektedir.[67] İnsan doğasında gördüğü ve adına duygudaşlık dediği bir doğal yatkınlık ile, klasik hazcı ve bireyci faydacılığı toplumsal ve kamusal alana transfer etmiş, bir yandan çağdaş ve toplumcu faydacılığın temellerini atmış, diğer yandan Jeremy Bentham ve John Stuart Mill gibi klasik faydacılara ilham kaynağı olmuştur.[68]

Sonuç olarak Hume aklı tutku ve duyguların emrine vermiş, ahlak teorisini duygu üzerine temellendirmiştir. Ahlaki hayatı duygu ve tecrübelerle izah etmeye çalışmış, ahlaki iyi ve kötüyü belirlemede insanın tutkularının tatmin yolunu keşfetmeyi amaç olarak belirlemiştir. Ahlakı duygunun konusu mevkiine yerleştirmiş, ahlakı hakkında hüküm verilen bir mesele olmaktan çıkartıp duygunun ifadesi konumuna indirgemiştir. Davranışı beğenme ve beğenmeme duygusu ahlaki iyi ve kötüyü belirler niteliktedir. Duygu fazilet ve reziletin belirlenmesinde temel kaynak olarak kabul edilir. Ahmed Nazif'in eserinde isim vermeden eleştirdiği filozoflardan biride çağdaşı sayılabilecek David Hume'dir. Ahmed Nazif Osmanlının son döneminde yaşamış, kendinden önceki ahlaki fikirleri incelemiş, hukukla olan iştigalini ahlaki sahada da kalem oynatarak ahlak ve hukuku mezcetmeye çalışmış bir aydın fikri uyandırmaktadır. Ahmed Nazif'in fikirlerine eserinde yer verdiği filozoflardan biri de Friedrich Nietzsche'dir. Nietzsche hakikatin sadece duyulardan elde edilebileceğini, bilgiye sadece duyularla ulaşılabileceğini savunur. Nietzsche ahlaki yargıların da dini yargılar gibi olmayan gerçekliklere dayandırıldığını düşünmektedir. Ahlakı belli fenomenlerin bir yorumu olarak değerlendirir.[69] Nietzsche tarihte ve toplumda ahlaki eylemlerin ölçüsü olarak düşünülmüş birçok kavram, ilke, yasa sorgulanması gereken hatta tümüyle ortadan kaldırılması ya da yeniden değerlendirilmesi gereken kavramlar, ilkeler, yasalardır[70] düşüncesine sahiptir. Dilimize hiçlik teorisi diye aktarabileceğimiz Nihilizm, yürürlükte olan

[67] Kılıç, *Ahlakın Dini Temeli,* 68-70.
[68] Ferhat Akdemir, "Davıd Hume'da Ahlak Siyaset İlişkisi: Duygu Temelli Aahlaktan Fayda Temelli Siyasete Geçiş", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 30 (Güz 2020), 453.
[69] Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi* (İstanbul: Say Yayınları, 2014), 953.
[70] Burcu Gedikli - Mehmet Eren Gedikli, "Nietzsche ve Marx Açısından Ahlak ve Özgürlük", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 39/2 (Aralık 2022), 669.

değerlere, görüşlere, siyasi düzene karşı çıkmak ve varlığın imkânından şüphe etmek veya reddetmek demektir.[71]

Eserde eleştirilen filozofların görüşlerini vermeye çalıştık. Ahmed Nazif'in eleştirilerinive kendi görüşünü, dini ahlak başlığı altında incelemeye çalışacağız.

4.7 Dini Ahlak

Dini ahlak teorilerinin hareket noktası tanrının varlığı ve vahiy gerçeğidir.[72] İslam filozoflarına göre insanda gözlenen iyi veya kötü söz ve fiiller, bedenle birlikte bulunan, fakat ondan daha üstün olan nefisten kaynaklanmaktadır. [73] Tezimizin konusu olan Ahmed Nazif'in Hakikat-i Müşrika eserini incelediğimizde müellifin ahlakın kaynağını marifeti ilahi olarak zikrettiği, ahlaki hakikatlerin ilk olarak peygamberlerin kalplerinden doğmuş olduğunu savunduğu görülmektedir.[74] Ona göre İslam ahlakının kaynağını Kur'an ve sünnet oluşturmaktadır. Hz. Aişe'ye Peygamberin ahlakı sorulduğunda "onun ahlakı Kur'an' dı" cevabını vermiştir[75] Hz. Peygamber cömert, fedakâr, başkalarını kendine tercih eden, samimi insanlardan oluşan, iyi huyları kendinde toplamış, kötü huylardan arınmış erdemli bir toplum oluşturmayı amaçlamıştır. Birey olarak da insan-ı kâmil prototipini meydana getirmektir.[76] Müellif eserinde aklıda öncelemekte ve aklı şöyle tarif etmektedir. Akıl ki geleceği vasıtalarla, duyularla hissedip anlayan yahut idrak gücüne sahip bir kudret olarak tarif edilir. Akıl bütün işleri birbirine kıyaslayarak hüküm verir. Akıl bir şeyin görünüşünü kaydettikten sonra ikinci bir sureti muhafaza etmekle beraber bunları bir araya getirerek kendince bilinmeyen ikinci bir sureti zihnine yerleştirmeye muvaffak olur.[77] İnsana verilen sınırlı akıl, cüz-i akıl diye tarif edilir ve bir nevi pusula gibi bize hayatta ölçü ve rehberlik eder. Akıl hayrı ve şerri birbirinden ayırabilecek özellikte yaratılmıştır. Akıl idrak eden ve insanı hayvandan ayıran, yüksek erdemler kazandıran bir güçtür. Bir şeyin faydalı olduğunu insana bildirip onu yapmasını sağlayan ya da kötü olduğunu bildirip yapmasına engel olan

[71] Hüseyin Aydın, "Nihilzm'in Tarihçesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (1996), 2.
[72] Kılıç, *Ahlakın Dini Temeli,* 83.
[73] Hasan Hüseyin Bircan, "Ahlak: Mutluluk ve Erdem", *İslam Felsefesi Tarih ve Problemleri*, ed. M. Cüneyd Kaya (Ankara: İsam Yayınları, 2016), 663.
[74] Hakıkat-i Müşrika, 52.
[75] Mustafa Çağrıcı, *İslam Düşüncesinde Ahlak* (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2020), 30.
[76] Saffet Sancaklı, *Sosyal Hayatla İlgili Hadis Makaleleri* (Malatya: Medipres Yayıncılık, 2010), 11.
[77] Hakıkat-i Müşrika, 18.

akıl kuvvetidir.[78] İnsanın hisleri arasında birçok zıtlıklarda meydana çıkarak bunlardan bazısına meyil ve rağbet edebilir. Bazısında kerih (hoş olmayan) nefret ortaya çıkabileceğinden bunları ayırarak bu hususta bir tedbir ve tasavvur yeteneğine sahip olmalı ki onunla zihninde olanların bazısını bazısıyla değişik şekillerde bir araya getirerek veya ayırarak zihnen gerçeğe uygun bir suret bularak ona göre güzel ve çirkini ayırabilsin. Bu temyiz gücü ile mevcut şeylerin birbirine ve tamamının kendilerini var eden bir mutlak varlığa ulaştıklarını anlasın. Aklın gerçi her hükmettiği şeyler birebir hakikat olmazsa da aklın delaleti ile bulunan birçok ilmi tetkikat (sonuçlar) ve doğuştan gelen faydalanmakta olduğumuza bakılırsa akıl ile hakikat arasında bir münasebet bulunduğuna da kani olmalıyız. Aklımızın erebileceği kadar gitmeye gücümüzün yettiği noktada durmaya mecburuz.[79] Müellif aklın önemini dile getirmiş ve aklın sınırlı olduğunu vurgulamıştır. Müellifin görüşleri Mâturîdî ahlak düşüncesi ile uyuşmaktadır. Mâturîdî aklı iyinin, kötünün, güzelin, çirkinin, faydalıyı zararlıdan kendisi ile birbirinden ayrıldığı ölçü diye tarif etmektedir. Meşguliyetlerin yoğunluğunun aklı karıştırdığını, üzüntü, acı ve ıstırabın, başkaca sebeplerin aklın doğru karar vermesine engel olduğunu, şehvet ümit ve hazların yoğunluğunun aklı şüpheye düşürdüğü görülür. Mâturîdî bu sebeplerden insanlara doğruyu göstermek üzere Allah'ın peygamberler göndermesine ihtiyaç olduğunu savunur.[80] Müellifin aklı konumlandırması da bu minvaldedir. Müellif akıl ile kalp arsındaki durumu şöyle dile getirir. İnsanın açıktaki hisleri vasıtası ile aldığı malumatı kıyas ve muhakeme gibi nazari sonuçlardan başka sırf kendi düşünce ve gözlemlerine ait bir hali dahi vardır. Bunlardan birine akıl diğerine kalp denir. Bunların biri dışarıya diğeri içeriğe yöneliktir. Kalbin gördükleri bir vicdani keyfiyettir ki vahiy ve ilham ile meydana gelen bir emin olma halidir yahut aklın ufuklarından doğan bir irfan nurudur. Burada hakikat kalbin gücüne dayanan bir idrak zevki demektir.[81] İnsan sadece donuk bir akıldan ibaret değildir. İnsana asıl canlılığını veren kalp ve aklın uyumlu çalışabilmesidir. Akıl maddî olay ve olguların görünen yanıyla, kalp ise bu olayların manevî yönüyle ilgilidir. Kalp, aklın

[78] Teber, "Çağdaş Dünyada Evrensel Ahlâk İlkelerine Akıl Kalp İlişkisi Açısından Bir Yaklaşım", 874.
[79] Hakıkat-i Müşrika, 18-19.
[80] Kılıç, *Ahlakın Dini Temeli,* 122. Ayrıca Bkz. Mehmet Evkuran, "Mâturîdî'nin Düşüncesinde Ahlakın Temelllendirilmesi", *İslam Düşüncesinde Ahlaki Önermelerin Kaynağı,* ed. Eşref Altaş, Mervenur Yılmaz (Ankara: Nobel Yayınları, 2016),116-130.
[81] Hakıkat-i Müşrika, 20.

ulaşamadıklarını açıklar ve yaratan karşısında acizliğini anlar, imana ulaşır.[82] Kalbinde akıl gibi tasavvur (zihinde şekillendirme) ve tasdikleri (onay) vardır. Kalpteki düşünceler özel bir şekilden uzak, uyanıklığa mahsus, sonuçları mutlak manevi bir histir. İnsan ruhu dış hislerinden başka kuvvetlere de malik olduğundan hariçten bir yardıma ihtiyaç duymadan zihnine birtakım hakikatler akseder. Fakat dikkat edilirse anlaşılır ki insan bunları sonradan olma harici bir şey gibi değil bu hakikatleri zaten kendinde mevcut bir şey gibi, kendi malı gibi alıyor, bizzat ruhunun derinliklerinden sızdırıyor. İnsanın dış dünyaya ait bilgilerini dimağından çıkarsak iç dünyasında yine yaratılışının gayesine fıtrata dair dış malumatından başka birtakım esas temayüller buluruz. Özellikle ahlakın başlangıcı sırf ruhani ve vicdanidir.[83] Müellif duyularla elde edilen bilgilerden başka insanın fıtratında bir yatkınlık bulunduğunu düşünmektedir. Ahlakın başlangıcının ruhani ve vicdani olduğunu vurgulamaktadır. Müellif insanın dünyaya geldiğinde boş bir levhadan ibaret olmadığını şu sözlerle dile getirmektedir. Hak sevgisi, mükemmellik yönelişi ruhumuza temelde konulmuştur. Duyularımızla alınan bilgi üzerine beynimizin işlevselliği iç hislerimizi ikaz eder. İkaz etmek ve görünürlüğünü sağlamak bir şeyi sonradan ortaya çıkarmak ve var etmek değildir. Etrafımızdan bize bilgi veren duyularımız kapatılsa bu yüksek his ruhumuzda vardır ve yaratılışımızda mevcuttur. Etrafımızdaki her şeyi gece görmediğimiz halde gündüz olunca görüyoruz. Hiç şüphe yok ki söylenilen her şeyi güneşin ışığı veyahut gözümüz var etmedi. Ahlaki hislerimize dışımızdan gelen bilgilerin tesiri de soyut bir hareketi gerektiren bir kuvveti hareket ettirmekten ibaret kalır. Yoksa hiçbir şeye az çok kendinde olmayan bir şey verilemez.[84] Fıtrat, İnsanın doğuştan sahip olduğu bütün özelliklerini ifade eden; yaratılış, belli yetenek ve yatkınlığa sahip oluş anlamlarını taşır. İlk yaratılış sırasında Allah'ın insan tabiatına bahşettiği yaratanını tanıma eğilimi, ruh temizliği, insana yaratılıştan verilen selâmet ve istikamet şeklinde tarif edilmektedir.[85]

Ahlak ki mümkün olan saadet derecesine ulaşmak için insan davranışlarını tanzim etmekten ibarettir, diye tarif eden müellif, iradeye sahip olmaya kuvvet, şehvet ve hevâya galibiyete iffet denildiği gibi insanoğluna muhabbet mefhumuna da adalet

[82] Teber, "Çağdaş Dünyada Evrensel Ahlâk İlkelerine Akıl Kalp İlişkisi Açısından Bir Yaklaşım", 878.
[83] Hakıkat-i Müşrika, 20-21.
[84] Hakıkat-i Müşrika, 12.
[85] Hökelekli, 13/47-48.

denilir demiştir. Bunlar da ahlakın önemli bir kısmı olup diğer faziletler bu usulün teferruatıdır.[86] Müellif insandaki iradeye sahip davranışlarını ahlaki kurallara göre düzenlemeyi kuvvet sıfatıyla nitelendirmiştir. Şehvet ve hevâya galip gelmeyi bu tür süfli davranışlardan korunabilmeyi iffet sıfatıyla ortaya konulabileceğini beyan etmiştir. İnsanoğluna muhabbet kavramının sonucunda da adaletin ortaya çıkacağını beyan etmiştir. Muhabbetin ilk önce eşler arasında oluştuğunu oradan çocuklara, kardeşlere doğru ilerleyen bir silsile tüm topluma sirayet ettiğini, muhabbetin sonucu olan adalet duygusunun topluma yerleşip huzur ve mutluluğu sağladığını savunmaktadır. Bireyin haz duygusunu tatmin eden hususları müellif şöyle sıralamıştır. Biri diğerine yakın olmamak şartıyla şahsî lezzetler yani zevk lezzeti: Koku lezzeti, göz lezzeti, kulak lezzeti, dokunma lezzeti bunlardan ilkidir. Varlık lezzeti; kişinin yokken var olabilmesi, kendinin farkında olabilmesi. Maharet lezzeti; Ney çalan, işitme lezzetinden başka kendisinde bir maharet lezzeti de hisseder. Muhabbet lezzeti; Biri diğerine ihtiyacı olduğunda yardım edeceğine güvenmek lezzeti. Dostunun hüsn-i hâline itimattan meydana gelen inşirah (ferahlık) lezzeti. Saltanat lezzeti. Takva lezzeti. Merhamet ve insaniyet lezzeti, Şemâtât lezzeti: düşmanını bir eleme müptela görmek. Zekâ lezzeti: Aklî melekelerinin kullanılmasından meydana gelen lezzet. Zâkire (hâtıra) lezzeti: geçmiş hadiselerin bir tertip dairesinde hikâye edilmesinden meydana gelen lezzet. Tahîl lezzeti: Mâzinin hatırlanmasından meydana gelen lezzet. Emel lezzeti: kişinin ideallerinin olması ve onlara ulaşmak için çaba sarf etmesi. Te'lif (ülfet) lezzeti: sevmek ve sevildiğini bilmekten duyulan lezzet. Bir meşakkatin kişiden tamamen kalkması veya azalmasından duyulan lezzettir. İşte bunlar lezzetlerimizin cümlesidir ki bazen birbiriyle birleşirler, bazen kaynaşarak birbirlerinin yerlerini alırlar. Bir bahçenin seyrinden dolayı meydana gelen lezzet birçok lezzetin birleşmesinden meydana gelmiştir. Göz birçok ağacın güzelliğini görmekle, burun nefis kokular almakla, kulak kuş seslerini ve suların tegannisini ve kuşların ahenkli seslerini dinlemekle ferahlar. Cisim bunlarla rahata ererek kan dolaşımı rahatladığı gibi nefis de ferahlık bahşeden bu varlıkların verdiği tefekkür şevki ile kâinatın yaratıcısına doğru yükselir[87] şeklinde müellif lezzetleri tarif etmiştir. Müellif eserinde elemleri de eserinde şu şekilde zikretmiştir. Elem-i hirmân (nasipsizlik). Lezzeti kaybetmek

[86] Hakıkat-i Müşrika, 52.
[87] Hakıkat-i Müşrika, 58.

elemi: bu da üç suretle olur: (1) husûlünü arzu ettiği şeyin vücuda gelmemesinden korkmak, (2) husûlüne ümit var olduğu bir şeyden birdenbire ümidi kesilmek, (3) kendisinde kalacağından emin olduğu bir lezzetin kaybolmasından husûle gelen hasret elemi. Havâs elemi. Bu da açlık elemi, susuzluk elemi, zevk elemi, koku elemi, dokunma elemi, nazar elemi, duyma elemi gibi birçok çeşide ayrılır. Tasavvur elemi: kendini zihninde kötü durumda canlandırma elemi. Buğz elemi: kendine yapılan kötülükleri unutmama ve düşmanlık besleme elemi. Hakaret elemi: bir şahsa diğerleri tarafından bulunduğu mevkiden düşürmek maksadıyla yapılan muameleden husule gelen tesir. Takva elemi: İlahî gazaba uğrama korkusu. Şefkat elemi: Bir insan yahut bir hayvana düşkünlüğünden dolayı müteessir kalmak, onu kaybetme korkusu yaşamak. Havf (korku) elemi: bu elem üç şekilde kendini gösterir. (1) Hıkd (gizli düşmanlık) elemi: Düşmanın çekiştirmesinden gelen tesir. (2) Zâkire (hatıra)elemi: kötü hatıraları hatırlamak. (3) Tahayyül elemi: zihinde oluşan kaygı durumu. Sebepleri bir olduğu halde insan bunların birçoğuna birden de tesadüf eder. O durumda işbu elemlere âlâm-ı mürekkebe (karışık elemler) ismi verilir. Lezzetler ve elemler bahsi bütün ilimlerin esasıdır. Bilhassa âdâb ilimlerini ve kanunları bilmek bunları layıkıyla bilmeğe bağlıdır.[88] Müellif lezzet ve elemler eserinde böylece değinmiştir.

Faydacılar, insan eylemlerine ve deneyimlerine oldukça önem verirler ve deneyimlerin analizinin ancak bilimsel yöntem ile gerçekleştiğini öne sürerler. Faydacılar, bilimsel araştırmanın temelde ahlaki bir eylem olduğunu svunur. Çünkü ahlaki yargıların tamamen araştırma ürünü olduğu kanaatini taşırlar. Aynı zamanda faydacılar, bilimsel yöntemin kendisini geliştiren ve doğrulayan bir özelliğe sahip olduğunu ve uzun vadede sosyal kuvvetleri kontrol edeceği inancına sahiptirler. Bu çerçevede bilimin ahlak potansiyellerimizi geliştirmeye hizmet etmesi gerektiği tüm faydacıların ortak anlayışı olarak kabul edilir.[89] Müellif faydacı ahlakı menfaatçilerin mezhebi diyerek haz ve elem, hayır ve şer hakkındaki görüşlerinden dolayı da eleştirmiştir.

[88] Hakıkat-i Müşrika, 60.
[89] Koca, "Jeremy Bentham'ın Faydacı Ahlakının Temelleri ve Ahlak Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi", 86.

Epikür, hazzın mutlu bir hayatın başı ve sonu kabül edip, hazla iyiyi acıylada kötüyü birbirine eşitlemiştir.[90] Epikür'ü, bir şeyin hayır sayılması için mutlaka onda bir lezzet olmalı, şer de hissî bir elemi ihtiva etmelidir diyerek lezzet ve elemi insan davranışlarına esası saymasından dolayı eleştirmiştir.

Immanuel Kant'ı, ahlak anlayışını pratik akıl üzerine temellendirip, akla yüksek önem verdiği için eleştirmiştir. Kant ahlakın temel kavramını özgürlük, çıkış noktasınında insan olduğunu savunurken,[91] Ahmed Nazif ahlakın, Allah tarafından peygamberler vasıtatıyla gönderildiğini dolayısıyla dini olduğunu kabul ediyor.

David Hume, aklı tutku ve duyguların emrine vermiş, ahlak teorisini duygu üzerine temellendirmiştir. Ahlaki hayatı duygu ve tecrübelerle izah etmeye çalışmış, ahlaki iyi ve kötüyü belirlemede insanın tutkularının tatmin yolunu keşfetmeyi amaç olarak belirlemiştir. Ahlakı, duygunun konusu mevkiine yerleştirmiş ve hakkında hüküm verilen bir mesele olmaktan çıkartıp duygunun ifadesi konumuna indirgemiştir. Bu düşünceler, Ahmet Nazif'in eleştirdiği görüşlerdir.

Nietzsche ise hakikatin sadece duyulardan elde edilebileceğini, bilgiye sadece duyularla ulaşılabileceğini savunur. Nietzsche ahlaki yargıların da dini yargılar gibi olmayan gerçekliklere dayandırıldığını düşünmektedir.[92] Ahmed Nazif ise ahlakı, dini temele dayandırmaktadır. Duyuların her zaman gerçeğe ulaşamayacağını eserinde akli delillerle ortaya koymuştur.

Ahmed Nazif ahlakın kaynağını marifet-i ilahi olarak açıklamış, insanda ahlakın doğuştan var olduğunu savunmuştur. İnsanın fıtratında var olan bu duygu peygamberler vasıtasıyla açığa çıkarıldığını, var olanın ortaya çıkarılmasının daha kolay olduğunu, insan aklının bunu tasavvurda zorlanmayacağını mantıki delil olarak ortaya koymuştur.

Ahmed Nazif, herkesin meylinin farklı, mizacın değişken olduğundan asıl menfaatin keşfinde hissen ulaşılacak neticeler birbirinden farklıdır demektedir. Müellife göre

[90] Cevizci, *Etik Ahlak Felsefesi*, 53.
[91] Cevizci, *Etik Ahlak Felsefesi*, 115.
[92] Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 593.

hislerimize hoş gelen her şey hayır, muhalif olan her şey şer değildir. Bazen akla hayır görünen bir şey şer olabileceği gibi şer görünen bir şey de aslında hayır olabilir. Bu cihetle hayır ve şerri yalnız aklımızla tayin etmek mümkün değildir fikrine sahiptir. Müellife göre eşya ve ahvâle verilmesi icap eden hükümleri aklen tayin edebilmek âlem hakkında sınırsız bilgiye sahip olmaya bağlıdır. Aklımız ise her dakika bir fikirden diğer bir fikre intikal etmektedir. Fikirlerin çeşitliliği, şekillerin değişmesi insanı şaşırtmaktadır. Hislerin dönüşmesi, aklın gitmesi, terbiye kurallarının farklılığı, mizaçların değişmesi, içinde bulunduğumuz asrın fikirleri, kavimlerin bâtıl âdetleri, menfaat celbi, tarafgirlik, karamsarlık gibi tesirler işin gerçeğini renkten renge koymaktadır.[93] Zaaflarımız ve duygularımız, bizi etkisi altına almak isteyen dış şartlar çoğu zaman aksini savunsada Allah'ın fıtratımıza koyduğu akıl ve vicdan ile elçisi vasıtasıyla bize bahşettiği vahiy bilgisi iyi tarafa yönlenmemiz için bize desdek verip yolumuzu aydınlatan kılavuzlardır. Akıl bütün kötülüklere karşı durmada yeterli olamayacağı için ona destek olarak peygamberler vasıtayla ilahi vahiy gönderilmiştir.[94] Bugün bir şeye bir şekil veriyoruz, yarın bakıyoruz ki o şekil değişti. Bir delil ile bir şeye hükmediyoruz, yarın ondan daha kuvvetli bir delile tesadüf edince dönüyoruz. Bir asırda hayır zannıyla bir şeye yaklaşıyoruz, gelecek asırda bakıyoruz ki aslında o şer. Bir şeyi bir yerde şer görüyoruz, sonra bakıyoruz ki diğer yerde o şer bir hayır ile karıştı.[95] Müellif fiillerimizin yakın neticesinin akıl ile bilinse bile eşya ve ahvâlin sonradan ortaya çıkacak sonuçlarını akıl ile anlamanın mümkün olmadığını savunmaktadır. Akıl doğruya ulaşmak için kıyas ve tecrübe ile elde edilen bilgileri kullanır. Hâlbuki varlığı ile yokluğu eşit olan işlerde bir tarafın diğerine tercih edilmesi kıyasla birçok yanlışlıklar ortaya çıkarır. Taraf tutmaksızın bir şey hakkında veyahut o şeyin zıddı hakkında fikir ifade etmek mümkün olamadığı gibi nadir olaylar ve eşitlik durumunda tecrübeden de bazen istifade edilemez demektedir. Müellif her ateş her şeyi yakmaz. Yakma işi failin tesirine, yanan şeyin de yanmaya uygun olmasına bağlıdır, diyerek her şeyi akılla bilemeyeceğimizi, aklın sınırlılıklarını ifade etmiştir. Müellife göre hayrı güzel, şerri kötü görmek hissi, içsel bir inanıştır. His ile akıl ve vicdan ile idrak olunabilecek birtakım lezzetler ve acılar olduğu gibi bunlarla da

[93] Hakikati Müşrika, 66.
[94] Bardakoğlu Ali, "Birlikte Yaşama İrade ve Ahlakın Dini Temelleri", *Hz. Peygamber ve Birlikte Yaşama Ahlakı* (Ankara: Diyanat İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 14
[95] Hakikati Müşrika, 66.

anlaşılamayacak manevi birçok menfaat ve zararlarda vardır. Müellif aklın ve hislerin her zaman doğru ile yanlışı, hayır ile şerri idrak edemeyeceğini, bunun için insan eliyle yapılmamış, hariçten bir kanuna ihtiyaç olduğunu dile getiriyor. Bu kanunun insanda ahlaki bozukluğu önleyip insanın doğuştan gelen kabiliyetini kullanmasını öğreteceğini ve tabiatüstü bir kanun alması gerektiğini bu şekilde herkesin kanuna tabi olacağını savunuyor. Bu kanunun yaratıcının peygamberler vasıtası ile gönderdiği şeriat olduğunu dile getiriyor. Şeriatın da bizim hislerimiz, akıl ve vicdanımızdan uzak olmadığını. Şeriatın emrettiği çok şeylere dikkat edilirse görülür ki mutlaka bir menfaati, nehyettiği şeyler de her halde bir zararı önlediğinin eserde altı çiziliyor. Ahlak ile hilkat arasında derin bir münasebetin olduğu vurgulanıyor. Şeriat, fıtratı koruyup onu geliştirip güzelleştirmiş bir birey yetiştirmeyi amaçlar. Yaratılıştan sahip olunan insani potansiyeli çevreyle etkileşimiyle geliştirmek ister.[96] Müellif şeriatı şükrü gerektiren bir lütuf ve nimet olarak değerlendiriyor. Emirlerini, ebeveyne hürmet, insana şefkat, nasihati kabul, emaneti koruma, iyi niyet, hayra çağrı, hakka hizmet, kanaat, sadakat gibi güzel davranışlar. İnsanlar arasını ıslah, hastaya ziyaret, helal kazanca çalışmak, namusu korumak, adaleti muhafaza etmek. Zulümden nefret, temizliğe dikkat, ahde vefa, af, ihsan, insaf, yumuşak huyluluk, cömertlik, ilim öğrenme ve öğretme, ulemaya hürmet, sabır, sebat, dostluğu muhafaza, hakkı bilmek, yaratılışı tefekkür gibi faziletleri hayata geçirmek olarak sıralıyor. Yasakladığı davranışları; zina, riya, israf, faiz yemek, kötü niyet, korkaklık, tembellik, hıyanet, bildiğini gizlemek, şahitlikten kaçınmak kötü eğilimleri sayıyor. Devamında; koguculuk, gıybet, şarap içmek, kin tutmak, haset, hırs, yalancılık dalkavukluk, sırrı ifşâ, cimrilik, gurur, inat, hile, aldatma gibi gayri ahlaki davranışlar. Şiddet gösterme, sıla-i rahimi terk, çok konuşmak, düşmanca davranış, vefasızlık, suizan, kibir, övünme, sözünde durmamak, vadini yerine getirmemek, insanlara zarar vermek vesaire gibi insanın mutluluğuna mâni olan sefil davranışları ve ahlak düşkünlüğü olarak zikrediyor. [97] Şeriatın insanın fıtratına ve hislerine uygun olduğunu, aklın hayrı şerden ayırmada bazen yetersiz kaldığını savunan müellif ahlakın kaynağının da dini olduğunu açıkça eserinde vurgulamaktadır. İslam filozofları da ahlakı nebevi bir kökene dayandırmakta, ahlakın şer'i bir ilim olan fıkıhla ortak problemlerinin olduğunu

[96] Muhammet Şevki Aydın, *Din Eğitimi Bilimi* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2024), 117.
[97] Hakikati Müşrika, 67-68.

kabül etmektedir.[98] İnsanın yüklendiği sorumluluklar dini, ahlaki ve sosyal olmak üzere üçe ayrılır. Ahlaki sorumluluk isteyerek ve bilerek yapılan amellerin hesabını vermekten, bunların mahiyetine göre mükâfat ve ceza görmekten ibarettir. Ahlaki sorumluluk insanı kendi vicdanına, insanlığın vicdanına ve her şeyin yaratıcısı olan Allah'a karşı sorumlu tutar. Ahlaki sorumluluk insanın tabiatının neticesidir. İslam ahlakında ahlaklı insan ile mü'min arasında fark yoktur. Müslümanım deyen herkesin ahlaklı olması gerekir. Çünkü Allah'ın ahlakıyla ahlaklanmış mü'min, Allah'ın kendisine şah damarından daha yakın olduğunun farkındadır. İşittik ve iman ettik ayeti kerimesini bilen her mü'minde her türlü sorumluluk vicdani bir hal almıştır. Çünkü İslamdaki ahlaki ve vicdani sorumluluklar aynı zamanda dini sorumluluklardır. [99] Kur'an ve sünnete göre hakkında nas bulunan konularda yükümlülüğün kaynağı dindir. Ayeti kerimede "Allah ve Rasülü bir şeye hükmedince artık mümin erkek ve kadınlara işlerinde bir seçme hakkı kalmaz. Her kim Allah ve Rasülüne isyan ederse apaçık apaçık bir sapıklığa düşmüş olur." Müslümanı Allah böyle buyurmuş ama ben onu doğru bulmuyorum demesi imanla bağdaşmaz.[100]

[98] Müstakim Arıcı, "Ahlak Neyi Bilmektir? Bir İlim Olarak Ahlak", *İslam Ahlak Literatürü Ekoller ve Problemler*, ed. Ömer Türker, Kübra Bilgin Tiryaki (Ankara: Nobel Yayınları, 2016), 59.
[99] Erdem, "Osmanlıda Ahlak ve Bazı Ahlak Risaleleri", 50.
[100] Çağrıcı, *İslam Düşüncesinde Ahlak*, 33.

5. SONUÇ

Ahmed Nazif Osmanlı İmparatorluğunun son dönem hukukçu ve ahlakçılarından biridir. 1859 yılında doğmuştur. İkinci sınıf hâkim olarak göreve başlamış, çeşitli rütbelerde görev yaptıktan sonra 1909 yılında Trabzon ve Kastamonu adliye müfettişi olarak atanmıştır. Hakikat-i Müşrika ve Usul-i Aşâir adında iki eseri mevcuttur. Tezimizin konusu olan Hakikati Müşrika eseri 1907 yılında İstanbul'da basılmıştır. Eser 15 bölümden oluşmaktadır. Ahmed Nazif eserine insanın yapısı dışsal ve içsel özellikleriyle nasıl yaratıldığını anlatarak başlamıştır. İnsanı tarif eden müellif onun tabiatla olan ilişkisini tabiat olaylarına bakışını, bilmediği bir âlemde hayatta kalmak için gösterdiği çabayı edebi bir dille aktarmaya çalışmıştır. Kendini, tabiatı, gök gürültüsünü, yağmuru, şimşeği, yıldırımı, güneşi, ayı, yıldızı velhasıl bütün eşyayı şaşkınlıkla izleyen insanın bunlar arasında münasebetler kurmaya çalışması ve gelişim evrelerine değinilen eserde yiyecek bulma, avlanma, barınma, iletişim, dillerin oluşması gibi evrelerden örnekler verilmiştir. İnanın inanma ihtiyacı, gök cisimlerini tanrı kabul etmesi, putlara tapması gibi insanlığın inanç safhaları hakkında bilgilerin bulunduğu eserde bireyden topluma geçiş süreçlerinde değinilmiştir.

Tezimizin konusu olan ahlak alanında ise Ahmed Nazif çağdaşı sayılabilecek ahlak filozoflarını ve ahlak teorilerini eleştirmiştir. Ahlakın kaynağının dini olduğunu savunan Ahmed Nazif insanın ahlaka meyilli olarak yaratıldığını ruhunda ahlakın mevcut olduğunu, doğru terbiye ve eğitimle var olanın kolay bir şekilde ortaya çıkarılacağını savunmaktadır. Ahlakın kaynağının dini olduğunu savunan Ahmet Nazif marifeti ilahi kavramını kullanmakta, yaratıcı tarafından insanın özüne ahlakın konulduğunu düşünmektedir. Ahlakı vicdani ve ruhani bir iç denetim olduğunu savunan müellif bu vicdani yapının ilk olarak peygamberlerin kalplerinde ortaya çıktığını belirtmektedir. Yaratıcının peygamberlere vahiy yoluyla bildirdiği kaideler yani şeriatlar müellife göre ahlakın kaynağını oluşturmaktadır. Müellif doğruya ulaşma, hayrı şerden, iyiyi kötüden ayırma noktasında aklı kabul etmekte fakat yeterli görmemektedir. Aklın sınırlarının olduğunu her şeyi bilme, gelecekle ilgili tasavvurlarda doğruya ulaşma imkânının sınırlı olduğunu, bir çağda iyi sayılan bir

şeyin sonraki çağda kötü ve içinde şer barındırdığı anlaşılmaktadır diyerek akli deliller sunmaktadır. Bütün eksikliklerden münezzeh olan, ezeli ilmiyle her şeyi bilen, kudreti sonsuz olan cenabı hakkın kullarına merhamet nazarıyla baktığı, gönderdiği peygamberler ve ilahi metinler vasıtasıyla insanın sınırlı olan aklını aydınlattığı eserin ahlak konusundaki ana temasını oluşturmaktadır. İlahi kanunların akla ve ahlaka aykırı olmadığı bilakis ahlaki reziletleri yasaklayıp güzel ahlaka teşvik ettiği vurgulanmaktadır. Müellif ahlakın kaynağı ve güç aldığı hususlar noktasında bilginler arasında birçok tartışmanın yapıldığını vurgulayıp isim vermeden çağdaşı sayılabilecek filozofları ve ahlak teorilerini eleştirmiştir. Menfaatçilerin mezhebi diyerek faydacı ahlakı kastetmiştir. Onların, insanın lezzet ve elem mahalli olarak yaratıldığını, lezzet veren şeylerin hayır, elem veren şeylerin şer olduğunu, başkaca bir şey aramanın abes olduğunu vurguladıklarını, insanın temyiz gücünü inkâr ettiklerini ileri sürmüştür. Müellifin aynı çağda yaşadığı John Stuart Mill'in görüşleri de bu minvaldedir. Gayeci bir yaklaşım olan faydacılık; fayda veya mutluluk ilkesini ahlakın en büyük ilkesi ve temeli sayar. İnsan davranışlarının tek gayesi mutluluktur. Mutluluktan edilen kasıt yapılan eylemden duyulan haz veya eylemin sonunda acı duyulmamasıdır. Epikür'ün de vaktiyle bir şeyin hayır sayılması için mutlaka onda bir lezzet olmalı, şer de hissî bir elemi ihtiva etmelidir diyerek lezzet ve elemi insan davranışlarına esas itibar ederdi diyerek bu görüşün temellerini attığını vurgulamıştır.

Ahlakın akla dayalı olması görüşünü savunan Immanuel Kant'ın ölümünden 55 yıl sonra doğan Ahmed Nazif ahlakın akla dayalı olması konusunda çağdaşı sayılabilecek Kant'ın ahlaki görüşlerini eserde isim vermeden eleştirmiştir. Ahmet Nazif'in çağdaşı sayılabilecek ve eleştirilerinin odağında olan diğer filozof David Hume'dir. David Hume davranışların kaynağının insan tabiatı olduğunu düşünmektedir ve ahlak felsefesi yerine insan tabiatı kavramını kullanmıştır. Davranışları tutku ve aklın mücadelesi sonucunda ortaya çıktığını benimsemektedir. Aklın ölümsüzlük, değişmezlik ve ilahi kökene sahip olduğunu vurgular. Ahmed Nazif'in isim vermeden eleştirdiği filozof ve ahlak teorilerini, eserde verilen bilgiler ışığında tespit etmeye çalıştık. Ahmed Nazif'in hukuk ile ahlakı birbirini tamamlayan unsurlar olarak gördüğü, hukukun kapatamadığı alanları ahlakın tamamladığı düşüncesi eserde göze çarpmaktadır. Hukukçu olan Ahmed Nazif ahlakla yakından ilgilenmiş, kanunları oluştururken ahlaki ilkelere, toplumun ekserisinin meyil ve

mizaçlarına dikkat edilerek kanun ihdas etmenin gerekliliğine inanmaktadır. Bu şekilde ortaya konan kanunların insanlığı mutluluk ve huzura kavuşturacağı vurgulanmıştır. Eserde Eski medeniyetlerin toplumun ortaya koyduğu kanunlardan örnekler verilmiş, insan tabiatına, meyil ve mizacına uzak ihdas edilen kanunların insana eziyet, zülüm ve toplumun yıkılması devletin dağılmasına yol açtığı vurgulanmıştır.

İnsanı yaratılışı, tabiatla ilişkisi, gelişimi, yükselme merhalelerini anlatan eser eksiklikleri ortaya koyup insanlığın bunlardan ders almasını geleceğini şekillendirirken hakikatin bu nurlu yolunda ilerlemesini tembihlemektedir. Hakikatin pırıltıları (nurları) ismini taşıyan eser çağına kadar insanlığın hafızasını ortaya koymuş ve bu bilgiler ışığında ilerleyip geleceğe ışık tutmak amacıyla kaleme alınmıştır.

KAYNAKLAR

Ahmed Nazif "*Usul-i Aşair*". İstanbul: Dersaadet, 1915.

Ahmed Nazif. *Hakikat-i Müşrika.* İstanbul: Matbaa-i Amedi, 1907.

Akdemir, Ferhat. "Davıd Hume'da Ahlak Siyaset İlişkisi: Duygu Temelli Aahlaktan Fayda Temelli Siyasete Geçiş". *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 30 (2020), 451-472.

Aksu, İbrahim. "İbn Sina Felsefesinde Mizaç Ahlak İlişkisi". *İslam Düşüncesinde Mizaç Teorileri*. ed. M. Zahit Tiryaki. Kübra Bilgin Tiryaki. 125-152. Ankara: Nobel yayınları, 2016.

Arıcı, Müstakim. "Ahlak Neyi Bilmektir? Bir İlim Olarak Ahlak". *İslam Ahlak Literatürü Ekoller ve Problemler*. ed. Ömer Türker. Kübra Bilgin Tiryaki. 43-75. Ankara: Nobel Yayınları. 2016.

Arslan, Ahmet. *Felsefeye Giriş*. Ankara: Adres Yayınları, 12. Baskı, 2009.

Ateş, Nimet. *İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Ahlak.* Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.

Aydın, Hüseyin. "Nihilizmin Tarihçesi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Ocak 1986), 1-8.

Aydın, Metin. "John Stuart Mıll'in Faydacı Ahlâkı". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/28 (2013), 144-166.

Aydın, Muhammet Şevki. *Din Eğitimi Bilimi*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 5. Baskı, 2024.

Bardakoğlu, Ali. "Birlikte Yaşama İrade ve Ahlakının Dini Temelleri". 13-21. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı, 2015.

Bayrakdar, Mehmet. *İslam Felsefesine Giriş*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 8. Baskı, 2011.

Bircan, Hasan Hüseyin. "Ahlak: Mutluluk ve Erdem". *İslam Felsefesi Tarih ve Problemleri*. ed. M. Cüneyd Kaya. 655-680. Ankara: İsam Yayınları, 3. Baskı, 2016.

Cengiz, Yunus. "Ahlak İlmi ve Diğer İlimlerle İlişkisi". *İslam Ahlak Esasları ve*

Felsefesi, ed. Murat Demirkol. 19-37. Ankara: Bilay Yayınları, 2018.

Cevizci Ahmet. *Felsefe.* İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2. Basım, 2008.

Cevizci, Ahmet. *Etik Ahlak Felsefesi* Ankara: Say Yayınları, 4. Basım, 2021.

Cevizci, Ahmet. *Felsefe Tarihi.* İstanbul: Say Yayınları, 5. Baskı, 2014.

Ceylan, Davut. "Vicdan Kavramına Psikolojik ve Dini Yaklaşımlar". *Katre International Human Studies Journal* 3 (Haziran 2017), 185-199. https://doi.org/10.31120/0.2018.35

Çağrıcı, Mustafa. *İslam Düşüncesinde Ahlak.* İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 9. Basım, 2020.

Çuhadar, Cengiz Coşar, Hakan. "Ahlak ve Temel Ahlaki Kavramlar". *İslam Esasları ve Ahlak Felsefesi*. ed. İsmail Erdoğan. Enver Demirpolat. 9-45. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2019.

Demir, Osman. "Vicdan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/100-102. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Düzgün, Şaban Ali. "Tabiat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/325-327 İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Erdem, Hüsameddin. "Osmanlıda Ahlak ve Bazı Ahlak Risaleleri". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/10 (Kasım 2000), 25-64.

Evkuran, Mehmet. "*Mâturîdî'nin Düşüncesinde Ahlakın Temellendirilmesi*". İslam Düşüncesinde Ahlaki Önermelerin Kaynağı, Mâturîdî'nin Düşüncesinde Ahlakın Temellendirilmesi. ed. Eşref Altaş, Mervenur Yılmaz Ankara: Nobel Yayınları, 2016, 116-130.

Gedikli, Burcu – Gedikli, Mehmet Eren. "Nietzsche ve Marx Açısından Ahlak ve Özgürlük". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 39/2 (Aralık 2022), 669. https://doi.org/10.32600/huefd.1028658

Hökelekli, Hayati. "Fıtrat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/47-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Kasapoğlu, Abdurrahman. "Kur'an'da Helü İfadesi". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (Bahar 2013), 10-20.

Kılıç Recep, *Ahlak Felsefesi (Etik).* Ankara: Nobel Yayınları, 2022.

Kılıç Recep, *Ahlakın Dini Temeli*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.

Koca Bülent Uğur. "Jeremy Bentham'ın Faydacı Ahlakının Temelleri ve Ahlak Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi". *İçtimaiyyat Sosyal Bilimler Dergisi* 6/1, (Ocak 2022), 81-103.

Kur'ân-ı Kerîm Meâli. çev. Halil Altuntaş- Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2006.

Kutluer İlhan. "Nizam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/173-175. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Kutluer, İlhan. "Lezzet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/170-172. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Mir'at-ı Sicil-i Me'mûrîn-i Osmâniyye. *Târîh-i İnkılâb-ı Osmânî,* (10 Temmuz 1324): 35.

Sancaklı, Saffet. *Sosyal Hayatla İlgili Hadis Makaleleri*. Malatya: Medipres Yayıncılık, 2010.

Saruhan, Müfit Selim, "Ahlak ve Erdemin İnşası". *İslam Felsefesi.* ed. Bayram Ali Çetinkaya. 245-266. İstanbul: Grafiker Yayınları, 2017.

Teber, Hatice. "Çağdaş Dünyada Evrensel Ahlâk İlkelerine Akıl-Kalp İlişkisi Açısından Bir Yaklaşım". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/3 (Aralık 2022), 870-883. https://doi.org/10.17859/pauifd.1188121.

Topaloğlu, Bekir. "Kudret". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/316-317. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Türker, Ömer. *İslam Felsefesine Konusal Giriş*. Ankara: Bilay Yayınları, 2. Basım, 2020.

Uludağ, Süleyman. "Marifet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/54-56. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Ruh". *Türkiye Diyanet Vakfı Islama Ansiklopedisi*. 35/187-192. Ankara: TDV Yayınları, 2018.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Vahiy". *Türkiye Diyanet Vakfı Islama Ansiklopedisi*. 42/440-443. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Yed". *Türkiye Diyanet Vakfı Islama Ansiklopedisi*. 43/375-376. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

EKLER

EK A: Mir'ât-ı Sicil-i Memurin-i Osmaniye

احمد نظیف افندی — طربزون وقسطمونی

عدلیه مفتش سابقی احمد نظیف افندی، محمد افندینك مخدومی اولوب ۱۲۷٦ ده تولد ایتمشدر. صبیان مکتبنده مقدمهٔ علومی وبعده قزطاشی مدرسه‌سنده عربیدن تصوراته قدر درس کوروب مکتب حقوق شاهانه‌یه داخل اولمش ومأذونیت رؤسی آلمشدر. ترکجه وعربجه کتابت ایدر ۳۰۲ ده درسعادت بدایت جزا وبرنجی حقوق واستیناف تجارت محکمه‌لرینه دوامه باشلایوب ۳۰۵ ده زور مدعیٔ عمومی معاونلکنه، ۳۰۷ ده اورفه بدایت محکمه‌سی جزا ریاستنه ، ۳۰۹ ده بغداد بدایت محکمه‌سی مدعی عمومی معاونلکنه، ۳۱۲ ده محکمهٔ مذکوره جزا ریاستنه ، ۳۱٦ده بیروت بدایت محکمه‌سی جزا ریاستنه ، ۳۱۸ده موصل ۳۱۹ ده بغداد، ۳۲۱ ده سوریه استیناف مدعیٔ عمومیلکلرینه ، ۳۲٤ ده حلب، وسنهٔ مذکوره ظرفنده قوصوه استیناف جزا ریاستلرینه؛ وبالاخره سوریه وبیروت، ۳۲٦ده طربزون وقسطمونی عدلیه مفتشلکلرینه تعیین اولنمش ومفتشلکلرك اخیراً لغوینه مبنی بالطبع انفصال ایلمشدر. رتبهٔ ثانیه‌یی حائزدر .